

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка
у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

ІЛЮСТРОВАННИЙ КАТАЛЬОГ

видань Видавничої Спільки, 1913, висилає на бажань за призначен
марки на 15 сот. (5 сот. на порто і 10 сот. на „Рідну Школу“)

Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Н О В И Н И.

АРТУР ШНІЦЛЕР: ЛІТЕРАТУРА Ціна 40 сот.

ОСТАННІ МАСКИ Ціна 30 сот.

Видання Товариства прихильників укр. літ., науки і штуки,
- - продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. імени Шевченка. - -

Н О В И Н А.

ДР. ІВАН ФРАНКО: ДАНТЕ АЛІГІЕРІ,

характеристика середних віків. Житє поета і вибір з його поезій.
Київ 1913.

Накладом Тов. прихильників української літератури, науки і штуки.
Ст. 246. 8°. Ціна 2:50 К., в оправі 3 К.

Склад в Книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка.

Н О В И Н А.

ІВАН ФРАНКО: ПРЖГОДЖ ДОН КІХОТА.

Трете поправлене виданє.

Накладом Укр.-руської Видавничої Спільки, Ст. VI+151. 8° Ціна 1 К.

Склад в Книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ.

ТІЖ ЗАБУТЖ ПРДКІВ.

ОПОВІДАННЯ.

(ЗМІСТ: Тіж забутих предків, Сон. Лист. Подарунок на Іменини. Хвала житю. Кові
не вині, Що записано в книгу житя).

Видання Українсько-руської Видавничої Спільки, Ціна 1 К. 80 сот.

Original from

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXIV.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЖОВТЕНЬ—ГРУДЕНЬ— 1913.

891.7705

L. IN

v. 16

no. 10-12

Незабутній пам'яті

ЛЕСІ УКРАЇНКИ

сю книжку присвячує Редакція
„Літературно-Наукового Вістника“,
котрий вона стільки літ прикрашувала
своїми творами.

Екбаль-ганем^{*)}.

Екбаль-ганем лежить на ліжку в подружній кімнаті. Отак одягнена одсвятно, як завжди, серед білого дня—лежить. Чорне, блискуче, трохи жорстке волосся вибило ся спід химерно штучної зачіски і спадає безладними пасмами на щоки, як у простої феллахині, хороші очі втратили агатовий полиск і стали подібні до зерен дешевих ціток, стертих занадто богомільною рукою, ніс—і так трохи величенький—припух, позбув ся товстої пудри, став смуглявим і червонястим, ніжні уста сквасніли й згіркли.. Екбаль-ганем знов плакала... Ох, і що його робити, щоб не плакати?! Се ж лихо, се ж погибель—тиї сльози! Адже після них наче написано на обличчі: „ся жінка має тридцять літ“. Тридцять літ! То ж то старість!.. Звісно, Алах справедливий, але нащо потрібно його справедливости, щоб ті розпустні біляві франки здавались молодшими часом і понад 40 літ, а бідна арабка хіба чудом задержить красу до тридцяти, як от задержала вона, Екбаль. Може б те чудо, ще кілька років протривало, коли б.. коли б не стала на дорозі франка! Ой, тиї франки! Либонь їх сотворено на кару людям, як сарану, як гу-

---

*) Останні сторінки, написані Лесею Українкою в кінці мая і початку червня 1913 р. Се мала бути повість з арабського життя; в ній Леся Українка хотіла дати нам образ, становище і психологію арабської жінки, яка вже прилучена трохи до зовнішньої європейської культури, але мусить жити ще в оточенні східного життя. Повість писала Леся Українка для „Вістника“, але не скінчила її. Над сією повістю, що торкаєть ся далекого східного життя, витають передсмертні думки нашої незабутньої письменниці:

Се вже починав ся єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в остатній час перед неминучою поразкою, і так гордо та весело, без найменшої тіни вечірнього суму, силе барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібную-дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви, ялось не йметь ся віри її неминучости.

Сї сторінки—се остатній промінь перед „навалом темряви“.

Редакція.

сїнь, як скорпіонів. І кожна франка щей на тїм світі, по смерті сподїваєть ся жити та красувати (яких гарних святих жінок показують у школах арабочкам католицькі черниці!), а найчесніша мусульманка хїба має ту надїю?.. Однак же були святі жінки-мусульманки: Хадїга, Фатьма, Зейнаб... де вони тепер? Адже гурїї то не вони, а де ж вони? Чи варто ж бути святою?..

Екбаль-ганем вжахнулась. Якї се думки їй в голову лїзуть? Хїба жінка може розважати про такі речі? І не треба думати багато, від сього будуть зморшки на лобі. Вже й так доводить ся волоссе нижче спускати на лоб, нїж би слїд,—ще ж добре, що тепер на се мода!

Глибоко зітхнувши, з тихим тоненьким стогоном, Екбаль-ганем підвела ся з лїжка, пішла до столика туалетного і сіла перед свїчадом. Найперше ухопила пушок з пудрою і швидко-швидко забїлила носа. Потім почала спокійнїйше розмальовувати все обличче, поки воно набуло бажаної подібности до гіпсової маски, з різкими рисами брів, з чорними обїдками навколо очей, з кривавими рубцями замість уст. Далї взяла ся до зачіски. Занадто буйне африканське волоссе нелегко було покорити парижському шабльонови, придатному бїльше до штучних мертвих „постїшів“, нїж до справжнього, живого волосся, однак мусїла скоритись Африка перед Європою. Екбаль-ганем таки досягла того, що, ззаду подивившись, можна було взяти її коли не за парижанку, то все ж за якусь „франку“, хоч би колонїяльну.

Але то тривало довго. Вже спущені матово-жовті жалюзї в кїмнатї попрорїзувались жовто-горячими служками від низького сонця, далї ті смужки зарожевїли і поширшали, наче розцвїли, а ще трохи—і запалали мов від близької пожежі. Се вже починав ся єгипетський захід. Там сонце умїє вдавати переможця в остатнїй час перед неминучою поразкою, і так гордо та весело, без найменшої тїни вечірнього суму, сипле барвистї дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібную-дрїбницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви якось не йметь ся віри її неминучости.

Екбаль ганем рїдко бачить захід сонця у всїй його красї, а відколи живе тут, на купелях, то й нїколи не бачить. Вона ж тут живе як у вязниці, не в звичайному, призвоїтому гаремі, як годить ся поштивїй мусульманці, а таки в справжнїй вязниці, без садка, без піддашків з точеними ґратками, звідки можна чудово споглядати на вулицю, без родичок і приятельок, що бувало так охоче додержують їй товариства і дома, й у гостях, і на проход-

ках. Тут і йти нема куди, хоч би й було з ким,—нема ні кладовища порядного з могилами кривих (найпризвоїтійше ж ходити на кладовище, а не сновігати вулицями без мети!), нема крамів, окрім бакалійних та з усяким мотлохом, куди ходять тільки слуги та франки, а жінці родовитого арабського бея сором і поріг переступити; в гості Екбаль-ганем не може ходити, бо прийшлося би й собі гостей приймати і відкрити перед ними всю злиденність життя свого тутешнього,—адже вона живе у дворищі, де уміщаєть ся пансіон для хворих чужинців, а се ж все одно, що locanda! Се ж крайня ганьба для порядної ганем жити по-при льокандї.

Коли не коли бувають весілля, заручини, похорони, і то більше не тут, а в Каїрі. Їздити туди трудно, шкода кидати своєї маленької Зейнаб, а не тягати ж за собою таке немовлятко межи люде, щоб ще хто наврочив.

Згадавши про Зейнаб, Екбаль-ганем затрівожилася, схопилася, відхилила трохи надвірні двері (так що ледве чи й долоня просунула ся б), ляснула двічі в долоні і гукнула тонким, гострим, трошечки рипучим голосом:

— Е! Сальтане!—і зараз же оступилася від дверей.

З надвору вступила стара негритьянка в яро-зеленій вовняній сімаррі, надітій без сорочки, у срібних, грубих як кайдани, обручах на босих ногах, з непокритою, розпатланою, дрібно кучерявою головою, тільки перевязана надъ чолом наче стрічкою вузько-зложеною жовтогарячою хусткою з червоними берегами; з шиї на розхристані чорні груди звисало важке глиняне намисто різних яскравих колірив. Здавало ся, що вона не йшла, а неначе точила ся, така дрібна й легка була у неї похода і дивно відбивалася похода при її низенькій, надзвичайно тілистій постаті. Неначе велика зелена опука з розгону впала і не своєю силою закотила ся до хати.

— Де ти подїла Зейнаб?—одразу дражливо крикнула до неї Екбаль.

— Там,—спокійно і недбало кинула Сальтане, махнувши рукою через плече.

— Де се „там“? Що се за „там“? Ти її на дворі покинула з Саїдом? Я тобі казала, щоб ти не смїла!... Щоб ти не смїла!.. Їй небезпечно бути на дворі! Ти ж тямиш! Ти ж розумієш! А ти все-таки „там“, „там“!

— Ти ж, ганем, ще не знаєш, де саме Зейнаб, а вже кричиш,—казала Сальтане, так само спокійно, чудним, якимсь пташиним голосом, що нагадував „людську“ балачку папуги.

— Ну, то де, де? Кажі ж де!—і з нетерплячки Екбаль сіпнула її за зелений рукав.

— Звісно, де—у гладкої сетт, там їй чаю дають, вона любить. Гладка сетт казала, що сама її принесе додому.

— А, у гладкої,—вже й собі спокійно протягла Екбаль,—се нічого, можна. А „фірузи,*) на Зейнаб є?

— А вже ж є, і фірузи, і серце, і ключ, і все, що треба, як же инакше?

— Ну, то йди собі,—недбало кинула Екбаль і вернулась до свічада, але негритянка не пішла з хати, тільки раптом сіла долі на почіпки там, де стояла, і швиденько, несподівано промовила своєю пташиною гуторкою:

— А тая вже вбираєть ся, і дитину свою нарядида у такі білі-білесенькі „дантелі“, як „інгліз-бєбі“ носять. Ти, ганем, конче повинна такі дантелі нашій Зейнаб справити, бо то же не подоба, щоб ліва дочка у бея була краще від правої вбрана. І черевички треба їй білі. Ні, знаєш, ти краще справ їй з золотого сапьяну, то вже тая на такі не спроможеть ся.

Екбаль-ганем пильно вдивляла ся в свічадо, але нічого в ньому не бачила; очі їй знову заходили слізьми і вона бояла ся, колиб сльози знов не зруйнували їй так трудно відбудованої краси. Вона мовчала, щоб слідом за словом не прорвав ся плач. Важко дишучи, вона будувала греблю мовчання. Коли се чутким вухом піймала один гук з надвірнього гомону і сльози одразу спинились і висохли, не викотившись. Їй почуло ся якесь італійське слово. Екбаль-ганем кивнула мовчки негритянці, щоб тая відхилила трохи надвірні двері, і стала наслухати. Але в одхилені двері влетів дитячий щебет:

Barbarino, fino fino!
mangia porco, beve vino!

Потім якесь пацанне чимсь плискватим, наче хто хустя прав. То малі „ізраеліти“, що приїхали недавно на купелі з Александрії, дражнили старого берберіна—воротаря, а він „учив“ їх, скинувши з себе пантофлю та потягаючи грубою підшвою малюків по плечах, кого встигав досягти.

Екбаль-ганем була й забула, що в дворі ще хто може говорити по італійські крім „тієї“.

— Ах, як мені обридли ті чортинята! Яке то нещастє мати в сусідстві льоканду!

*) Бірюза, що вважаєть ся талісманом проти „уроків“.

— А я ж тобі казала, ганем,—докинула Сальтане.

— Ай, мовчи ти!—визвірилась Екбаль.

— Саїда, ганем!—озвало ся щось під дверима жіночим голосом, ніжно-улестливо, і розточило ся в благословеннях „прекрасній ганем і тому дневі, що дає її бачити її найнижчій слугі“.

— Мін (хто)? — різко перебила Екбаль потік благословенних слів.

— Порох зпід стіп твоїх, порох зпід стіп твоїх,—відповів лестивий голос і в двері просунулось обличчє трохи не таке чорне, як у Сальтане, молодше, з блакитною зорею на чолі, нацяткованою голкою просто на шкурі, з таким же півмісяцем на підборідді, з двома золотими сережками з одного боку — одна в уху, друга в ніздрі,—сполученими тонесеньким ланцюжком. Від солодкої усмішки сережка в ніздрі тремтіла, сіпала ланцюжок і другу сережку, і дрібнесенькі світляні блиски грали як леліточки по темній бронзовій правій щоці, а ліва темніла під напів-спущеним чорним креповим покривалом.

— Чого тобі треба?—суворо спитала Екбаль.

— Мені треба, прекрасна ганем, щоб твоя найнижча слуга не ображала божих очей своїми злиднями.

Промовляючи тєе, жінка вступила в кімнату, тягнучи за собою по помості довгий, вузький кінець чорного крепу, як ящуриний хвіст. І вся її постать нагадувала ящурку, тонка, гнучка, з меткими і разом полохливими рухами. Здавало ся зпочатку, що вона прийшла з порожніми руками, але вступивши в кімнату, вона миттю добула чи зпід покривала, чи з якихсь таємних сховів просторої фалдистої чорної сімарри, кругле пуделечко з асного лубка і простягла його на долоні до Екбаль-ганем.

— От, сонце моє, ганем моя вродлива, отсе тривкі білила! Хоч тричі вмий ся після них—не злиняють! Хоч які поцілунки щирі—їх не зітруть! Вічні, моя ганем, вічні!

Екбаль-ганем узяла пуделко, відкрила, придивилась підставивши під червону смужку світа, понюхала білила і вернула перекупці, коротко мовивши: „Не треба“.

— І певне, що не треба!—несподівано палко підхопила перекупка,—пробач смітині зпід твого порога! Я ж і сама бачу, що ти й так біліша від лілеї. Але я маю щей иншої речі, помішної речі,—вона знизила голос аж до шепту,—маю до діточок, маю й від діточок, як до чиеї потреби.

Екбаль суворо насупила брови:—„Що?“

— Слухай-но,— озвалась Сальтане до перекупки,— йди-но ти собі звідси, бо як прийде бей, то будеш ти знати, він таких як ти не любить.

Але в очах Екбаль-ганем при слові „бей“ щось блиснуло в очах, блиснуло і погасло, а уста зложили ся у штучно-байдужу, призирилу усмішку.

— Ну, коли ти така розумна,— звернулась вона до перекупки,— то в тебе либонь і привороту можна купити.

— А можна, можна, перло пророкова! От тільки сьогодні не взяла,— проклята моя голова за таку пам'ять!

Та мені й не треба,— лицемірно мовила Екбаль і навіть позіхнула трошки при тому,— мені вже скоріш одворот потрібен,— і знов посміхнула ся штучно-призирило.

Перекупка вхопила Екбаль за руку вище ліктя і зашепотіла:

— Завтра принесу! завтра принесу! привороту, і відвороту, всього, всього принесу.

Тим часом Сальтане, щось почувши знадвору, стрепенула ся, скочила до дверей, обернула ся до шпарки перше вухом, потім оком, по пташиному, і крикнула:— Бей іде!

Екбаль миттю вихопила свою руку від перекупки, а тая безгучно і прудко, ще більше по-яцуриному вимкнула ся з кімнати у двір і там, побачивши бея, що йшов не з вулиці, а з глибини того ж таки двора, швиденько скурнула в браму і, щезла за рогом вулиці. . . . .

. . . . .
 . . . . .
 . . . . .
 . . . . .
 . . . . .

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Памяти Лесі Українки.

*Вступне слово сказане на засіданні Українського наукового товариства
присвяченим пам'яті Лесі Українки.*

На протязі одного року такі безмірно тяжкі утрати — після творця нашої музики зійшов з сього світу величний майстер нашої белетристики, а за ним—поет що виніс нашу поезію на висоти вселюдських символів, вічних проблем світового життя. Кожда з цих утрат була незмірно болюча по своєму, нічим не нагороджена, бо перетинала життя ще не пережите, творчість іще не скінчену. Але ті великі творці українського мистецтва принаймні встигли виявити свій творчий зміст. Тут же творчість була перервана, коли вона, очевидно, тільки підіймала ся до верхів своїх. Свою поетичну творчість Покійниця почала рано, і вже перші 10—15 літ поставили її в перші ряди сучасної поезії. Одначе тільки в останнє п'ятилітє починаєть ся сей величезний, нестримний поступ її, якийсь титанічний хід по велетенських уступах, не рушених ніякою людською ногою, де кожний крок, кожний твір означав нову стадію, відкривав перед очами громадянства нашого все нові перспективи мисли, все нові обрії образів. Глибоко національна в своїй основі, всім змістом своїм звязана нерозривно з життям свого народу, з переживаннями нашої людини в теперішню переломову добу, ся творчість переводила їх на ґрунт вічних вселюдських змагань, уясняла в їх світлі й звязувала з одвічними переживаннями людськості. Наше громадянство не встигало йти за сим захоплючим, бурним потоком натхнення, сею блискучою панорамою образів, що розвертала ся перед ним; сей високий рівень ідей, на який вела творчість Покійної, був незвичайний для його ширших кругів. В

инших обставинах, ніж ми живемо, її твори переходили б в вибрані круги світової інтелігенції, знаходили б тут тонких цінителів і адептів. Маємо таке вражіння, що ще кілька кроків далі—і Покійниця сказала б світовій літературі нове слово, котре зісталося б у ній вічним. Смерть перервала сю путь у вселюдські простори. Але для нашого письменства і те, що вона встигла дати, зістається вічним даром, новою стадією розвою, історичним моментом в нашій культурній, національній поступі.

Вічна подяка, вічна пошана належить його творцеві.

О. ОЛЕСЬ.

Памяти Лесі Українки.

Нехай зоря в світах таємних
Не ле вже саява й не живе,
Та промінь ще в безоднях темних
До нас з країв ясних надземних
Ясною хвилею пливе.

І довго довго литись буде
На землю промінь золотий,—
І скільки снів він кине в люде,
І скільки струн він в душах збуде...
І ляже сам, як шлях святий.

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА.

Хвилини життя Лесі Українки.

Людиною він був, Гораціо.

У Києві на Байковому кладовищі, далеко від міста, від гомону життя, зеленіє межи двома давніми могилами свіжий горбочок. Два старі дерева вартують над могилами, — ронять листи. Навколо — тиша. Сухий лист зірветь ся з гілки, тихо погойдаєть ся в повітрі і припаде до могили... Згадки життя... А під тим зеленим горбочіком спочило серце гаряче, могуче, спочили на віки думи і мрії, згорнули крила пісні...

Стало ся. Скінчилось жите. Од нині немає Лесі Українки, лишились тільки твори її, вони підуть надалі самі вже в далекі невідомі нам простори життя. Пройде ще час і зійдуть з світа і ті люде, що знали Лесею Українку і зникне той хороший, той високоблагородний образ на вік.

О, не жури ся за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
Чистим палючим як добре вино,
Вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попілець
Ляже, вернувши ся в рідну землю,
Вкупі з водою там зростить вербицю,
Стане початком тоді мій кінець!*)

Ні, не погоджуєть ся серце з сією потіхою! Немає душі, яка самою присутністю своєю на землі давала віру в можливість ідеалу!

Я хочу завернути жите. Я хочу зафіксувати кілька рис вдачі людини такої благородної, такої мужньої, такої люблячої, які рідко трапляють ся в житю.

Я не пишу біографії Лесі:—я пишу на могилі. Хочу тільки показати ту основу буденного життя нашого поета, на якій ткали чудові шати серце і талан.

---

*) Лісова пісня. Лесея Українка.

Коли я згадую свої дитячі роки, я бачу все весняний день: повно золота й світу, — все блещить і сміється навколо, і серед того сміху і блиску постать блідого дівчатка з глибокими, розумними очима і лагідною ухмілкою на вустах.

Мабуть були ми знайомі з Лесею з самих дитячих років, бо родини наші, себто родини Косачів і Старицьких, хоч і не були рідні по крові, але по душі були рідніщі рідних. Перші моменти моєї знайомости з Лесею десь гублять ся у млі дитячих спогадів, тим більше що й батьки Лесині проживали тоді на Волині і в Київ наїздили нападами. Виразно виступає момент, коли між нас вперше зародилася певна приязнь. Були ми тоді ще дітьми підлітками, я ходила до гімназії,—Леся ж і Михайло (старший брат Лесін) до гімназії не ходили. Як діти, що виховують ся не в гімназії, а вдома, вони були далеко серйозніші й освіченіші за нас. Одрізняли ся вони від нас і мовою і одежою. Балакали і ми по українськи, але се вже була якась мішанина з російщиною що затопляла нас в гімназії,—Леся ж і Михайло балакали добірною мовою, бо вони і вчили ся на ній; що ж до одежі, то й тут вони відрізняли ся від нас: скільки памятаю Лесю і Михайла,—все памятаю їх в доброму українському вбранню,—Михайла в сірій чумарочці, Лесю в спенсері, в вишиваній сорочці, білява голівка гладенько перевязана стьожкою. Вже й тоді Леся мала хоробливий вигляд, була тиха, соромлива і серед гуртка „безшабашних“, як водить ся, гімназистів і Леся і Михайло почували себе, мабуть, трохи ніяково. Зібрали ся раз в нашій господі товариші й товаришки, були й Леся і Михайло. З чого і як почав ся в мене диспут з моїми гістьми про Полабських словян і що там ми про тих сердешних словян говорили,—зараз не згадаю, памятаю тільки, що боронила я їх істнованне од всієї душі, але супротивники мої наступали і на них і на мене. Тихі і мовчазні перше Леся і Михайло вступили до нашого диспуту, та так гаряче, і як мені здавало ся тоді, так ґрунтовно, що я й не сподівала ся. Оponentів наших ми переспорили, (може тільки перекричали), але останнє слово лишилось за нами. З сього моменту почалась між нами інтенсивна приязнь,—Полабські словяне зєднали нас. Сей факт, що так релефно стоїть в моїх спогадах, свідчить про висший рівень Лесиної освіти і взагалі про висший настрій її душі. В той час, чи й було Лесі 12 років, — вік коли істнованне словян і германців і взагалі всієї білої, жовтої й чорної раси цілком не турбує людину. Але в сі роки Леся і Михайло були далеко серйозніші й освіченіші багатьох дітей, до того ж були вони цілком свідомими й запеклими патріотами. Інтелігентна

і глибоко переконана мати вмiла впливати на душі своїх дітей; вона ж керувала і їх освітою, не пускаючи її з національного ґрунту, а на той час се було дуже тяжко, бо й жадного підручника українського не було. Одначе ж Ольга Петровна вийшла переможницею з сiєї справи: Михайло, що вступив уже в старші класи, скінчив гімназію з медалю, Леся ж через хворобу до гімназії не вступала, але з дитячих років винесла добрі ґрунтовні знання, які поширювала впродовж всього свого життя.

З того часу, про який я отсе згадувала, родина Косачів на де-який час вибрала ся з Києва на Волинь, але Ольга Петровна з Лесею часто наїздили до Києва з причини хвороби Лесиної. З 11—12 років вже проявилась в неї страшна хвороба, зразу прикинулася вона до руки. Се було перше дитяче горе. З молодих років любила Леся музику і пильно вчила ся гри на фортепіяні, але хвороба руки перервала сї уроки. За першим горем пішло друге, третє...

Цілими місяцями мусіла часами лежати Леся в ліжку, тоді як ми всі сміяли ся до сонця. Ні нетерпіння, ні скарги на свою хворобу не чув ніхто від Лесі, — вона тільки запевняла, всіх, що то зовсім нічого, і що їй все гаразд. Гаразд і те, що вона лежить в ліжку, коли її товариші й товаришки радіють і тішать ся житєм!

Так, вона не скаржилась, але сумна провесна лишила глибоку тріщину в її серцю.

Талого снігу платочки сивенькїї,
Дощик дрібненький, холодний вітрець,
Проліски в рідкій травиці тоненькїї,
Се була провесна, щастя вінець?

Відокремлене жите розвивало страшенно фантазію Лесі. Не раз вже потім, оповідала вона мені про свої дитячі роки на Волини і про свої улюблені іграшки. Вона любила роздивлятись малюнки в великих книжках і, дивлячись на той або инший малюнок, утворювати в своїй голові цілу історію, до якої сей малюнок ставав ілюстрацією. Як і всі діти, Леся захоплювалась в дитячі роки романтичними лицарськими часами, але чарував її завжди не той гордий і щасливіший долею переможець, що подолавши супротивника приставляв списа до його грудей. Ні! Вабив її подоланий, той, що почувавши вже на своїм серці гострийс пис грізного переможця, не здаєть ся, а завзято відповідає: „Убий—не здам ся“. Ся глибока любов до окрадених долею, стала основою Лесиного патріотизму. „Убий—не здам ся“—зробилось льозунгом її життя. Все дитинство її перейшло,

як оповідала вона мені, в хмарах фантазії. З братом Михайлом вони були великі приятелі і доповнювали один одного. Життя їх внутрішнє точилося цілком окремо, в їх потайний світ не заходив—old people. Одною з улюблених забавок Лесі і Михайла було відігравання різних сцен з лицарського або героїчного життя, і Леся, як оповідала вона мені, так захоплювалася самою дією і становищем особи, яку вона мусіла уявляти, що цілком забувала за дійсність. Се жите в селі на Волині ще міцнійше привязало Лесю до рідного ґрунту. Дитячі роки, що промайнули в такім близькім сусідстві з народом дали Лесі глибоке, органічне знання мови, життя народнього; вони напоїли її поезією рідної мітології, яку воно так оживила в своїй „Лісовій Пісні“. Писати вона почала дуже рано: перший вірш свій написала вона коли їй було 12 років; написала вона його під великим вражінням,—її тітку, сестру її батька, засилали на Сибір—і ось перший вірш Лесин: „Ні волі, ні долі у мене нема, зосталася тільки надія сама“.

За першим віршом пішли другі, Леся стала на шлях літературної творчості, на якому її щиро підтримувала її мати. Тим часом брат її Михайло скінчив гімназію і вступив до Київського університету. Що то була за прекрасна людина, — молода, чесна, енергійна і весела, як соняшний промінь! Ольга Петровна з Лесею почали наїздити до Києва ще частійше, вони спинялися в тім будинку, де жив і Михайло і зараз біля них групувалися молоді товариші.

В наших обох родинях Старицьких і Косачів панував особливий літературний дух;—тому, хто мав хоч іскру талану, не писати тут було цілком неможливо. Тут завжди писали, розбирали твори, читали їх, видавали збірники і взагалі жили в осередку громадських і літературних інтересів. Як Ольга Петровна, так і батько мій підтримували кожного, хто виявляв найменше бажання займатися літературою, розжевровали найдрібнішу іскру талану. Була ще третя родина, яка сама не займалася літературою, але відчувала всім серцем найслабший пульс українського життя, побожно шанувала українське слово, цінувала кожну молоду силу, — се була родина М. В. Лисенка. Була ще людина силоміць одірвана від рідного краю та не одірвана від його життя, яка з далеку стежила за ним і прокладала йому певні шляхи,—се був дядько Лесі Українки Михайло Петрович Драгоманов. Нічого-ж дивного не було в тім, що Лесині початкові праці зустрілися з самою теплою ласкою в трьох сполучених родинях Лисенків, Старицьких і Косачів і в далекій родині М. П. Драгоманова.

Літературна творчість Лесі не спиняла ся. Після перших спроб, почала вона разом з товаришом її брата М. А. Славинським перекладати Гейне. Справедливо завважує в своїй замітці М. Славинський, що праця над перекладом сих класичних річей мала великий вплив на творчість Лесі. Стисла форма Гейнівського віршу, яскравість його образу, його легка іронія чують ся в Лесиній „Давній Казці“. Переклади з Гейне і перший томик Лесиних віршів „На крилах пісень“ видано було „накладом авторки“ за кордоном.

Пам'ятаю, як зараз, той день, коли Леся, молодесенька на той час дівчина, тоненька й висока, в гарному українському вбранню, прийшла до нас з сими двома книжечками. Се було спільне свято. Батько мій наклав на носа пенсне, взяв розрізалку, ласкаво погладив сіро-блакитний томик, як любу дитинку, і почав обережно розрізувати листи.

Се-ж було не те почуття з яким ми беремо тепер нову українську книжку,—се було почуття святобливої радості:—ся-ж книжка, що переїхала з такою великою небезпекою чи то в конверті, чи то в чийсь широкій кешені з-за кордону,—лежала тепер перед нами свіжа й лагідна, як реальна звістка про можливу долю українського слова, про якесь далеке майбутнє жите.

Ми всі, разом з молодим автором, посідали навколо,—батько мій чудово деклямував, через те всі любили слухати, як він читав в голос. Перечитано було всі вірші Лесині, деякі по кілька разів. Тато був у захваті, він цілував Лесю і по своїй звичці так душив її, що можна було думати, він її й зовсім зламає в своїх дужих обіймах. Одначе справа не кінчала ся тільки хвалою, зараз починала ся і пильна критика, але критика дружня, котра бачить хиби твору і бачучи їх завдаєть ся метою не принизити або висміяти автора, а звертає на них його увагу, щоб він сам зрозумів і завважив їх. Ся критика панувала в нашому колі: старші й молодші автори завжди читали свої твори товаришам і радились з ними.

В той час, а було се в початку 90-х років, київське українське жите майже не виявлялось на сторонні очі, принаймні на очі поліції, але воно все таки не спало, а ростило ся по різних гуртах, які так чи инакше, а провадили свою діяльність. Одним з продуктивніших гуртків був гурток, що звав ся „Літературою“. Заклав ся він в теплій хаті М. В. Лисенка. Що суботи збирали ся до нього старі письменники і молодь, яка брала ся до літературної праці. Серцем сього гуртка були М. В. Лисенко, О. П. Косач, М. П. Старицький. З старших людей приходили до нас:

О. Л. Кониський, К. П. Михальчук і М. В. Ковалевський. Леся, брат її Михайло Косач, М. А. Славинський, М. С. Грушевський, Б. Г. Боровік, Е. К. Тимченко, І. М. Стешенко. О. Г. Черняхівський, О. Лотоцький, О. І. Остроградський, О. Романова і багато інших належали до нашого гуртка. Літературне коло мало й не мале завдання збагатити рідну літературу перекладами з світової літератури. Самійленко перекладав Данте, Мольєра й Беранже, Леся Гейне і Славинський Гейне і Гете, І. Стешенко Жанну Д'Арк, і Беранже. О. Г. Черняхівський „Розбійників“ Шіллєра і Подоріж на Гарц Гейне. Є. Тимченко „Калевалу“ і т. д. На літературних засіданнях читали ся не тільки переклади, а й власні твори.

Сі часи молодого життя осяяні якимсь надзвичайно лагідним світом.

Се були зібрання літераторів—товаришів, що служили одній справі, що любили не тільки власний поспіх, не тільки ті або інші власні інтереси, а рідне слово й завдання рідного життя.

Звичайно, не були се янголи, що по виразу Гейне, „droben auf dem Himmel kochen ohne Fleisch die Seligkeit“, але кожен з них, кожен чув почуття великої солідарности інтересів і громадського обовязку. Читали ся твори, спільно обмірковували ся і що до змісту й що до мови, а коли справи було покінчено,—починались мрії, сі мрії все сплітались біля осередку: рідна преса, рідна школа, рідне жите. Закладались програми нових праць. І здавались сі мрії такими хорошими й такими недосяжними.

Проте хотіло ся хоч як не як, а здійснити їх хоч по часті. На першу чергу задумано було з літературних справ піднести „Зорю“ і „Дзвінок“. Заложено було навіть у Києві так зване „Літературне бюро“. На молодших упав обовязок прийняти на себе редагування „Дзвінка“.

Леся захопилась всім серцем сією справою. Ми уложили вже кілька номерів з оповіданнями, з науковими розправами, з віршами і навіть з загадками і віршованими шарадами для менших дітей. Як зараз памятаю, сі шаради Лєсині були дуже влучні і веселі і ми самі з охотою розгадували їх. Але праця наша трівала не довго: вийшло якесь непорозуміння з львівською редакцією і ми залишили нашу працю. „Дзвінок“ лишив ся при старій редакції і при старій програмі.

Збирали ся ми по черзі в кількох родинях; коли збирання припадало і не на господу М. В. Лисенко, то М. В. був завжди нашим дорогим гостем, а з ним була нашим гостем і музика. Літературне коло складало ся з людей музичних, не кажучи про стар-

ших, згадаю, що сама Леся дуже любила й глибоко відчувала і розуміла музику; вона грала й сама, і хоч ліва рука завважала техніці її гри, але в її гри було почуття. Самійленко чудово грав на бандурі і часами приносив її і на зібрання. Та й всі інші--хто грав, хто співав,—взагалі мали не повстяні вуха.

Збірив ся наш гурток і не тільки для праці а й просто побачитись, побалакати, побавитись: тільки-ж і розваги наші мали літературний характер. Улюбленою забавкою був „конкурс“. Давало ся одно слово, напр. „Навіщо“, „Нема“ „Понеділок“ і всі присутні повинні були написати були на сю тему оповідання, песку, або вірш. Давав ся визначений час.

То-ж підіймала ся хапанина! Кожен притуляв ся де міг з олівцем, з пером, з кавалком паперу. В хаті ставало тихо, як в усї, чутно було тільки як дихали „автори“. Подавали ся речі без підписів;—жюри вичитувало їх в голос і присуджувало першу премію красшому творови. В нашій забавці приймали участь і старші і Ольга Петровна і батько мій, мусіли приймати в ній участь і всі присутні, ті, які до оригінальної літературної творчости жадного нахилу не мали. Тим веселіщі бували читання-творів сих несподіваних літераторів. Багато з сих жартом написаних творів пішло до друку. Памятаю особливо два гарнісіньких оповідання на тему „Понеділок“ Михайла Косача і М. А. Славинського. Леся за одно з своїх оповідань, написаних на такому-ж конкурсі, одержала потім премію в Літер.-Артист. Товаристві. Були ще інші забавки літературного характеру наприклад: один з присутніх починав оповідання і в самому цікавому місці переривав його і кидав хустку своєму сусїдови—той мусів провадити далі, і довівши своє оповідання до самого несподіваного моменту знов переривав його кидаючи хустку третьому, залишаючи його виплутуватись з сеї плутанини і т. д.

Як в родині Ростових (в „Войнѣ и Мирѣ“ Толстого) панувала атмосфера кохання, так і в наших Сполучених Штатах (родини Косачів, Лисенків і Старицьких) панувала атмосфера творчости і дружньої приязни, і всі „огніщане“, які „тягли“ до нашого вогню, були перейняті тим самим духом.

Навколо роспиналось рядно дрібного осіннього дощу, а ми тулились до свого вогню і набирали ся біля нього сили. Може сей вогонь вірного товариства, може ся атмосфера нашого рідного життя, сполучені з гордою й непереможньою вдачею Лесиною давали їй можливість: *contra spem sperare*.

Я згадую сі часи для прийдешніх біографів Лесі Українки і почуття ті, які я зараз подаю крізь призму мого „я“, почувала й вона. Ось що пише вона мені в своєму останньому листі з приводу смерті М. В. Лисенка.

„З Миколою Віталевичем звязані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко—сі ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи, як імення близьких і рідних людей, що властиво ніколи не вмірають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттем, як я тепер згадую про Миколу Віталевича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч!). Але я-б хотіла на те заслужити. Не трапилось мені провести вкупі з громадою до вічного дому Ваших рідних і тим певне я не раз бачу їх живими, як завжди бачу свого татка і Мішу, і ніяк не хоче душе моя вірити в те, чого і перо уперто не хоче написати, ніколи, ніколи... Але ж я плачу тепер, значить вірю?“...

З 1894 року Леся жила вже постійно в Києві, підросла її менша сестра Ліля, треба було закінчувати її освіту і Ольга Петровна оселила їх двох в маленькому помешканні на розі Стрілецької і Підвальної вулиці. Який то був привітний куточок!

Се були дві хатки і кухня—мезонін над будинком, що стояв в глибині двору, в садку. Були сі хатки гарно й привітно прибрані, перша—вітальня, друга спальня, а разом з тим і їдальня молодих господинь.

Памятаю, що коли я тільки підіймалась по дерев'яних східцях до сеї господи,—мене вже охоплювало радісне почуття: панували там—література, праця, дружба і молодість...

В кухні поралась куховарка,—чудовий екземпляр нільського гіпопогама. Мабуть і її торкнула ся пошесть літературна, принаймні, коли ми працювали з Лесею вона завжди зявляла ся своєю поважною ходою з кухні і просила написати їй листа. Листи писали ся до „бутончика“, але ми виконували тільки ролю писарів,—стиль належав самій парсуні закоханого гіпопотама; улюбленою фігурою його було: „припадаю до ваших нїжних стоп і подношу вам букет алих роз“.

Наші літературні вечірки, з приїздом Лесі до Києва, почали провадитись ще частійше, ми взяли ся перекласти зразкові твори європейської літератури і крім того укласти і видати кілька хрестоматій для дітей старшого віку.

Багато чого думалось і бажалось; в молодих головах шумували сили і бажання і любовь. Часами наші старші товариші з лагідною ухмілкою аж трохи охолоджували нас,—а нам здавало ся, як Архімедови,—тільки точку на яку сперти ся і землю ми перевернемо в мить.

Що до мене то ми з Лесею бачились ще частійше,—ми разом з нею учили англійську мову. (Я вчила ту мову ще в гімназії, але з усього курсу в мене лишило ся одно тверде знання: „I can not replaid, j was ill jester day¹⁾). Леся хоч учила англійську мову дома сама, але знала більше. Ось ми їй надумали ся удосконалити наші знання.

Брали ми уроки англійської мови у miss Копейкіної, яка „и нынѣ добро здравствуетъ“ і живе в тому-ж самому помешканні, куди ми з Лесею ходили. Саме се помешканне нам надзвичайно подобалось своєю романтичністю. У витальні був великий камін, в ньому майже завжди жевріло вуголле, а біля каміну сиділа сива й поважна мати miss Копейкіної з прядкою в руді. Сама miss Копейкіна, ширококістна й грандіозно збудована дочка Альбіона, не вважаючи на свою архи-російську фамілію, жадного слова по російськи не знала і ми розуміли ся з нею на французькій мові. Тут я на свої очі бачила, яка надзвичайно здатна до мов була Леся. Се було щось просто незрозуміле, якийсь талант, інтуїція! Англійська мова, як відомо дуже трудна до виголошування і до правопису і Леся і читала і писала завжди вірно. Сама miss, яка упевняла нас (може щоб потішити мене), що в Англії дуже мало людей, які пишуть грамотно, дивувалась Лесиним здатностям.

З того часу минуло двадцять років. Мої знаття англійської мови сплили за водою і знову вернула ся я до свого „первобытного состоянія“—„j cann not replaid, j was ill jester day“, а Леся... Леся остатній раз, коли ми бачились з нею, здивувала мене своїм знанням англійської мови:—читала вона і балакала по англійськи, як по українськи.

Взагалі вона була надзвичайно здатна до мов; вона цілком володіла німецькою, французькою, італійською і англійською мовами. Вона могла писати не тільки прозу, а й вірші на всіх сих

¹⁾ Наш шановний гімназіяльний учитель м-г Госкінс нічого не знав по російськи, ми нічого не розуміли по англійськи; за винятком двох-трьох учениць що знали англійську мову з дому—в класі ніхто не знав нічого. Через те й утворено було в класі такий *modus vivendi*: дві-три учениці учили по черзі урок, решта-ж одповідала више згадану фразу: я не можу одповідати, я була слаба вчора.

мовах. До речі подам один цікавий факт. На прикінці 90 років до Києва почав наїздити наш незабутній друг Григорій Олександрович Мачтет, він цікавився і українськими справами і українською літературою, познайомився з Лесею, дуже вполював і її і її талант. Раз для спроби попросив він Лесею написати йому вірш по російськи, і Леся за ради жарту подала йому російський вірш. Мачтет був у захваті від нього. Оскільки я пам'ятаю, — починався той вірш так:

Когда цвѣтетъ Никоціана,
 Все, все тогда полно обмана.
 Опасна ночи тишина,
 Какъ то затишье роковое,
 Когда коварная волна
 Хранитъ молчанье гробовое.
 И если вы тогда вдвоемъ
 И передъ вами свѣтятъ очи,
 Какъ отраженъ звѣздной ночи,
 И голосъ милый вамъ звучитъ,
 Какъ будто въ тишинѣ журчитъ
 Струя забытого фонтана,—
 Бѣгите прочь отъ этихъ чаръ:
 Онѣ зажгутъ въ душѣ пожаръ,
 Когда цвѣтетъ Никоціана!

Між тих людей старшого віку, що бували дорогими гістьми на наших літературних вечірках,—бувала ще одна людина до літератури цілком не причетна. Се був Микола Васильович Ковалевський; хто коли знав і чув його, ніколи не забуде цієї людини з срібною апостольською головою, ясними блакитними очима, палким апостольським словом. Микола Васильович вмів впливати на молодь і молодь його любила. Любила його і Леся... Та й не можна було не любити й не поважати цієї чистої людини, що присвятила все життя своє високій ідеї і побожній любові до свого друга М. П. Драгоманова. М. В. шанував дуже і Лесею і її творчість. Часто жартом рівняв він себе з Катонем. „Катон, казав він, все своє життя не хотів визнавати грецької мови, але на прикінці життя свого мусив вивчити її, зачарований грецькою літературою і грецькою наукою“.

Був у Лесі ще один друг, порадник і учитель якого вона поборжно шанувала й любила—дядько її М. П. Драгоманов. 1895 року Леся виїхала до нього; жив М. П. на той час в Софії, де й був професором. Ввесь час, який Леся перебула у дядька, вона вчила

ся, вчила ся пильно, як студентка, працювала над тими речами, які указував їй її дядько. Се пробування у М. П. Драгоманова ще зміцнило Лесину освіту і поширило її світогляд. Взагалі, вже й в ті молоді роки Леся була глибоко освіченою і щиро інтелігентною людиною. Та не довго користувала ся Леся порадами й вказівками свого дядька,—того-ж таки року М. П. вмер. Смерть його тяжко вразила Лесю і лишила глибокий карбіж на її серці. Все життя своє Леся заховувала щиру любов і велику пошану до свого дядька і лишала ся вірною заступницею його ідей.

Перебувши в Софії майже рік, Леся вернула ся до Київа.

Я не пишу біографії Лесі Українки, я тільки хочу зазначити зовнішні прояви її життя, ті грубі нитки, на яких настилав чудові візерунки її таланта. Хто хоче знати життя її серця, — хай читає її твори.

Людина, що писала:—„Горить мое сердце, його запалила

Горячая іскра палкого жалю
Чому-ж я не плачу? Рясними сльозами
Чому я страшного вогню не заллю?

* * *

Хотіла-б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирої землі
І так заридати, щоб зорі почули,
Щоб люде вжахнулись на сльози мої.

мала глибоку рану в серці.

Проте Лесиною горя не бачив ніхто: вона мала добру допомогу проти смертельних ран: „стискувати міцнійше залізного панцера, аби кров затамувати“.

Бо й такі бувають рани,
Що нема на них бальзаму,
Що нема на них завоїв
Окрім панцера твердого“.

Залізний панцер тамував кров і серце билось, билось і в смертельних боях, билось і з щоденною буденщиною життя, билось і в нудній праці, яку накладало життя.

Так точилось Лесине життя серед старших і молодших товаришів, серед горя й турбот, серед думок і мрій і пісень.

В той час в роки 96—97 заклало ся в Київі Л.-А. Товариство. Се товариство було російське, але давало нам можливість і нагоду виявити наше життя. Мов та лисичка в казці, почали ми примощуватись по троху до того товариства, лапку по лапці, а нарешті й зовсім росташували ся на возі. Правленіє Товариства обсадили ми

своїми людьми: покійний В. Б. Антонович, Рильський, О. П. Косач, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, К. Михальчук, М. В. Ковалевський—всі приймали участь в сій справі, приймала в ній участь і Леся і не вважаючи на заходи україножерів, яких і в тому товаристві було чи-мало—ми досягли свого.

І ось „разсудку вопреки, наперекор стихіям“,—К—Л.-А.Т. закладене зовсім з іншою метою, почало обслуговувати українське життя.

Годі було бороти ся з тією українською хвилею, бо українські вечори заливали публікою всі зали „Общества“. Навіть льокаї і буфетчики клубу пристали до української ідеї і просили уряджувати як частійше „собесѣдованія“ та вечірки, бо вони, особи сі, як відомо, завжди сперають свій світогляд на економічним ґрунті життя.

Проте, щоб добути хоч невелику перемогу (провести кого в члени Правління, або обрати нових членів, або урядити, чи „собесѣдованіє“ чи яку вечірку), треба було вживати великої енергії, У всіх сих заходах, як і в іншій громадській роботі, Леся приймала велику участь, не вважаючи на те, що здоровле її гіршало знову, що й ходити без палки вона не могла.

І тоді коли серце примушувало її братись за ту роботу, котру міг-би зробити й кожен, примушувало її відривати хвилини свого здоровля від творчости і присвячувати обовязкам громадського життя, думка снувала своє прядиво і повставала проти „самобивства талантів“.

Дивись: навколо нас великі перелоги,
І дикі пущі і великі кручі
І темні тихи води. Подивись,
Шляхів нема.
Скажи мені, порадице надземна,
Куди мені податись у просторі?
Чи маю я здійснити срібло-злато
З своєї ліри і скувати рало,
А струнами сі крила привязати
Щоб тіль не падала на вузьку борозну,
Зайняти постать поряд з тими людьми,
Орати передіг і сіяти, а потім—
А потім ждати жнив, та не для себе.
Чи може кинутись туди, у пущу,
І в диких нетрах пробивать дорогу
З сокирою в руках і з тонкою пилою,

Поки який гнилий, великий стовбур
Впаде й задавить серед темних хашів?

(To by or not to by)?

В ті часи вона задумала свою хорошу драму, „У пущі“, яка дає повне розумінне тих думок, що опановували нашою письменницею. Але хоч Леся думкою і повставала проти „самовбивства талантів“,—вона-ж перша несла свій талант на офіру всякій громадській праці.

У 1898 році ми бучно одсвяткували Столітній ювілей Української літератури. Для сього свята Леся написала вірш:—„У кожного люду, у кожній країні“; вона не визнавала віршів „rag occasion“, але ця тема давно вже зростала в її серці і вірші Лесіні вийшли високо-хороші. На вечорі деклямував їх мій батько.

Як зараз памятаю сей момент. Заля була залита публікою по-над береги.. Вірші Лесіні зустріли рясними апльодісентами. Тоді тато мій спустив ся з естради і, взявши Лесю за руку, вивів її перед очі публіки. Се була хороша хвилина, хороша група! Батько мій мав високу гарну статуру і коли він, вже старий поет і старий чоловік з довгими сивими вусами, вивів на естраду молоду бліду дівчину, відому вже всім по своїх творах, — загреміли оплески.

Довго стояли вони так вдвох на естраді, довго вклонялась схвильована молода дівчина, довго греміли оплески..

Се вітала молодь свою любу письменницю і виявляла їй почуття своєї пошани і любови.

На той час Леся була вже добре відома як письменниця. В одній з галицьких часописей було подано велику критичну розправу про Лесіну творчість. Ся розправа така прихильна до Лесі, все таки завдала їй великого жалю, бо автор її, вихваляючи саму Лесю, — образив одну близьку її особу. Се тяжко вразило Лесю. Серце в неї було надзвичайно любляче, ніжне, вразливе. Жадної грубости, жадного прикрого слова не перетравлювала вона; щиро добра, глибоко ніжна людина вона рада була поступити ся всім для другого. І той поет, що сказав: „Ні, тільки той ненависти не знає, хто все життя нічого не любив“, почував тільки ненависть до ворогів свого народу, до ворогів того життя, для якого він не жалував ні свого серця, ні свого часу.

Вечорі наші у Л.-А.-Т. приваблювали силу молоді. Молодь звернулась до нас з проханням урядити в наших господах відчити для неї. Леся прийняла горячу участь в сій справі, і відчити ми урядили.

А тим часом поки Леся працювала поруч з дужими у всіх сих літературних і громадських справах, і писала свої хороші речі, хвороба підточувала її здоров'я. Нога їй болила вся тяжче й тяжче і зрештою лікарі присудили їй лежати нерухомо в ліжку. Почалось тяжке лічення. Їй робили інекції в слабкий сустав. Після кожної інекції Леся почувала себе зовсім зле, температура їй підіймала ся, страшний біль мучив її, вона майже теряла свідомість, але пересилувала себе.

Товариші й товаришки Лесіни стояли в зеніті молодих сил і молодого щастя, а вона лежала припята до ліжка своєю хворобою. І ніколи слова жалю, почуття заздри до здоров'я других, скарги на долю не чув ніхто від Лесі. А була то весняна пора!

Я думала: „Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна!“

Проте, Лесю одвідували, потішали.

Ох, тепера мене у недолю моїй
Не один добрий друг потішає:
„Не годить ся журитись в пригоді такий,
Адже иншим ще гірше буває!“

Та які се слова і даремні й нудні
Хоч порадики щирі й охочі,
Як-би знали сі люде, які то сумні
Дні без сонця, без місяця ночі!

Пам'ятаю саме тоді в 97—96 році вибухнула Вітровська історія, а за нею й другі. Молоді сили заворушили ся; майже всі товариші Лесіни були так або инак зачеплені сими подіями, тільки Леся відчуваючи все глибоко і болісно, може глибше других, лежала нерухомо в ліжку і писала... „Поет під час облоги“.

Стан здоров'я її гіршав. Лікарі визнали неодмінно потрібною операцію. Ся операція була дуже небезпечна для життя, але Леся без вагання зважилась на неї. Почали лагодитись до відїзду в Берлін. Ні страху, ні турботи, ні суму не виявляла вона, — гсворила все про свої літературні праці, наче доручала їх.

Операція скінчилась дуже добре і здоров'я Лесіне покращало. У 1900 році, десь коло сього, заклав ся в Петербурзі російський журнал „Новая Жизнь“. Лесю запросили співробітничати в ньому і вона почала писати літературно-критичні статі. Сі статі надзвичайно солідно і літературно написані цікаві кожному й сучасному

читачеви. Прийняла вона на себе сей відділ, власне для того, щоб мати свій власний певний заробіток. Хоч батьки Лесі Українки і були заможні люде, але їй муляло те, що вона не має своїх власних зароблених грошей.

Памятаю той момент, коли Леся прийшла до нас похвалитись своїм зарібком, — се був перший гонорар Лесі Українки після п'ятнадцятилітньої літературної праці.

Але не довго тривав час її доброго здоров'я. В тому-ж таки 1900 році Леся пережила важке горе і здоров'я її похитнулось. З того часу вона жила вже спорадично в Києві, наїздами. Лікарі посилали її завжди на південь; зиму перебувала вона то на Кавказі, то в Італії, лічила ся і в Закопаному. Се курортне жите страшенно знесилювало її; вона казала не раз, що не має вже сили більше жити сим житем оранжерейної рослини, відірваної від рідного ґрунту, а мусіла жити і, живучи там далеко від свого краю, думкою лишала ся в нім.

У 1906—7 Леся була в Києві. То були щасливі часи! Праці було для кожного, аби схотів працювати! З якою любовю, з яким захватом працювала Леся в Просвіті! Не кажучи про організаційну і літературну працю, вона робила саму чорну роботу, збирала книжки, упорядковувала бібліотеку і т. інше.

У 1907 році Леся одружилася з К. М. Квіткою і виїхала з Києва.

Тим часом слабкість її вибухнула з новою силою. Леся вирушила до Берліну, маючи надію, на радикальну операцію. Але Ізраелі (професор-спеціаліст) сказав, що операцію нема на що робити, що треба їхати в Єгипет, приймати ті або інші засоби.

Не знаю, чи він просто сказав Лесі, що туберкульоз захопив обидві нирки, чи вона сама відчула се своїм тонким, гострим чуттем, але вернула ся вона з Берліну з ясним розумінням холодного неминучого вироку передчасної смерті. По медичним пророкуванням їй лишало ся право на 2 роки життя, — вона прожила майже 7.

Се жите, — се вже була рвуча боротьба з смертю, літом на Кавказі, — зимою в Єгипті.

До Єгипту їздила Леся сама. Зпочатку се було ще не дуже тяжко, а чим далі, тим тяжчі ставали для неї сі подорожі. Проте Єгипет добре підживляв Лесю і родина її робила все можливе, щоб Леся кожного року їздила туди. А не вважаючи ні на що, — сили падали.

Ті подорожі до Єгипту се було чудо мужности Лесіної душі.

Хвора, безсила з підвищеною температурою з що хвилиним чеканням можливої смерти, вона вирушала сама в далеку путь, по завжди бурхливому в сю пору морю і вирушаючи, заспокоювала всіх, щоб ніхто не турбував ся, що їй все гаразд. І тільки потім вже переказувала про всі свої пригоди.

Передостання подоріж її була надзвичайно важка. Відїздила вона зовсім слабою. Довело ся їхати на якомусь італійському пароплаві, негаразд і пристосованому до пасажирських подорожів. Навіть отоплення порядного на ньому не було.

Через день подорожі—зірвав ся страшенний сніговий шторм на морі... Корабель на якому їхала Леся, кидало й шпурляло як тріску і кілька день носив ся він, обліплений льодом і снігом, як привид, не знаючи куди жене його буря між хвиль і заверюхи. Оповідючи про ту подоріж, Леся казала: се було щось таке неможливе, що я бажала всім серцем, щоб корабель розбив ся і разом пірнув на дно.

Приїздила вона до Єгипту цілком знеможена, знебула, а тільки трохи одпускало її слабість, Леся починала пришукувати собі праці й заробітку і там давала лекції французької, англійської, часом і російської мови, аби зменшити видатки своєї подорожи, аби не завважати нікому.

Останній раз в минулому році вирушила вона до Єгипту під час Балканської війни. Була слаба і страшенно квола, але вирушила сама морем, де саме одбував ся осередок воєнних подій, де скрізь можна було натрапити на міну, або вскочити в яку дуже неприємну і довгу бльокаду. „Та краще-ж наскочити на міну ніж давати бацілам доїдати себе“, сказала Леся, і вирушила в далеку подоріж, знов потішаючи всіх, що почуває себе гаразд.

А тим часом і єгипетське сонце вже мало підживляло її. „Я так вимучилась була і хворобою і тяжкою та прикрою дорогою, (писала вона мені в останньому листі) що ледве тепер як слід до памяти прихожу, нірки вже встигли трохи поправитись, але загальний стан організма ніяк не поправляється, не вважаючи на важкі особливі заходи, я навіть схудла вся. Не роблю нічого, все тільки збираюсь робити“. Лікар який лічив там Лесю казав їй жартом: „madame, vous devenez tout esprit“.

В останній раз в минулому травні, коли я побачила Лесю, мимоволі згадались мені слова лікаря,—вона вразила мене своїм виглядом: була зовсім прозора, тільки великі очі дивились так пильно, і в глибині їх чорних зірок, наче проглядало ще щось, глибоке, і мудре по-над жите...

Весь час її остатнього пробування вона майже все лежала, — і ні слова про свою хворобу, ні скарги на жите: — все цікавилась нашим громадським житем, нашими літературними справами, казала про свої заміри, оповідала про свою повість з арабського життя, яку мала писати для Вістника.

В одному ще з своїх давніх листів, Леся писала мені, кажучи затримати одну з її річей: „може настати рік повного мовчання,—то часом буває. Тай взагалі хто-ж його знає, як мені ще сила послужить. От горю собі потрошку, але без перестанку, то мушу колись і догоріти,—ніяка свічка невічна. Нехай-же буде моїм приятелям довше та ілюзія, ніби свічці не кінець“.

А свічка вже доходила до краю і збігала гарячими краплями життя. Та-ж і близька смерть не наклала тавра на чисту душу. Домінуюча риса вдачі Лесіної—не завважити нікому, не обтяжити нікого особливо виявила ся в останні роки її життя. Хоч Леся Українка і дістала від батька добру спадщину, але тяжка хвороба, вічні подорожі і курації зїли ті гроші і останніми часами, вважаючи таки знову на дорогі подорожі до Єгипту, фінансове становище її було скрутне. „Я тепер без заробітку прожити не можу, писала мені Леся в одному листі, (коли могла, то й писала даром, ви-ж се знаєте, dearest friend!) А коли заробляю чим иншим, то вже на писанне сил не стає. (Так, наприклад, було ту зїму в Єгипті, коли я давала по 4—6 годин в день лекції для заробітку“.

Але й злидений літературний гонорар доходив до Лесі не акуратно і вона мусіла його правити. „Ох, my dearest friend, навіть до Вас, хоч ми з Вами давні приятельки, якось тяжко і ніяково писати про сі речі, а я мусіла писати про їх зовсім чужим людям, то-ж те либонь до душі їм не доходило, а мені далєбі, здоровля коштували оті, як я називаю „жебрущі листи“. І одбіраючи свої зароблені шаги, Леся все турбувала ся про те, щоб се кѐму на перешкодї не ставало. В одному з листів після одержаного гонорару Леся пише. „Пробачте, що я й досї не сповістила Вас про одержання тих 50 карб., що Ви мені послали і за які я, розумієть ся, дякую Вам. Мені шкода, що ся присилка, як бачу завдала вам клопоту, а я-ж, коли пригадуєте, і в найскрутнійшї для мене часи просила, щоб залагоджуванне моїх інтересів не було нікому в ущерб“. А інтереси сі були не роскоши, не марнотратство,—а просто кілька місяців, може кілька днів життя, які можна було на ті гроші вторгувати в смерти лікарськими засобами, подорожею до Єгипту.

Краплі еґоїзму не було в сеї людини, не було й тоді, коли близька смерть дає на нього право. А про стан свого здоровля Леся не мала жадних ілюзій.

В минулому травні українське громадянство вшанувало Лесю під час її короткого пробування в Києві. Похапцем було вкладено те шанування, через те воно й не набрало відповідної імпозантності, але в ньому було щось невимовно сумне, що й зрушувало і шматувало серце. Бліда, прозора постать Лесі з руками повними квіток, з словами повними енергії, любови й віри і з смертю в очах...

— Так промайнули дні її між життям і смертю.

Життя дало їй талант, палке серце, тепле коло інтелігентної дружної родини, вірних поплечників товаришів, і... смертельну хворобу, горе, втрати і глибоке джерело невичерпаних сліз. На її житті справдились слова Гете:

„Хто хліб свій не кропив сльозами,
Хто не ридав безмовними ночами,—
Той сил небесних не зазнав...

Вона їх зазнала. Разом з тим, як спливало її здоров'я,—розцвітала квітка її творчости, буйним вогнено-крівавим квітом,—квітом передчасного кінця. Сила дужча за силу смерти буяла в ній.

Вона писала в якімсь болючім, гарячковім натхненні, і писала, писала, хапала ся сказати своїм товаришам своє слово, свою останню одповідь на питання нашого життя.

„Здоров'я у мене тепер таке тонке, пише Леся, що навіть за таку періодичність роботи, як ви визначаєте, я ручатись не можу, бо от, наприклад, від Різдва до Великодня сього року я абсолютно нічого не могла писати, та й се фраза, що я пишу „тільки вь випадкѣ упопомѣшательства“, бо я тоді тільки можу боротись (чи скорійше забувати про боротьбу) з виснаженнем, високою температурою і іншими, пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*, якась непереможня сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить як нова недуга,—оттоді вже приходить демон, лютійший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *Zusammengeklarrt*, як порожня торбина. Отак я писала Лісову Пісню і все, що писала остатнього року“.

Пишучи про свою драму „Камінний Господар“, Леся каже: „Як ви зараз-же побачите по списку діячів, єсть се ні більше, ні менше, як українська версія світової теми про Дон-Жуана. „До чего дерзость хохлацкая доходитъ“, скаже Струве і вся чесна ком-

панія наших „старших братів“. Що се є справді дерзость з мого боку се я й сама тямлю, але вже певне „то въ высшемъ сужденно совѣтѣ“, щоб я mit Todensverachtung кидала ся в дебрї все-світнїх тем (як наприклад, з Кассандрою своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трох одважних, воліють не вступати“.

Вона вливала в свої твори все життя своє а ті люде за для яких вона писала... обминали їх. В сій своїй замітці я не маю на меті характеризувати творчости Лесїної,—скажу тільки коротко твори її стали б окрасою кожної з європейських літератур. Глибоке почуття пекучої любови й непохитної віри, героїчний настрій поетеси, разом з тим широкий світогляд письменниці й глибинь її думки підносять твори її на надзвичайно високий рівень. Вони буквально переймають читача вогнем серця й натхнення самої Леси Українки. Й не диво:—сі твори се саме життя її, її страждання, її слези, її зброя, її віра й любов.

Останній раз, в маю сього року, коли я бачила Лесю Українку в Києві, вона оповідала мені, як турбувала ся перед страшною операцією в Берліні за свою пєсу „Руфін і Присцила“, що не скінчить її, що вмре і не скаже людям того слова, яке так хотїла сказати.

— „А потім, my dearest friend, додала вона з ухмілкою побачила я, що як кажуть у нас; прийшов Прокіп кипить окріп, пішов Прокіп,—кипить окріп“ і без Прокопа кипить окріп“.

Червоною ниткою переткано всю творчість Лесїну почуттем високого героїзму. Героїнею була вона і в поезії і в що-денному життю. Але се був не той героїзм, що вибухає, як лава кривавим полумєм з жерла вулькану, коли сила натиску нижнїх шарів підійма його до небес,—се був не той пняючий героїзм великих дзвінких хвилин життя, коли й „крамар героєм стає“,—її героїзм був героїзм великого серця й залізної волі, що бореть ся з щоденними буднями життя.

Можно офірувати рідному краєви все, та коли людина чує одгук на свою офіру,—офіра легкою стає. Леся одгук майже не чула;—її твори були висші середнього рівня її часу. В якийсь лихий жарт заграла з него доля: перші несмілі проби Лесїні зустріли тепло і щиро старші і молоді товариші. Критика привітала її перші видання і піднесла її творчість на високий рівень. Читачі захопились її поезією і Леся зайняла відразу чільне місце в українській літературі, — але останніми роками, коли творчість

її піднеслась до найвисшого ступня, коли вона пішла на снігову верховину життя,—читачі лишились в долині.

Проте Лесиної любови, Лесіного завзяття не зламало ніщо.

Біля неї вигравало на сонці широке море російської літератури, російської суспільности, де-б завчасу зрозуміли і піднесли її, — але вона лишилась в своїх Термопілах „вірна законам своєї країни.“

На залізний вівар свого убогого краю вона поклала все, що мала,—талант і серце і свої недовгі дні.

Шумє життє і начє не розуміє того, що воно втєряло. Я живу, дивлюсь надокколо, стою на варті біля дорогих могил, і з душі моєї, як туман над осіннім лісом, підіймаєть ся холодне почуттє образи, образи за мертвих.

„І без Прокопа кипить окріп“. Кипить окріп і буде кипіти. Але одшумє життє і прийдуть ті, що відчують всю глибіню її творчости, всю красу її душі.

Українська література втєряла з нею одного з найбільших поетів життєя—втєряла душу, яка рідко коли пробує на землі.

ІВ. СТЕШЕНКО.

Поетична творчість Лесі Українки.

1892 року на Україні відбулась невеличка на перший погляд, але видатна по внутрішньому смислу подія. Вийшла в світ книжка в 108 сторінок—„На крилах пісень“, твори Лесі Українки.

Сей факт мав не тільки літературне значінне: він був символом нової епохи в українськiм національнiм руху. До кінця 80-х років наша національна ідея—розвій рідної культури,—як прекрасна мрія, ніби висіла в повітрі, була скарбом гуртка старших людей...

Але Україні судилась інша доля... Вийти за межі гурткових симпатій, піти на шлях всебічного розвою, заявити про себе в сімї культурних народів, — а для сього перейти до громадської практики. Старші елементи, що мали різні свої заслуги, на шлях нової громадської практики перейти не могли. Се були люде теорії і головно науки,—їх діло було спочувати, але не творити нові громадські форми. Вони одстояли, розяснили в науці українську національну ідею,—але повинні були найти ся інші, новійші люде, щоб до тієї ідеї прилучити маси, щоб ту ідею вивести з узеньких кабінетів. І се поволі почало відбуватись в кінці 80-х і незабутні 90 роки, за поміччю української молоді.

Серед перших піонерів того молодого руху була власне Леся Українка. Її книжка від 1892 року була символом того руху. Леся була його поетом; нею твердо і виразно зазначалось, що національна і громадська свідомість на Україні не вмерла, що старе покоління передало найкращий свій скарб молодому.

В момент виходу книжки Лесі було 20 років і з того часу до самої смерти наша поетеса стояла в центрі молодого українського руху: спочатку, вірна ідеям свого дядька Драгоманова; потім, змінивши їх на інші, але завше віддана ідеї відродження нашого народу.

Факт появи книжки Лесі мав ще й друге громадське значінне. Перед нами виразно виступала патріотка-жінка—подія надзвичайного розміру. Ознака повного відродження кожного народу,—бо коли й жінка стає в лавах громадської праці, тоді успіх її забезпечено вповні. Виступ Лесі є прояв невмирущого на Україні жіночого руху.

І, нарешті, в третіх, книжка Лесі мала своє історично-літературне і поетичне значінне.

Після Шевченка ми мали небагато видатних поетів-віршників, що яскраво вирізалась на українській ниві.

Франко в Галичині, Щоголев, Старицький у нас,—отсе й всі видатні діячі нашої віршової творчості, з-особна лірики. Але все се старші письменники,—з своїм напрямом, своїми традиціями, своєю епохою. Наступили інші часи, інші люде, мали бути й інші співи.

І в 90-х роках їх зявилося особливо багато; але перед тій творчості, ще з кінця 80-х років, вела власне Леся Українка. Вона надзвичайно серйозно подивилась на поезію, з неї зробила собі спеціальність в життї і скрасила наше письменство такими творами, що підносять його на рівень європейський. Все се вона зробила стільки ж дякуючи своїй ідейності і поважній освіті, скільки й завдяки своєму поетичному талану.

Все се разом примушує нас до творчості Лесі поставитись особливо уважно. Що ж із себе виявляє її творчість?

Збірка її творів одкриваєть ся віршом, що має програмове значінне.

До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветь ся,
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця польєть ся...

Сим віршом намічаєть ся голосна струна всеї творчості Лесі —служенне рідному краю, виясненне його долі, поклик до праці, вказівки на приклади інших країв.

І сим громадсько-патріотичним тоном гучить вся книжка. Увага до рідного краю виявляєть ся то в увазі і переспіві народньої творчості (поема „Русалка“), то в одклику на всі вимоги, що потрібні для щастя рідного краю. Сумними рисами малює Леся наше становище:

„Сторононька рідна! Коханий мій краю!
Чого все замовкло в тобі, заніміло?
Де-не-де озветь ся пташина несміло,
Немов перед бурею в темному гаю,
І знову замовкне... як глухо, як тихо...

Ой лихо! (ст. 29).

але розуміє, що плачем не поможеш справі. (ст. 30). Розуміє, що треба праці, треба самоофір.

На що даремнії скорботи?
Назад нема нам вороття!
Берімось краще до роботи,
Змагатись за нове життя! (ст. 39).

ЛНВістник 1913 кн. X.

3

Вона знає, що в змаганню за нове громадське життя можна рішитись і власного життя („Сон“—стор. 32), а вже напевно засипати весь шлях муками й сльозми, але вона свідомо вибере для себе стражденну дорогу.

„Бо не такі вже гіркі сльози—спільні“ (ст 16).

.....
 Чи тільки терни на шляху знайду,
 Чи стріну, може, де і квіт барвистий?
 Чи до мети я певної дійду,
 Чи без пори скінчу той шлях тернистий,— (ст. 16)

—питає Леся і всякий вихід для неї однаковий.

Вона тільки жалкує про одно:

„Чом я не маю огнистого слова,
 Палкого, чому?
 Може б та щира, гарячая мова
 Зломила зіму!
 І розлягалась би завжди по гаю
 Ясна, голосна
 Пісня, й розквітла б у рідному краю
 Новая весна! (ст. 20).

Висловлює вона і в інших місцях свою слабкість—

„У небесні простори не сила моя ще полинуть“ (ст. 41)

Але в свій шлях, шукаючи—

„Братерство, рівність, волю гожу“ (ст. 16),

вона готова линути. Линути і співати.

Вона сподівається ся:

Я розвію свою тугу
 Вільним співом в темнім лузі“. (ст. 4).

А як і не пройде туга, теж байдуже:

...Я хочу крізь сльози сміятись,
 Серед лиха співати пісні,
 Без надії таки сподіватись,
 Жити хочу! Геть думи сумні!..
 Я на вбогім сумнім перелозі
 Буду сіять барвисті квітки,
 Буду сіять квітки на морозі,
 Буду лить на них сльози гіркі,
 І від сліз тих гарячих ростане
 Та кора льодовая, міцна,
 Може, квіти зійдуть і настане
 Ще й для мене весела весна“ (ст. 14).

Так, плачучи і бадьоручи себе, співала Леся про свою родину, „що долю кривю затопила“ (ст. 54), хвалили „іскру любови братньої, що поміж людьми—

У деяких серцях горіла тихо“ (ст. 15).

І марила для себе тільки про одно:

„Коли співи мої жалібні

Знов викличуть сльози чії

То над скарби усї дорогії

Надгорода то буде менї“ (ст. 10).

З усього наведеного видно, що щасте рідного краю було ідеалом, провідною зорею Лесі; що серце її обливалось слізми за рідний край і що з слізми вона робила і кликала робити других.

„Вставай, хто живий, в кого думка постала!

Година для праці настала!

Не бій ся досвітньої мли—

Досвітній огонь запали.

Огні золотії мигтять,

Одважним проміннем горять,

Мов кличуть: до праці до світа!“ (ст. 26).

Але з одною працею, та ще повною мук і сліз, в світі не проживеш Серце шукає втіхи, що зогріла б душу, підтримала її в тяжкі хвилини. Такою втіхою можуть бути люде, може бути все, що вабить артистичну душу,—природа, мистецтво. І в книзі Лесі розсипано цілий ряд вказівок на ролю тих ріжних факторів життя в підтриманню її духа. Вона співає особливий гимн природі.

„Натуро матінко! Я на твоему лоні

Дитячі радощі і горе виливала,

І матірю тебе я щиро звала,

З подякою складаючи долоні. (ст. 38).

І відповідно любови до природи, спиняєть ся над нею, одушевляє її.

Питаєть ся, чому

„зірка сумна

Променистими слізьми ридає“ (ст. 10).

Жалкує про долю зірваної конвалії (ст. 11).

Любує з простих пролісків, яких спочатку даремне шукає в „магазині квіток“ (ст. 26); живе одним почуттем з шумом „вічно-зеленої“ сосни (ст. 22) і з особливим приємним почуттем виспіває кримську розкіш: синє море, зелені гори, стрункі кіпариси...

Всі вони бадьорили її (ст. 22), від всіх окрас вона набирала ся сил служити країні (ст. 44). Тих же сил надавало їй фортепяно, з яким вона „звикла... ділити ся журбою, вповідувать думки вевелі і сумні (ст. 23). Тих же сил надавала їй фантазія, що зводить нам чоло, похилене в гору (ст. 6).

Отже і деякі люде і природа і окраси життя давали їй втіху, бадьорили до праці. І тим часом в душі поетеси лежали гострі болі особистої вдачі, що паралізували часом всю її духовну міць і виривали з душі крики туги, навіть одчаю.

Соловейковий спів на весні

Ллеть ся в гаю, в зеленім розмаю,

Та пісень тих я чуть не здолаю,

І весняні квітки запашні

Не для мене розквітли у гаю,—

—виголошує поетеса на самім початку книжки,

Ні долі, ні волі у мене нема (ст. 28)

Я щастя не маю і в мріях не бачу...

Для інших і доля і щасте хай буде (ст. 35—6)—

каже вона в других міснях і зразу чуєш, як особиста туга пронизує холодом душу Лесі.

Які ж причини того тяжкого настрою? Ми не знаємо їх, та, може, зараз їх і не слід шукати, коли сама авторка на них не вказує. Але була одна причина, що про неї Леся пише і що всім була відома. Се тяжка її недуга. Недуга гострим мечем висіла над її життем, робила їй тяжкі болі, смутила її, примушувала їздити в різні теплі краї, де теж отроювала їй красу природи. Знаючи се горе Лесі, можна тільки дивувати ся, як мало вона скаржилась на свою долю, і з повним визнанням згадати що підчас своїх особистих страждань, часом на краю смерти,—вона так багато думала про рідний край. В сьому смислі її постать зразок для нас—і величній образ. Образ страдниці-жінки, що здушує свої болі і кличе всіх до праці, до активної любови і офір для рідного краю.

Прекрасний образ дівчини з рисою героїзму.

Друга книжка творів Лесі Українки, „Думи і мрії“, вийшла у Львові за 7 років, себ то 1899 року.

За сей час води на Вкраїні утекло чимало. Свідомість інтелігенції збільшилась; нові кадри молоді зміцніли і в своїх переконання і в нахил до праці. Почалась навіть практична робота по освіті народа. А тимчасом внішні умовини були суворі; з одного

боку вони вимагали зміни, з другого в практику інтелігенції вносили деяку нерішучість. Яку позицію займала у цьому всьому Леся? Яко громадянка, вона горіла вогнем за рідний край, і чим могла, помагала його відродженню. Відповідно цьому і муза її стала на громадський лад бреніти особливо виразно.

За сей час творчість її і в формі і в енергічності думки й почуття зробила значний крок вперед. В першій книзі Лесі видно ще наївні мотиви і не завжди міцний вираз... Не завжди видно й засоби праці і її друзів і ворогів. Вірші не раз мають характер загальних слів,—ознака повільного зросту таланту.

В другій же книзі ми бачимо стиглий талант, бачимо силу вислову, виразність ідей,—одно слово, видатну поетичну цінність; і розгляд різних боків нових її творів представляє велику цікавість.

Які ж дзвенять у них мотиви? Та ж мішанина особистого горя і громадських страждань.

Тягнеть ся уперто хворість Лесі. Вона „лежала хвора й самотна“ (ст. 52) і відповідно цьому її душа переймалась тугою. Нею повні всі „Мельодії“—цілий одділ у її книжці (ст. 47—53). „Я змаганнем втомилась кривавим—каже вона—

І мені заспівати хотілось
Лебедину пісню собі. (ст. 51).

„Хотіла б я вийти у чисте поле,
Припасти лицем до сирі землі

І так заридати, щоб зорі почули,

Щоб люде вжахнулись на сльози мої (ст. 48).

Так вона пише 1893 року. І той же сум підносить вона 1897 р.

В віршах, з віщовим заголовком „З пропащих років“, вона з сумом питає:

„Де ж ви, де, мої щирі одважні слова?“ (ст. 91).

Далі просить:

„Поки я не дужа, не клич до роботи,

В заржавілих піхвах меча не ворух,

Мені тепер сумно, я прагну розваги,

Прошу тебе, свіжої рани не руш. (ст. 103).

І чим далі, тим тон особистої печалі гучить в її поезії все більше.

Особиста трагедія досягає в сей період життя Лесі великого розміру і 1896 році виливаєть ся в песу „Блакитна троянда“.

Песа, яко драматичний твір, мало видатна, але для характеристики душі авторки вельми цікава.

В песі теж виводить ся хвора, через спадковість, дівчина, що страждає од неможливости зложити особисте щастє і врешті троїть ся.

Видно, що трагедія серця в шуканню особистого щастя гостро пронизує істоту поетеси.

Мотив самовбивства, чи принаймні думки про нього, знов дзвонить в пізнійшій її песі „Іфігенія в Тавриді“ (ст. 112). Але Іфігенія одкидає від себе грізний замір.

Ні, се не варт нащадка Прометея!

Коли для слави рідної країни
Така потрібна жертва Артеміді,
Щоб Іфігенія жила в сій стороні
Без слави, без родини, без імення
Хай буде так“ (ст. 112).

постановляє грецька патріотка і також одважно виступає й Леся.

Ся сильна духом дівчина не корить ся розпачи. Кожного разу вона врешті зломлює себе і віддаєть ся другим мотивам, і найголовніше, співам про рідний край і працю для його.

Промчала та буря—негода палка надо мною,
Але не зломила мене, до землі не прибила...

Нехай там збираєть ся гірша, страшнійша негода,
Нехай там узброїть ся в гостру огненную зброю,
Я вийду сама проти неї
І стану—поміряєм силу! (ст. 53).

По такому самопідбадьорінню хоча в душі Лесі і прокидаєть ся сумний настрій, але вже не з причин особистих. Вона закривала свої рани, щоб не смутити товаришів по праці. Громадська справа—се одне, або головне, що зрушало її міцноту, що примушувало її сумувати за свою слабість.

Туга—по других—се її головна туга.

Образ її хворої дівчини, закинutoї не по волі в Крим, нагадує Іфігенію в Тавриді, яка так

„рано

Загинула за рідний край“ (ст. 111)

і яку Леся виводить в своїх драматичних картинах.

Леся згідна коштувати страждання, сподіваючись що

Очей се гіршее страждання
Нащадкам нашим скоротить дорогу
До ясної і певної мети! (ст. 117).

Ладна до праці й горя, вона одначе жалкує, чому слово її не „твердая криця“ (ст. 81). Але, яке б не було то слово, вона не може не говорити:

Товаришу! Не можу я мовчати,
 Лежить таке прокляття на мені,
 Що мушу тугу словом зустрічати:
 Вони дзвінки мої думки сумні (ст. 115).

І Леся знов говорить, багато і гарно говорить про свій рідний край. З ним звязана її радість і її тривога. Вона повна до нього кохання,—і скільки воно робить їй муки! Любити свій край в її часи було важко, бо в ньому—

Скрізь марища з хаосу виринали,
 Лиха зараза, голод, злидні, жаж—
 І найодважнішим ставало жасно (ст. 76).

Голоси одважні, вільні..

Тепер замовкли. (ст. 80).

Таке становище виривало з душі Лесі покрик болю:

„О горе тим, що мають душу чесну! (ст. 76).

Але вона знала, що треба втручати ся в той хаос, щоб засвітити в ньому промінь світла; вона любила й темну батьківщину; вона шукала всього, щоб допомогло їй піднести Україну. На чужині вона—

Марила весь час про воріття хвилину
 Серед чужого, иншого життя,
 Та завжди першую колючую тернину
 Приносила хвилина вороття (ст. 120).

Тьма, бідність, і всяке инше горе чорною примарою вставало перед очима Лесі, але, не тільки виривало з неї покрик жалю... Воно кликало до спільної праці.

І в своїх творах, розглядаючи тяжки сі умови роботи для рідного краю, вона не раз промовляла гучно і дужо.

Вона знала тяжкі умови тієї праці і тим палкіше віряла всіх, хто працює і стражде на громадській ниві. Характерні в сьому смислі її драматичні сцени „Грішниця“. Там наводять ся розмови хворої дівчини, що пішла на боротьбу і нині лежить в лікарні.

Вона поясняє черниці причину свого виступу і та, що вважала її грішницею, врешті по її поясненню, „тихо сиділа, очі в землю опустивши“ (ст. 75).

Визнаючи потребу сильних робітників і жадаючи бачить таких в гурті товаришів, вона з болем душевним мусіла стрівати докори проти них, про їхню слабкість.

Старі казали їй:

„Тепер черга на вас,
На вас, робітники незнані молоді!
Та тільки хто ви? Де? Подайте голос нам.
Не вже ті голоси несміливі слабії
Квиління немовлят—належать справді вам.

. . . . .
Невже се так?
Що ж, браття, мовчите?
Подаймо їм великую розвагу,
Скажім і докажім, що ми бойці самі!
А ні, то треба мать хоч ту сумну одвагу,—
Сказать старим бойцям: не ждїть,
Не прийдем ми! (ст. 62).

Другого разу вона прямо виступає проти сучасного покоління, бачучи слабість його праці.

Феллаги, парії щасливійші від нас,
Бо в них і розум і думки сповиті,
А в нас вогонь Тітана ще не згас...
Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті на землі (ст. 66).

І одначе при сьому всьому Леся знає, що її покоління не пропаще; вона не хоче, щоб воно було таким, бо коли не воно, то хто ж „сіль“ рідної землі?

Нехай же ми раби невільники продажні,
Без сорому, без чести—хай же й так!
А хто ж були ті вояки одважні
Що їх зібрав під прапор свій Спартак? (ст. 67).

От через що, звертаючись до ворогів, вона напоумляє їх.

Вже очі ті, що так було привикли
Спускати погляд, тихі сльози лити,
Тепер метають іскри, блискавиці,—
Їх дикий блеск невже вас не лякає?. (ст. 59).

Але поетеса знає, що недруги мало звертають уваги на своїх рабів, що вони повні призир до них (Саул) і через те, замість дружньої промови, вона обертаєть ся до ненависти:

Ох, може не було б життя таке нещасне,
Як би вогонь ненависти не гас (ст. 66).

І ненависть ся не сліпа; вона повстає через те, що недругами нищить ся любов до людей (ст. 73).

Питання про роль ненависти в житті все більш займає Лесю, і вона присвячує цьому завданню невелику, але сильну пєсу „Одержима“.

„Одержима“—Міріам любить Мессію, але не може зрозуміти його принціпа „любити ворогів“. Вона не розуміє, як можна не розтоптати єхідни, що плазує на шляху. Вона ганить його учеників, що спали, коли Мессія молив ся і волав до них (ст. 81).

Вона ненавидить і тих, що розпяли Мессію. Вона радіє, що раниць хоч одного слугу Сінедріона, і умирає проти них з прокльоном і ненавистю.

Ненависть горить вогнем у всьому творі.

І теж ненависть розпалюєть ся в душі стрівоженої поетеси.

Лєся уважно схиляєть ся перед Янголом Помсти (ст. 77), згодна в хвилини распачу, щоб пропала „честь, сумліннє“ (ст. 76), аби впали ті тяжкі обставини, що приносять так багато суму.

Знов знає, що навіть від такої особистої офіри не перемінуть ся обставини; знов сумує про те, звертаєть ся з жалем до Музи і врешті закінчує сумирним поспівом:

Нехай тепер щастя зайшло як і сонце,
 Марою насунулась ніч дощова,
 А завтра знов сонце загляне в віконце
 І збужене серце моє заспіва (ст. 104).

Правда, се „завтра“ не швидко, але вона вірить в його прибутте. Вірить, що пробєть ся сонце щастя серед темні хмари, як чудодійно пробиваєть ся гірська квітка „Ломи-камінь“, через той камінь,—

Що все переміг,
 Що задавив і могутні дуби,
 І терни непокірні (ст. 97).

Такою квіткою—і слабою і могутньою—являєть ся і сама Лєся і її поезія,— то бадьора, то сумна, але завжди спрямована до щастя рідного краю. Інтереси його вона має на меті, не тільки прямо говорючи про нього, але розказуючи і про иньші краї для прикладу і наслідування.

В сій же другій книзі є поема „Роберт Брюс“, де розказуєть ся, як сей шотляндський король боронив свій край і як через те

Він здобув собі велику славу
 І не вмере та слава не поляже,
 В піснї в слові буде вічно жити (ст. 44).

А яка вага того слова, звісно всім. Про неї ж говорить і Лєся в другій поемі „Давня казка“, де розказуєть ся, як проти діла соромного

Виступає слово праве,
і як те „слово“ утворить врешті
„Правду нову“ ст. 29).

Таким чином громадський елемент „Дум і мрій“ остаточно переважає над особистим і, як найдужча хвиля, виділяється над всіма іншими.

В цьому смислі третя книжка Лесі „Відгуки“, що вийшла 1902 року, представляє, особливо значне зявище. В ній, як і ранійше, видно вишукану стиглу поетичну силу, а що до змісту, то ліричний напрям придбує цілком виразні й рішучі форми. Особистий елемент займає все менш місця, а натомість виступає громадський, з новими рисами, з новими або більш виразними почуттями.

В чому вони власне?

Перш за все дзвенять в книзі мотиви особистого жалю:

Ой, здається—не журюся, таки ж я не рада,
Чогось мені тяжко-важко, на серці досада (ст. 41).

І, відповідно цьому, в поетеси виникають різні мрії:

Кину свої жалі
На зелені далі

Пушу бором свою тугу

Чи не знайде другу... (ст. 38).

То вона заздрить зорям холодним,—

Як би я була зіркою в небі,

Я б не знала ні туги, ні жалю (ст. 35).

Леся хоче навіть смерті, щоб мати

Спокій, спокій... (ст. 22).

Відповідно цьому, і в своїй творчості вона хоче ясности й спокою, і питає:

Чи тільки ж блискавицями літять

Словам отим, що з туги народились?

Чому ж би їм не злинути у гору,

Мов жайворонка спів, дзвіночком срібним? (ст. 20).

Але ні в життю Лесі, ні в її творчості не може бути тої лагоди, того супкою. Кругом панує горе, темрява. В особистому її життю теж віє негода.

Пізнїх троянд процвітання яскравее

Осінь віщує—чи то ж і мою?

Що ж, хай підходить! Мене навіть радує

Душного літа завчасний кінець! (ст. 36).

І одігнавши від себе думи про особисте щастє, про спокій життя, вона вся віддається громадським поривам.

І ясно, що веселістю її пісня відзначатись не може.

Вона від туги й розпачу зродилась,
 За скритий жаль вона помститись хоче
 Вогнем з трутою, мечем двусічним туги (ст. 25).

Хто мене поставив
 Сторожою серед руїн і смутку?
 Хто положив на мене обов'язок
 Будити мертвих, тішити живих
 Калейдоскопом радощів і горя? (ст. 26)
 Чом в серці крики бойові лунають?

Вона не знає сього, а знає лиш одно, що, не вважаючи на всю свою слабкість, свій громадський обов'язок вона має чинити. Од нині її пісня — хвала героїзму... Захопленне героїзмом виявлялось у Лесі і в попередніх книгах, але виразну форму придбало тільки в останній.

Тут перед громадським героїзмом, перед самоофірою вона з повною повагою схиляє чоло.

Вклоняючись героїзму, Леся вважає, що
 Завжди величнійша путь
 На Голгофу, ніж хід тріумфальний (ст. 15).

Вона й сама хоче вподобитись тим сильним духа і тільки жалкує, що не може злінути досить високо (ст. 29).

Чи сліози, чи квітки від нас належать вам,
 Підкошені в розцвіті сил герої?
 Коли б то так судило ся і нам...

.....
 Не те судилось нам. Найкращі дні
 Своєї провесни ми зострівали сумом;
 Тоді як раз погасли всі вогні
 І вкрилось темне море сивим шумом...
 ... були поховані всі мертві, а в живих
 Не бойової вчилися ми науки...

Тому-то
 Ми, лицарі без спадку, не могли
 Так бучно справити собі весілля (ст. 9).

Через те, без бучности, без гучних фраз, авторка, разом з другими товаришами, справляє життєве „весілля“, — працю для рідного краю.

А в поезії кличе до тієї праці, байдуже про всякі препони і слабі сили.

Давить в собі особисті болі і кличе до праці, світла, любови, а коли й любити не дають, то виправдує вороже почуття до тих, хто не дає любити. Книжкою третьою віршів закінчується ціла доба в творчості нашої поетеси, доба переважно ліричної вдачі.

Далі Леся вдаєть ся до нової форми творчости. Про себе і за рідний край, в формі ліричній, ніби сказано головне. Душа поетеси, що й ранійше вдавалась до розв'язання соціально-психологічних завдань, тепер над ними спиняєть ся особливо. Їй мало одного короткого вислову почуття: їй хочеть ся сумою широких мистецьких доказів впевнити читача в тому чи іншому духовному напрямі. Звідси—нова літературна форма творів Лесі. Вона вдаєть ся до драматичних етюдів, до оповідання. З другого боку, душа Лесі, що зазнала ріжні краї, і через студію і через подорож, вилітає за межі рідного краю. Її й ранійш тягло до західної чи взагалі чужинної культури,—тепер тягне особливо. Де-які наші питання можна розв'язати тільки на чужинному ґрунті, де які ілюстрації можна взяти тільки там,—і Леся широко користуєть ся чужинними сюжетами, проявляє прекрасне їх знатте, і все се вкупі складає в офіру рідному краю: для його навчення і щастя.

Що ж власне одержуємо ми від неї по виданню останньої її книжки 1902 року? Які знову зачеплено нею мотиви?

Зміст її творчости знов тісно зв'язано з станом громадського життя, що й доти весь час торкало її віщі струни.

Роки 1903—6 були роками громадського напружіння і відповідно сьому ліра Лесі Українки головно гучить тоном громадянським. До 1905 року належить їй нарис „Приязнь“, з підкресленням гострого розеднання народа і аграріїв; але більшість творів сього періоду, що пізнійше вийшли в Києві томом I-м творів Лесі, відносять ся до сюжетів національного характеру.

Занепад переможеної нації—от її улюблена тема.

Така драматична її поема „Вавілонський полон“, де малюєть ся сварка подоланих Ізраїльтян та Іудеїв, що забули тягар спільного вавілонського полону.

Але не всі забули свою мету—шукати визволення, і з уст молодого співця Елеазара гучить поклик єднання: нам два шляхи: смерть або ганьба, поки

Шляху не знайдем на Єрусалим.

Шукаймо ж, браття, до святині стежки

Так, як газель води шука в пустині (ст. 17).

Ту ж межиплеменну сварку представлено і в поемі „На руїнах“, де малюють ся Євреї в своїй зруйнованій батьківщині. Вони з горя сварять ся, замість того, щоб працювати над своїм одродженням. З покликом про се волає до них пророчиця Тірця:

Устань, Ізраїлю! З'ори плугами

Се бойовисько, не давай ні кроку

Землі обітованої ..

Пройдуть роки, з полону бранець верне,
 Знов оживе тоді сіонська пісня,
 Високий підмурівок одгукнеть ся
 Ще голоснійш на співи відродження...
 І бранець руку братови подасть... (31).

Але засліплий в сварці і сполоханий люд не приймає поради своєї патріотки і зловливо виганяє її в пустелю. Дух незгоди при спільному тягарю неволі змальовано і в діяльозі „В дому роботи“, де разом працюють раби—Египтянин і полонений в Єгипті Єврей. Працюють і сварять ся. Єврей в ненависти ладен зруйнувати всю єгипетську культуру, на яку він примусово робить. Раб—египтянин, хотів би вільної роботи, але для продовження тої культури, і через те гнівається на Єврея і бе його по лицю... Він забуває, що в підвалині рідної його культури лежить рабство, проти якого, а значить і проти частини своєї культури, треба разом з Євреєм обурюватись. Се їм власно й нагадує несвідомо дозорець що обох карає і примушує Египтянина пізнати свою помилку.

Мотив протесту проти громадського сна, поклик до кипучої праці дзвенить і в діяльозі „Три хвилини“. Сюжет взято з часів французької революції 18 віку і боротьби межи монтанярами та жірондистами. Гору взяли перші, а один з останніх в тюрмі, дозорцем в якій його знайомий монтаняр. Жірондиста засуджено на смерть, але монтаняр дає йому змогу втекти за кордон. Жірондист тікає в Швейцарію, користується там внішнім покоем, але внутрішнього не має: його душа звикла до боротьби, до праці.

Він знає,
 Що кожний сам за себе
 І местник і борець,—або ніщо,
 . . . . .
 Бо кожний в світі може тільки жити
 Або вмирати, третього ж нічого
 Не сужено на сьому світі людям.
 Тепер же я виразно ясно тямлю,
 Що я вмираю (ст. 49).

Він нудьгує за своєю небезпечною для його батьківщиною:

Там було життя,
 Між тими мурами, де кожний вечор
 Здавав ся нам остапнім.
 . . . . .
 Звичайний крамар там ставав героєм .. (ст. 49).

І вигнанець хоче зисв назад, хоче бути
 Хвилюю живою в живому морі (ст. 50)

Хоч він знає, що дома його ждуть
 Шпiонські підступи, суди неправі,
 Глум ворогів, товаришів безсилля,
 А потім, може, знов Консьєржері (ст 51).

Ні на що не зважає тепер вигнанець і вертаєть ся до дому,—
 для боротьби і для загину.

Сей і другі розглянені твори становлять особливу групу національно-визвольної вдачі, відповідно пережитим тоді подіям. Наступають нові дні, мусять бути й нові співи, і сліди їх завважають ся теж у творчості Л Українки по 1906 році. З'являють ся в неї і сюжети далекі від громадського змісту, більш приватні або психологічні.

Таке, напр., оповідання „Над морем“ (1908 р.), де малюють ся виступи в легкому коханню досить пустої панни.

В оповіданню „Розмова“ розказуєть ся історія невлучного кохання одної актриси (1908 р.).

Психологію особливого типу кохання змальовано в песі „Кам'яний господар“ (Л.-Н. Вістник—1912 р.)—на звісний всесвітній сюжет.

Про кохання, на другий всесвітній сюжет написано й твір „Ізоolda білорука“ (Л.-Н. Вістник—1913 р.). Події природи присвячено „Лісову пісню“.

Але на ґрунті приватного або кабінетного втримати ся довго Леся не може. Її завжди тягне до громадського, до впливу його на особисте життя, до розв'язання філософських-громадських завдань.

Всі нові її твори мають драматичну форму,—і не дивно,—бо їх сюжети цілком драматичної вдачі, збудовано на гострих протилежностях, контрастах.

Разом з тим всі вони малюють більш-менш інтелігентних людей, переконання яких і воля підлягають різним спокусам.

Все се, звичайно, проявляєть ся в ріжній мірі, але більшість пес відзначаєть ся силою переживання. Переважною ліричністю перейнято твір „Кассандра“ („Л.-Н. Вістник“, 1908 р.), де нещасна пророчиця Трої мучить ся від неможливости мати особисте щасте і разом з тим від нерозуміння її земляками. Вона бачить сумне прийдешнє, хоч і в не ясных фарбах, упереджає своїх громадян, але ті її не слухають ся. Коли ж виходить по її, то винною зостаєть ся все ж таки вона, яко пророчиця лихого.

Більш драматизму і громадського елементу в етюдї „Йоганна, жінка Хусова“. Тут конфлікти в сімї двох світоглядів—християн-

ського і язичеського, при чому дужча сторона, чоловік-язичник, ображає жінку-християнку своєю призрою, зневажає її переконання і силою примушує робить все для неї прикре.

І жінка, повна глибокої драми, через християнську повинність до чоловіка, мусить всьому коритись.

Трохи схоже становище і в драмі „Руфін і Прісцілла“ („Л.-Н. Вістн.“—1911 р.), де вплив на чоловіка-язичника має християнка-жінка; де все він робить для неї, на користь її віри, але без всякої з боку жінки насили. Драма є ілюстрація сили благородного кохання і поведження через неї супроти своїм громадським переконанням.

Цікаве теж змальованне психіки Юди-Христопродавця в песі „На полі крови“ („Л.-Н. В.“ 1910 р.).

Юда продає Христа не то з почуття помсти,—не то розчарування; продає через те, що Христос не дав йому обіцяних благ; а він тимчасом рішив ся всього свого майна.

Про розумінне християнства говорить теж поема „У пуші“ („Л.-Н. В.“—1910), присвячена пуританам. Тут намальовано глибокий конфлікт межи вільною думкою мистця та однобічними фанатиками, що повстають проти мистецтва і вимагають послухання егоїстично-проповідникової.

Мистець—один проти всієї громади, але рішучо відстоює свою вільну думку і словом і ділом.

І зовсім инша постать один з християнських Никодимів—адвокат Мартіян („Л.-Н. В.“—1913).

Він ховає свої переконання, щоб бути користнійшим своїм однодумцям: бо коли б узнали про його світогляд вороги, то на суді йому, оборонцю християн, не вірили б. Але ся політика ховання обходить ся йому дорого: дочка його й син страждуть, бажаючи активного вияву своїх християнських переконань... І відсіля тяжкий конфлікт в душі самого адвоката, що не може дивитись байдуже на горе своїх дітей.

Та ж політика довела до гибелі і його слабу небогу, що приїхала до його перепочити, як у певне місце, і натомість стріла трус, через вражінне від якого і вмерла.

І нарешті яскравими фарбами намальовано складні душевні змагання співця подоланої Римом Греції Антея. Він—вбогий співець; вбогий через те, що не хоче торгувати своїм хистом і чужинців славословити. Він—патріот рідного краю, і не хоче йти співати до Риму... Він бачить, що земляк його і навіть жінка, танцівниця, иншої думки...

Всі вони йдуть до сильнішого Риму, всі продають себе за гроші. І душа співця не виносить сього занепаду рідного краю,— на учті в Мецената він забиває на смерть себе і свою жінку...

Сею сумною драмою закінчує Леся свою творчу діяльність, перервану лихим рухом смерти.

І як останній твір, так і перший, так і вся поезія Лесі брешить глибоким сумом.

Він віє відліричних її творів, і від епічних і драматичних сюжетів. І власне горе, і горе рідного краю, і горе інших країв,— все зєдналось в одну жалобну пісню, в одну слізми ткану шату,— і вириває з душі нашої тугу.

І ніщо не може дати Лесі повного спокою.. На природі, на поезії, на дружніх стосунках вона трохи відпочине, і знов манить її Геній печали, знов з її ліри на рідний край льють ся безцінні сльози сумування.

Але не тільки муза Лесі плаче... Вона міркує, філософує; вона відкриває грікі протилежності в людській душі, в громадській діяльності, і все те підносить нашій увазі. На віщо ж? Знов, щоб плакати з нами разом?.. Так, плакати, але не тільки плакати... Вона кличе нас до життя, кличе до відродження! Вона хоче нас бачити могутніми й бадьорими. Щоб з нашою поміччю швидче минуло всесвітнє лихо і щоб висохли всесвітні сльози. Її плач—вимушений плач сильної духом людини, що витре непереможні сльози і знов іде робити во ім'я любови, правди, за для всесвітнього, а насамперед для своенароднього щастя. В сьому, на нашу думку, міститься смисл, а через те її особливе значінне Лесі Українки в нашій історії і літературі. В поезії, яко мистецтві, вона лишила яскравий слід і своєю мистецькою лірикою і своїми драматичними картинами, що чекають на неминучий докладніший дослід

В історії літератури вона мусить зайняти почесне місце, яко представниця високо-інтелігентної думки, яко співачка громадських ідеалів, яко співачка національного щастя, збудованого на матеріялах всесвітньої вдачі і вартости.

І врешті історичне значінне поезії Лесі Українки чимале.

В своїй творчости вона подавала нам образ слабої тілом людини, що задушувала ріжні свої болі і думала і кликала головню до одного... до щастя рідного краю, як і до щастя всякого иншого краю.

А така заслуга, та ще збільшена прекрасним прикладом власного тяжкого життя, в історії людскости не забуваєть ся ніколи.

МИКОЛА ВОРОНИЙ.

Баляда моря.

Світлій пам'яті Лесі Українки.

Грають ся,
Гойдають ся
Сніжно-білі хвилі,
Млосно обіймають ся,
Ніби німфи білі..
То знов надимають ся
Зеленасті брилі
Вгору підіймають ся
В дужому пориві—
І на копі білогриві
Німфи сівши, грають, грають,
Линуть,
Ринуть,
Поспішають
Ген до берега імлистого...
Груди в золоті купають,
В сяйві сонця промінистого!
І, роспечені, пишають ся
Наготово тіла млявого
І до берега ласкавого
З поцілунком пригортають ся..
.....
— „Тихо, хвилі...
Тихо, милі...“
Чути голос туберози.
Ніжна квітонька зітхає
І крізь пахоци і сльози.
Пелюсткї розкривши білі,
Промовляє:
„Тихо, тихо, милі хвилі...
Я скажу вам новину
Безпорадну і сумну.
Сьогодні вночі перед сходом зорі,
Коли ще ви спали,
Царівна, яку ви кохали,
Царівна, що там, на високій горі,
Самотна жила і співала.
Сьогодні схонала!..“

— Ой, леле!— шепочуть ся хвилі
сму́тні—
Замовкли пророчі пісні...
Царівна сконала...
— „А як перед смертю співала
вона!—
Річ далі веде тубероза,—
Була в її співі одвага міцна,
Огонь і погроза!..
І пісню її стоголоса луна
Несла понад вами світами...
А ви, заколисані чарами мрій,
Солодких надій—
Ви спали без тями.
Царівна конала... Остання струна
Урвалась, і в згуках акорда
Бреніла ще довго одвага буйна,
І віра в героїв—могуча, міцна,
До млявих—зневага й погорда!
І тільки що ранішна зірка зійти
На темному обрію мала,
Велична і певна своєї мети,
Царівна сконала“..
— Царівна сконала... Замовкли
пісні...—
Шепочуть ся хвилі сумні.
„А вітер у ранці сьогодні мені
Ще звістку приніс незвичайну,
Що ніби на скелі, на височині
Угледів він тайну:
Де людська нога не була, на шиїлі,
Де все, що живе, усихає,
На голім камінні, в холодній імлі
Там квітка якась процвітає
І що Саксіфрагою зветь ся вона,
Та квітка, що камінь ламає,
І ніби в ній міць і краса царівна
Царівни буває...“

М. ЄВШАН.

Леся Українка.

В 1914 році минає 30 літ від першого виступу Лесі Українки в львівській „Зорі“. Можна було сподівати ся, що українське громадянство пошанує в тім році трицятьлітню працю своєї визначної письменниці і виявить честь, яка їй належить ся за її творчість. Замість того—маємо ще одну втрату для української літератури. Втрату тим більше болючу, що вже другого письменника ми поховали в сім році...

Так мало зізд на хмарнім небі нашої літератури. А ті, що найяснійше світили—гаснуть. Більше їх гасне, як зявляється нових на горизонті. І не можна не думати без страху про будуще. То ж пропадають організуючі центри нашої літературної думки, ті ясні світила, на яких все може спочити око і чути радість, що вони єсть, світять, проганяють темну пітьму. Хто заступить нам Коцюбинського, хто гідний в нашій поезії підняти прапор Лесі Українки? Прийде хмара нових „письменників“, будуть торгувати першими місцями в літературі і дихати на себе злобою, будуть надуживати творчого слова для літературного карієризму — а хто буде тим, що може утишити те розбурхане море амбіцій і крикнути: Quos ego!? Хто буде гідний, щоб його назвати пастирем діячів слова?

І що більше вдумуєш ся в теперішні обставини нашого літературного життя—то болючішою стає втрата Лесі Українки.

Леся Українка належить до тих постатей в літературі, які поза своєю творчою діяльністю не мають своєї „біографії“. Їх особа стоїть неначе в віддаленю, вони не старають ся заінтересувати публіки собою, не лише не роблять шуму своєю особою, але навіть ховають її перед широким загалом. Їх життя тихе, без ярих виступів, інтимне. В їх творчості вся їх біографія, тут вони концентрують своє духове життя.—І так стоїть перед нами Леся Українка. Очевидно, се шкодить її популярности, вона стає таким чином до певної міри недосяжна для широкої публіки,—але власне тому її творчість незалежна від духа часу, вона не йде в широку публіку, аби її духові вартости розмінювали ся в популярізації і

через те тратили свій блеск і красу — йдуть тільки ті до храму поетеси, які дійсно хочуть і вміють читати в тому духовому багатстві. Достойна пані сидить спокійно на престолі і приймає покло-ни тих, які відчують потребу дійсно піти з поклоном до неї, за подякою за ті богатства творчої думки, якими вона подарувала українську поезію...

Той аристократизм Лесі Українки і її віддалене від нашого щирого громадського життя—се не втеча перед ним ані відчужене. Її, переважно античні і чужі теми, особливо в останні роки, не відчужували від України; вглублюючись в душу старинного Грека чи Гебрея, вона думала про Україну, серцем була при нас, писала навіть про наш час і наші обставини. А що вибрала такий власне екзотичний одяг для своїх творчих задумів — то не тому, щоби віддалювати ся від нас, а потому, що так їй було краще, мала більше внутрішньої свободи. І винно того найбільше хиба наше жите, яке не розвертає а вбиває радше прояви внутрішнього чоловіка, примушує його бути плитким та дрібязковим і заслонює його характер. Талант Лесі Українки був неначе спутаний і фарби блідли, кілька раз вона пробувала в своїх новелістичних пробах зблизити ся до сучасного життя і малювати всю його дрібязковість. На тім вона могла найкраще переконатися, що українська дійсність не дуже то стоїть в згоді з творчими аспіраціями та вірлиним полетом поетичної думки. Обсервуючи те жите і ту дійсність вона мусила побачити, що нашому істнованю національному треба скріплення з середини; що пульс духовного життя, і культури мусить бути більше інтензивний та присіпшений, що тембра діїєкта національної душі мусять бути зорганізовані в одну гармонійну цілість,—що мусить бути визволений чоловік наперед з неволі духової, поки зможе стати вільним горожанином, полюбити в собі красу, одухотворити своє жите, позбувшись своїх низших інстинктів. Очевидно, не могла поетка переводити тої організації культурної психіки наприклад української дійсности, і шукала собі за своїм світом, за своїми темами. На „крилах пісні“ полетіла в чужі країни, поки не віднайшла свій терен і рівновагу духову.

Треба сказати, що 80-і роки, коли дванацятилітня Леся в перше виступила на літературне поле—то був для української літератури а спеціально для поезії мертвий час. В тодішній літературній продукції не було пориву творчого, люди занадто ходили по землі, реакція занадто їх прибивала до землі. Трудно було добути якусь мелодію в душі—бо все жите було дісонансом. Тож

Росія, де культурне жите плило тоді вже цілою струєю, видала в той час такий „безкрилий“ і сумний талант, як Чехов! А в нас треба було всі сили напружувати, аби оживити свою струйку, що дня натрапляти на перешкоди, апатію, сповняючи бодай дрібний національний обов'язок, що-дня кривавити свою душу і попадати в розпуку. А коли люди все таки борсали ся, не покладали рук — то тільки тому, що мали відвагу вірити проти надії, робити на перекір самому життю. Інші письменники подали факти тої епохи нашого духового життя, кидали кличі—але на строї того часу знайдемо в поезії Лесі Українки. Я не говорю тут про її перші проби, коли вона писала такі твори як „Русалка“ і була ще під впливом етнографічно-романтичної школи наших поетів; я говорю про той стан — кінець 90-их р.р. — коли вона свідомо йшла своєю дорогою і критично ставила ся до життя. Вона не могла в ньому найти мелодії тої, якою відізваля ся її пізнійша творчість. Вона не знала, як реагувати на нього, якими способами протиставити себе йому. Се період досить значної ріжнородности в діяльності Лесі Українки, час, коли вона писала крім лірики: оповідання, поеми для дітей, робила переклади наукових творів, дебютувала в публіцистиці. Те все показує, що вона уміла орієнтувати ся в життю нашого громадянства і тверезо дивити ся на нього. Але власне та тверезість та щирість думки мусіла в ній збудити тривогу. Вона почала бачити невірників тільки, в серцях людей читати невірничі думи, бачити не віру і запал, а безсильну боротьбу з „бридкими гадюками“, яка настільки висилювала організм, що не чути було ніякого непокійного слова. І от поетка не може вже позбутися якоїсь внутрішньої „химери“ в своїй душі, бажання сказати те „непокійне слово“, внести світло в задушливу атмосферу землянок, піснею перемогти всі дісонанси життя, стогни і брязкіт кайданів. І „крила пісні“ для Лесі Українки — се не поетична фраза, не декоративний додаток, — а потреба душі, потреба мелодії, рівноваги над життям, прометеїстичний порив і перемога темних сил. Поезія для неї се —

„тая країна, де шасте і горе однаково милі,
тая країна, де усміх і слези однаково ясні,
тая країна, де чола підводять похилі,
де не слезами, а співом ридають нещасні...“

так остаточно сформував ся її талант. З початком нового століття вона вже сильно стояла на своїм ґрунті і знайшла рівновагу повну, клясичну. Тільки се не рівновага, яка йде в парі з фільо-

софічним стоїцизмом, яка спиняє розвій. Вона еволюціонувала далі, розвивала свій талант і сили, йшла що-раз висше і захоплювала що-раз ширший круг. Вона тільки знайшла в собі ту певність, яка нічого не боїть ся. *Contra spem spero!*—кликала вона, як давнійше Вірю, хоч не маю ніяких аргументів; але я їх не потребую,—певність свого шляху я маю в собі, в почуттю своєї правди внутрішньої, хоч ви її назвете іраціональним! — Така льогіка всякого прометеїзму і його правда.

Бо тут треба відвойовувати чоловіка, треба його збудити, показати йому дальшу мету. Чоловік мусить мати свою внутрішню свободу, з раба буденщини переродити ся в слугу вищої справи. Так тільки скінчить ся „вавилонський полон“, воскреснуть руїни і буде збудований в новім Єрусалимі храм новий“. А там не буде анархії та неволі душ, животінне старими брязкалами не буде називатись народними святощами, не буде крику товпи: не треба арфи!—і закон не буде мертвою буквою, а організуючою силою, яка й пророкам дає місце...

Те все мусить вчитати і до себе віднести сучасний Українець—з творів Лесі Українки. Бо для кого ж писані такі твори, як „Вавилонський полон“, або „На руїнах“, про кого пише вона, зображуючи протрацію, духову розтіч та рабство Гебреїв „над вавилонськими ріками“? Про кого говорить пророчиця Тірца, коли каже про святи руїни, що служать нашій ганьбі, про струни, що тяжко стогнуть під мертвим доторканнем мертвих рук, про шелест безсилих слів в плохих устах?

І ще раз кажу: се не „поезія“ тільки. Се протиставлене живого чоловіка, його потреб душі і серця всяким абстрактним ідеалам, рабству мертвого закона, який скував чоловіка—се, коли хочете, ціла програма духового і культурного відродження, огонь, який має розпалити глухороджений люд і зробити його видючим! І не в бездушних і механічних вигуках: „куйте мечі!“, а власне тут, в сих творах Лесі Українки, я бачу найсильніше слово нашої поезії, найсильніший вислів нової національної душі після Шевченка!

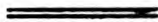
Коли тепер з того пункту приглянути ся всій творчості Лесі Українки, то побачимо, що вся вона—се не моментальні реакції поетичного духа, не якісь фрагментаричні картини, писані „в такі хвили“, коли приходить на поета „натхненне“. Се вічно свідомий акт творчої волі, се консеквентна реалізація творчих задумів, на яку не здобув ся ні оден сучасний український поет. Вза-

галі на „натхненню“ наших поетів ми не збили великого культурного капіталу. Те „натхненне“ по найбільшій часті чисто мимовільна реакція, одноразовий і нестрашний вистріл без дальньої мети, слабосиле квиліне, авторська поза, безгрудза екзальтація, яка виливається в рими. Наші поети не мають творчої волі, вони творять не під внутрішнім примусом і занадто легко піддаються „настроєм“, приймаючи в добрій вірі за золото все, що світиться. Вони дуже люблять улекшувати собі роботу, не виховують себе, тікають від культури артистичної, і ще люблять світити своїм аристократизмом, своїми „манерами“. Вічно високі слова, вишукуване високих мотивів і хамська, груба душа в середині і на тім тілі нашої сучасної поезії постать Лесі Українки виростає до величезних просто розмірів. З правдивою жіночою „впертістю“ і витривалістю вона вдирала ся на вершини творчі, з подиву гідною енергією здобувала собі ґрунт, не ослабаючи ані на хвилину. Її творчий шлях—се безустанне наростання тої енергії, безперервне збагачуване свого духа новими набутками. В результаті вона дійшла в тім своїм змаганню до того, що перетворила себе, сама стала артистичним типом, тим, що називається артистичний організм в повнім того слова значіню. Ще довго наші поети—з нечисленними винятками не будуть того знати; не будуть розуміти, що значить віддихати „воздухом гор“, серед тої холодної, але за чистої атмосфери. Витримати її можуть тільки сильні духи,—як замітив Ніцше—тому вона убиває низші організми. Леся Українка могла її витримати і полюбила її, як любить її кождий, хто може стояти власними силами. І творчість Лесі Українки має тому свій стиль, зовсім окрему фізіономію, по якій відразу її пізнаємо. Інтелект, поетична інтуїція, глибока ніжність жіночої психіки, сильна творча воля, орлиний полет душі, яка уміє відмежувати себе від житевої торговиці і без галасу творити собі високо-художні образи, творити в собі образ вищої людини, вільної людини,—оте все сплело ся в творчости Лесі Українки в одну гармонійну цілість. Тут не лише поетичний порив, не лише музика типів, акорди, що йдуть з глибини душі і віддають її переживання,—тут ціле жите людини відбивається ся, як всесвіт в краплі роси, отвирають ся горизонти думки, зарисовують ся верстви людської психіки, нанесені протягом історичного розвою людства, відкривається весь лабіринт душі, її життя і думок. Етап, на якому станула Леся Українка, творячи „Лісову пісню“, я називаю не літературним символізмом, а просто символічним мисленем. Знов найвищий пункт в нашій поезії. Було найбільше зовсім простих алего-

ричних средств, які автори і публіка називали „символізмом“, були плягіяти Метерлінка, були нарешті проби орудувати символами, але органічно той дар мислення символами мала тільки Леся Українка. Може тому вона мусіла полишити на боці сучасне жите при виборі тем, і вічно навязувати до далеких, напів мітологічних тем. Се її не стримувало, давало більший простір її думкам і ширші перспективи, як може дати сучасне жите і сучасна українська дійсність.

І от в хвилі, коли та творчість дійшла до найвисшої своєї точки, розросла ся найбуйнійше і її акорди стали відзивати ся з що-раз більшою енергією та силою—в тій хвилі смерть поклала свою руку на слабосилий, від літ винищуваний тяжкою недугою організм Лесі Українки. Ся смерть—оден з найбільше прикрих, болючих моментів нашого літературного житя. Для тих, що знали і цінили творчість покійної псетеси, що привикли до неї і зжили ся протягом цілого ряду літ—се правдива катастрофа, котра вбила щось дуже дороге і коштовне в їх житю. І тим труднійше призабути і погодити ся з такою болючою втратою, що після Лесі Українки лишаєть ся в українській поезії порожне місце. Хто по ній зможе з тою самою енергією і з тим самим достоїнством вдарити в замовклі струни, хто заступить нам її високу видючу душу?...

Гр. ЧУПРИНКА.

На могилу Лесі Українки.

Чоло не вінчали лаврові віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти
Співали співці в самоті.

Леся Українка

Кому, кому могильна втома
Житє труїла в дні краси?
Чи тільки небу кров відома,
Пролита в страдницькі часи?

Навкруг офіри та офіри;
Колючий страдницький вінець
Спускає кров з чола на ліри
Палких будителів сердець.

Останній акт—сумна могила
Без дум, без мрій, без вороття...
А як же ліра голосила,
Як палко дбала, про життя

Як довго, довго голос ліри
Будив нас дзвоном золотим...
Нам сором, сором за офіри
Серцям юнацьким, молодим.

Одна посмертна позолота—
Не втіха страдникам-співцям!
Не вже духовная голота
Не вірить струнам і серцям?

Серцям, що кровю кроплять струни
І струни з нервів серцевих!..
О, де, ти, дух довічно юний,
Великий дух людей живих?

—Нехай прийдешне покоління
Себе минулим утіша,—
Таке святе благовоління
Приймає страдницька душа.

Так, ні! Ми в смерть її не вірим,
Вона між нами раз-у-раз;
Таким живим самоофірам
Місця повік в серцях у нас.

АНДРІЙ НІКОВСЬКИЙ.

Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки.

З найбільшою силою, виразністю й глибиною виявив ся талант Лесі Українки в творах останнього періоду її життя в формі драматичної поеми, етюда або віршованої драми. Маю на думці такі драми, як „Руфін і Приспїлла“, „Лісова пісня“, „Камінний Господар“, „Адвокат Мартіян“, драматичні поеми—„Вавилонський полон“, „На руїнах“, „Ізоolda Білорука“, „Оргія“, „Магомет та Айша“, драматичні етюди—„Йоганна жінка Хусова“ та діалогі, теж в де-якій мірі драматизовані,—„Три хвилини“, „В дому роботи, в країні неволі“ та написаний прозою діалог „Розмова“. По характеру розроблення дії, по методі драматизації становища дієвих осіб слід віднести до групи зазначених творів ще й два оповідання з останніх років—„Над морем“ та особливо „Приязнь“ (оповідання з життя волинського Полісся). Сі три останні твори—„Розмова“, „Над морем“, і „Приязнь“—як своєю невіршованою мовою так і темами стоять осторонь від групи перелічених вище, — маємо в них сучасне життя, або близьке до українського або навіть український побут („Приязнь“), але і в них позначили ся ті характерні риси творчости Лесі Українки, що їх так виразно знати в творах драматичних.

За скільки останніх років— така сила поетичних творів, кожний з яких був коштовною вкладкою в нашу літературу, така інтензивна літературна продукція високої цінности, зробили те, що з ряду своїх товаришів і однолітків по літературній „кариєрі“ Леся Українка потроху виходила все вище та вище, аж нарешті по смерті Михайла Коцюбинського очі, коли не громадянства, то принаймні критики, звернули ся на неї, як на першого письменника нашої новітньої літератури. Очевидно, маю тут на увазі не першенство по силі таланту, бо не тим звичайно міряеть ся й кваліфікуєть ся значівне й вага письменника. Як би не стояли теперішні теорії мистецтва, як би там сам автор не дивив ся на поетичну творчість—бувши ворогом утилітарних цілей в літературі, ба навіть утилітарного трактовання мистецтва чи, навпаки, стоячи на ґрунті безпосередної користі від поетичної творчости,—публика, читачі, критика завсіди керуєть ся власне принципом утилітарности, оцінює твори письменника та міряє його значівне переважно з погляду безпосередньої користі та абсолютної вартости літературної продукції того чи иншого письменника. Річ зрозуміла, що нація українська, яко культурна—нація ще дуже молода, мусить на рахунок своїх сучасних дібр та маєтностей відносити все те, що часом не легко до сучасних цінностей

віднести—се раз; а потім у відношенні нації до письменника найбільшу роль грає те, оскільки письменник твердо тримаєть ся українського ґрунту та наскільки певний свій власний світогляд виробив. Небіжчик Михайло Коцюбинський таким вимогам задовольняв у повній мірі, а по смерті його право на першенство з гурту письменників середньої генерації (90-х років) мало б перейти до Лесі Українки. Натурально, не о місництво тут ходить і не роздавання перших нагород, але така вже психіка людська, що потребує зразка, якому мали б наслідувати, вчителя, за яким признали б певний авторитет і пошану. Що у Лесі Українки було право на місце вчителя й авторитета в літературі, що її творчість має всі прикмети клясичних письменників, то сьому вона завдячує тільки й виключно собі, а не тому щасливому збігу обставин, фактів психо-фізичних, умовин духовного й материяльного життя в яких звичайно плодять ся таланти. Її житте та літературна праця—єсть безупинна школа, ясна для всякого, хто навіть її життєпису не читав (котрого врешті й нема). Але слід переглянути старі комплети „ЛН.Вістника“, щоб упевнити ся, що з перших кроків літературної карієри Леся Українка проходила тяжкий, упертий, строго дисциплінований шлях праці над собою, над своїм талантом, над словом, стилем, темами, сюжетами й драматизацією своїх сюжетів. Почавши з невеличких поетичних спроб, не задовольнилася ся успіхом перших виступів, а на перекладах з клясиків світової літератури удосконалила, виточила й вигартувала своє поетичне слово і аж нарешті з блискучим поетичним знаряддєм вступила в останній період своєї літературної діяльності, коли зявили ся твори, що ще довго збережуть ся в нашім житті як свіжий сильний, коштовний і доступний для всіх духовий скарб.

Одначе, при всіх тих очевидних для уважного читача високих цінностях, при тих критичних статтях, якими починаючи ще з І. Франка, українська критика звертала увагу нашої публичности на значний і глибоко культурний талант Лесі Українки, не можна ніяк сказати, що її твори—не імя, бо імя було досить відоме—що характер, зміст і властивости сеї творчости були добре знані нашому громадянству. Ні. Можна навіть сказати, що широка популярність Лесі Українки почала ся тільки в день її смерти. А се тому, що українське громадянство, т. зв. широка публіка, коли українське житте вийшло на очи людські, пішло широкими відкритими шляхами, кидало ся пайперше до того, що просто в формі побутової літератури, поезії біжучих громадських і політичних переживань давало безпосредне знанне про український світ. Розбуджена нація як і розбуджена людина, в перші хвилини вдивляеть ся в свій внутрішний світ, в свої переживання, усвідомлює фізичне становище. А

сюжети творів Лесі Українки дуже відгонять чужиною, і тільки уважні одиниці бачили в них проблеми навіяні сучасністю.

Не раз доводить ся чути, що твори Лесі Українки не ворують почуття, або в них трактують ся не рідні теми, що надто далеко від нас те життя, що нарешті Дон-Жуанів та Тристанів можна знайти і в ріднім нашій побуті. І справді, як пояснити, що Леся Українка, дуже далека в завданнях своїх від літературщини та виключних теорій мистецтва, не звернула ся до українського побуту та його докладно не „описала“, чому черпала літературний матеріал з далекого старого світу та для чого воскресала мерців та втілювала в них свої ідеї?

Чому... Такі письменники як Леся Українка на се питання звичайно не відповідають. Мусите, мовляв, брати те, що даєть ся—і край. Суспільство може, що хоче, вичитувати в творах письменника, може як хоче, трактувати їх, може, нарешті ті або інші—утилітарні або чисто естетичні—мірки прикладати до творів його, але далі йому шляхи зажазано, бо внутрішній світ письменника, його смаки, нахили можуть годитись або ні з настроями суспільства, але ніяк їм не підлягають, не корять ся і наказів не слухають. Отже не відповіді від імени письменника та не оправдання перед суспільством хотіло б ся шукати в творчості Лесі Українки, але простого пояснення—чому власне так, а не инакше. Наскільки дають змогу судити скупі біографічні відомости, життя Лесі Українки не визначало ся багатством і різноманітністю вражіннь з українського побуту. А той факт, що Леся Українка тільки тоді малювала життя, епоху, момент, коли добре була з ними обізнана, коли пильна студія давала їй досить матеріалу, яким могла вільно оперувати, вже сам по собі проливає досить світла на се питання. Отже при її пильнім і совісім відношенні до обстанови, до подробиць реального тла драматичного твору чи оповідання вона могла тільки тоді малювати побут, коли мала змогу увійти в саму гущину його, щоб набрати там відповідного матеріалу для сього світу ідей. А її дух ширяв охитнійше в світі ідей, бо кволе здорове, фізична слабість сприяла як раз життю і розвитку тонких і глибоких розумових процесів. Одначе оповідання з волинського Полісся „Приязнь“ та лірична драма „Лісова пісня“, написана на основі волинських народніх переказів, легенд і вірувань, разом з умінням заглянути в глибини життя народа та його психології показали в Лесі Українці ще й більшу силу—силу відірвати ся від привабливої етнографічної манери, яка опановує звичайно письменника та звязує вільний льот вищої творчої думки,—що знати дуже виразно на нашій етнографічній літературній школі другої половини минулого століття—відірвати ся і опанувати тим світом як матеріалом для своїх творчих завдань і проблем.

Отже, оскільки взагалі можна говорити про психологію письменника на основі його творів, Лесю Українку найбільше цікавило життя, розвиток, рух і боротьба ідей. Кожна її драма—се зовсім не так звана „драма життя“, яка підказує письменникови й ті чи інші висновки, а як раз навпаки: в душі письменниці виникає, живе й розвивається певна проблема, яка небудь з одвічних проблем, що трівожать душу людини, і письменниця шукає певної схеми, в якій та проблема викристалізувала ся. Таким способом підходимо до двох основних питань звязаних з творчістю Лесі Українки: до питання про схеми та сюжети видатніших її творів, тих творів, що цілком виділяють її з гурту українських письменників, а також і до питання, як, яким чинном і способом Леся Українка розв'язує проблеми, яким характерним методом при тім користується ся. Перше питання звязане з теорією літератури, друге—з психологією творчости.

Людскість ще на початках свого людського існування в тих чи інших умовах свого побуту деякі зявища, справи і питання свого життя висловлювала в певних загальних формулах, в схемах, які робили ся основою численних оповідань і переказів. Що ті зявища—основні й загальні—могли повторювати ся в усяких умовах племенного, а пізніше національного життя, то й утворені на одну з основних первістних тем в певній місцевості оповідання переходили від одного народу до другого, охоче приймали ся та знов, в иншій змінній формі передавали ся далі. Через те, що скажемо сонце, починаючи від дитинства людкості і весь час аж до періоду культурного існування, грало в житті людини величезну роль, будши в її очах початком і причиною життя, виникали які небудь поетичні перекази про нього, які передавали ся, блукали і затримувались аж до культурних новіших часів. Поетична схема, образ-мисливець рушає з дому на довший час, що мало значити захід сонця—розвивається, робить ся складнішим, приймає в себе нові елементи (мисливець лишає вдома жінку, до якої сватають ся родичі—самітний місяць на небі і зірки), приймає нові драматичні елементи (мисливець вертається і стрілами вбиває женихів—сонце своїм промінням вранці нищить світло зірок), і переживши цілу еволюцію, лягає в основу такого складного поетичного оповідання, як „Одисея“, з її описом довголітньої мандрівки Одисея, пробування в темнім царстві та розправи стрілами з женихами вірної Пенелопи. Певна річ, що сюжет „Дон-Жуана“ корінить ся десь на самих початках людського життя, в періоді, коли родинне життя брало перевагу над первістними формами шлюбу, коли жінка переставала бути спільним добром роду і коли принцип випадкових і хвилиних шлюбів поклав край принцип одношлюб-

ности. Яку складну еволюцію мав перебути сей сюжет, щоб у новіші часи перекуватись у форму боротьби двох основ людського суспільного життя: насолода життем і обовязок! Отже можна вважати звичайним і природним явищем, що як народна, так і літературна творчість має нахил до користування блукаючими сюжетами, як формулами, в яких узагальнено певні, можливі в всяких умовах і обставинах життя націй, народів, проблеми, або основні питання особистого, родинного і громадського життя. Ще десь за гронами культурного життя утворювались загальні формули, прості схеми, шаблони, на яких потім національна або особиста творчість вирізблювала свій малюнок, утворювались кістяки, які індивідуальна творчість облїплювала живим тілом знайомого близького світу і оживляла духом своєї особи.

Українське життє, як життє певної окремої нації та в той самий час і людської маси зі спільними для всього культурного світу рисами, має свої відвічні й біжучі справи, питання, явища і проблеми, до сильного рішення яких або тільки до зазначення шляху до остаточного рішення береться в першу чергу думка вченого і поета, філософа і письменника. Письменник, поет носить в собі й розвиває ряд проблем, переживає — хіба що в гострійшій формі ніж звичайна буденна людина т. зв. людина „юрби“, — боротьбу ідей і в тій чи иншій формі дає образ тої боротьби. Коли само життє, його рух і зміни насувають якесь питання, проблему письменникови, та його завдання може бути просте та вдячне: питання, сюжет і живий матеріал даються просто зразу і письменникови ходить тільки о втілення образів, о концентрацію матеріала, о краще, гармонійне і стисле його угруповання. Инша річ, коли душу письменника, як індивідуума, трівожить якесь питання, одна із звичайних світових проблем людства, яка переломлюється в призмї свідомости данної особи, набуває варіацій не тільки в розробленні, але й в подробицях рішення: тоді певний побут, хоч і має відповідні моменти, що послужили би матеріалом письменникови, але не показує їх наочно, або не даєть ся ним опанувати, або просто не підходить, бо звязує індивідуальність людини, думку, логіку письменника, як особи. Нарешті якісь обставини — як в життю Лесі Українки: слабе здоровле, довгі й далекі мандрівки по-за межі України то що — не дають змоги увійти в саму глибину світу реального, в гушину побуту рідного народу, а питання в душі особи живе, хвилюєть ся й хвилює, буяє й ворухить та трівожить думку — тоді письменник звертаєть ся до одного з блукаючих сюжетів, в якому його проблема в загальних рисах вже сформулована, а всім персонажам сюжету надає вже своє власне толкованне, реалізує загальний образ потрібними для цілей самого письменника рисами, оздоблює прикрасами свого власного поетичного скарбу. Здебільшого уява письменни-

ка переносить ся до минулого і при тому не стільки реального, науково вірного й провіреного, як можливого, ймовірного, такого який приблизно однаково уявляє ся всім освіченим сучасникам письменникам. Можливо, що археологічні досліді, студії памяток та новіші відкриття зі старинного світу покажуть, що психологія, побут, ідейні змагання Греків тих часів, що беруть ся в „Оргії“ Лесі Українки, Римлян першої епохи християнства („Адвокат Мартіян, Руфін і Присцілла“), Жидів з часів полону Вавилонського („Вавилонський полон“, „На руїнах“) або Єгипетської неволі („В дому роботи, в країні неволі),—що все се змалювано у Лесі Українки хибно, що подібних драм тоді не бувало і бути не могло, що психологія тогочасної людани в подробицях зовсім не така була, а почуття, думки та настрої виявляли ся в зовсім інших формах—припустім, що се все так. Але коли говоримо про історичну вірність в творах Лесі Українки, про майстерно відчутий і переданий дух епохи, то маємо на увазі найперше поширені про тогочасний світ знання серед сучасників авторки: культурна людскість та к власне знає й уявляє собі той світ, а письменник, в загальних і основних рисах малюючи тогочасне житте відповідно і в згоді з нашими сучасними знаннями й думками про нього, тільки додає подробиць, щоб утворити тло реального остільки, оскільки воно відповідає нашій уяві. З сього приводу пригадуєть ся один цікавий літературний інцидент, що одначе не міняє думки про відносну історичну вірність в творах Лесі Українки. В поемі „Одне слово“ („Вільна Укр.“ 1906, ч. 1—2) засланець ніяк не може розтолкувати Якутам, що таке воля, вільний, перше всього тому, що нема у їх слова ні для поняття про волю, ні про неволю, а коли вмірає, не змігши ніяким способом посїяти своїх думок в душах симпатичних йому Якутів, то каже:

Я від того вміраю,
Що у вас ніяк не зветь ся,
Хоч єсть його без міри в вашім краю.
А те, від чого міг би я ожити,
Не зветь ся теж ніяк: немає слова!

Проф. А. Кримський пізнійше обізвав ся на сю тему в своїх „Критично-філологічних увагах про ложку дьогтю в бочках меду“ („Нов. Гром.“, 1906, кн. VII), при чім зауважив, що в якутській мові єсть слова воля, вільний, а значить єсть і певні відповідні поняття. Се могло справити таке вражінне, що поема Лесі Українки нічого не варта, бо заснована на непорозумінню, на помилці, яку врешті й виправити нічим не можна. Але в сути річи справа стоїть так: поетови треба було змалювати таке сильне змагання до волі (що особливо гостро переживало

ся тоді, року 1906-го), треба було дати образ тих виключно-гострих визвольних переживань, що опановують людину і примушують тим своїм гострим чуттем всіх надихнути,—тому авторка становить свого героя у виключні умовини, в яких через брак здійснення свого найвищого ідеалу, він мусить вмерти. Помилку зроблено власне що до Якутів, а не засланця, бо всі хто так гостро, як він, переживає вільнолюбиві змагання, мусять навіть у найбільш невідповідному осередку свої ідеї пропагувати або вмерти, коли для тих ідей ґрунту немає.

Нарешті, не бачучи принципіальної різниці між блукаючим сюжетом у народній творчості та творчості особистій, літературній, ще вкажу на те, що екзотичність сюжета, окрім вказаних для Лесі Українки загальних і особистих причин, поясняється почасти й психологічною рисою, властивою як народови, так і одиницям. Нарід окрім свого питомого залюбки часом спинається на нечуваних багатствах якої небудь землі Індійської, на розкошах якого небудь царства південного; він залюбки иноді розповідає, як красується богатир в надзвичайному убранні, бо навіть одного з богатирів оздоблює чужоземною парасолькою, а иншому дає в руки „трубочку срібну“, щоб з неї поле озирати. Вирій, південна країна, чужоземні звичаї та розкоші дають материял фантазії, будять мрії про життє незвичайне, небувале, небуденне, а ці мрії так властиві натурі людини, що завжди, скрізь і у всяких, навіть добрих, умовах людського існування вона буде мріяти про золотий вік минулий, або про прийдешнє щастє на землі, або про те, як то добре та цікаво живеться далекому сусідови; народня психологія охоче утворює легенди про блакитну троянду, про жінку надзвичайної нежіночної сили, заводить в свої перекази оповідання про птиче молоко, про видушену воду з каміня і таке инше, для чого здебільшого можна знайти цілком прозаїчні підстави в побуті та історії, але що приймається в переказі просто як фантазія, вигадка, мрія, як материял, що відповідає певним нашим психологічним звичкам і нахилам.

Отже коли ввести і сей елемент в психологію творчості Лесі Українки, то побачимо, що вживаючи слова екзотичний що до сюжета Лесі Українки, я не мав на увазі негативного значіння цього терміну, не думав також оправдувати в чім небудь та перед ким небудь нашу письменницю, але хотів дати посилене поясненнє та аналіз цього помітного в її літературній індивідуальности явища. А що Леся Українка сим, сею своєю рисою займає окрему, оригінальну й видатну постать в нашій літературі, то відси й ясним робить ся її значіннє у нас, сим міряється її цінна вкладка в українське письменство і познається її і користь і заслуга перед українським народом.

Перечислені мною в початку твори Лесі Українки можна об'єднати в одну цілу групу на основі спільності драматичного методу в цих творах. Для рішення певної проблеми, для змалювання боротьби—а поезію боротьби вже й охрещено у нас творчість Лесі Українки—вона користується діалектичним розвитком основної своєї думки. Звичайно бачимо у письменників любов до контрастів і дуже часто в поезії до боротьби приходять такі протилежні явища і поняття як біле й чорне, світле й темне, тепло і холод, правда й кривда, воля й неволя, свобода й рабство, благодійність і хамство, любов і ненависть і т. д. і т. д. Тим більше і природнійше боротьба контрастів повинна займати увагу драматичного письменника, бо всяка боротьба виникає найперше між неподібними між собою явищами, між протилежними принципами. Са метода, метода користувати ся протилежними, неподібними явищами для драматичної боротьби, природна, бо раз-у-раз у природі в матеріальному і духовому світах, перевага або інтенсивність одного явища тягне за собою або викликає появу іншого явища, цілком йому протилежного. Так жирове світло кладе чорніші тіни, тиша виділяє й збільшує гомін, високі гори мають глибокі провалля, аристократизм викликає крайні тенденції демократизму і всяка сильна акція йде в супроводі реакційних явищ. Бувши з одного боку природною, метода користування контрастами, разом з тим з причини своєї природности і безпосередности, являється й досить елементарною, як готове взятою з дійсности. Оригінальність Лесі Українки полягає в більш тонкій драматизації сюжета, в більше удосконаленому й незвичайному розробленні основної думки і тонкому артистичному й незвичайному розвитку драматичної боротьби.

Дієві особи діяльогу „В дому роботи. в країні неволі“ Гебрей і Єгиптянин—обидва раби. Обоє гнітять неволя, обоє знесилені тяжкою роботою над величезним храмом єгипетським, обоє пече немилосердне сонце і обоє однаково, не розбіраючи, хто якої нації, катують дозорці. Отже перед нами дві людини, становище яких цілком однакове, яких солідарність не повинна б нічим розбивати ся. Одначе взявши таких подібних у всьому людей, та ще в коротку хвилину тяжкого, майже в непритомности од знесилля, спочивку, Леся Українка приводить їх до конфлікту—до розмови, непорозуміння, суперечки і боротьби—і аж після сього авторка робить їх ворогами, розводить на протилежні позиції. В основу конфлікту лягає на перший погляд дрібна причина: Єврей і Єгиптянин не однаково ставлять ся до самого храму. Розмова між Євреєм і Єгиптянином приводить до того, що Єгиптянин каже:

Всі ми

Єгиптяне, працюємо ретельно

Не тільки по неволі, а й з охоти.

Не раз мені здасть ся, я робив би
Незмінно краще, як би я був вільним,
Отак, як, як будівничий наш, наприклад.

І Єгиптянин розвиває перед Євреєм цілу поему тої будівлі, що йому мрієть ся в його думках раба, але вільного і щирого прихильника національної релігії Єгиптян. А коли на питає Єгиптянина: „Що б ти зробив, як би ти вільним став?“— Єврей, уже розлючений і уражений гордою мрією товариша-раба, відповідає:

Я? Що зробив би я? Розруйнував би
Усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав би всі камінні довбні!
Всіх мертвяків повикидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
Увесь сей край неволі!—

то Єгиптянин „мовчки одводить руку і дає в лице Євреєви“. Аж тепер Єврей зрозумів, що не може бути він товаришем Єгиптянинови, бо хоч мають вони спільний дом роботи і неволі, але—

Я мушу знать, що я тут раб з рабів,
що він мені чужий, сей дім неволі,
що тут мені товаришів нема.

От в такій драматизації, в такому розробленні основної думки я вбачаю найбільш характерну рису творчости Лесі Українки поруч з зазначеною вище екзотичністю сюжета. При сьому я умисне поминаю питання про саму проблему як сього, так і інших творів, хоч проблеми Лесі Українки завше в високій мірі інтересні, і, наприклад, з наведених уривків можна було бачити, що питання про відношення поневоєних народів до творів мистецтва, збудованих з ініціативи народів пануючих, можна признати біжучим для нашого українського життя та достойним жвавої дискусії.

Пророчиця Тірця (в драматичній поемі „На руїнах“) належить до того народу, якого святині зруйнували вороги, дітей якого погнали в неволю, але ріжнить ся вона од більшости своїх соплеменників своїм відношенням до всенародного нещастя.

Хто раб? Хто подоланий? Тільки той,
хто самохіть несе ярмо неволі.

Вона глибоко шанує святощі сїонські, любить сї мури під якими зібрали ся плакати недобитки єврейського народу, але бачить, що горе, одчай, хапанне до кожної дрібниці з славного минулого закриває очи народови на прийдешність, тримає около себе і таким чином одсуває відбудованне Єрусалиму і відродженне царства Юдеїв. Вона, що так годила ся зі своїм народом в найсвятїйших почуттях, мусить втопити їхні свято-

щі сіонські—кидає в Іордан арфу, на якій можливо грав сам царь Давид; але тепер, коли „бракує арфі струн, співцєви слів“ ся арфа заважає мертвим воскреснути, бо до неї треба міцну і певну руку, що збудить в ній „не тільки голос, а й душу вічну“. Одне бажанне било ся в грудях Тірци та Юдеїв, але останні не могли собі уявити нового життя без старих святощів—

Новітній храм?! Без святощів прадавніх?

Без скрині заповіту й херувимів?

Без спадщини Давида й Соломона?

От власне сей момент розводить Тірцу та Євреїв на протилежні й ворожі позиції: творець нового життя самотній мусив шукати стежки правди й відродження („Дух Божий знайде сам мене в пустині“), тим часом як юрба тільки по довгих мандрівках і блуканнях натрапляє на ту саму стежку („А вам ще довгий шлях лежить до нього“).

Зі старинного роману „Тристан та Ізольда“ і численних переказів про сю вірну пару коханців Леся Українка для своєї поеми „Ізольда Білорука“ бере той варіант, в якому розповідає ся про зустріч Тристана в його примусовій мандрівці з іншою Ізольдою та про його кохання з нею. Одна Ізольда Білява, друга Ізольда Білорука, одна й друга кохають Тристана, але до першої ховав Тристан плятонічне чуття, а з другою він зазнав всіх розкошів земного кохання. Зазнавши з Ізольдою Білорукою земного кохання Тристан ще більше відчув силу ідеального кохання

Ізольдо, Ізольдо моя,
в очах твоїх темних
хотів би я бачить блакить
країв понадземних.

Твій голос, Ізольдо моя,
рвачкий та жагливий,
коли б він як шелест берез
був тихий пестливий.

Хрещена мати Ізольди Білорукої, фея Морґана змінила красу її, зробила ясною та білявою, себ-то зовсім подібною до Ізольди Білявої чи Злотокосої. Здавало б ся, що тепер зазнає колись чорнява Ізольда щирого щастя, тепер її образ не будитиме мрій про іншу, далеку Ізольду, тепер земне й ідеальне кохання мусить злитися в однім образі. Але власне від сього моменту починає ся драма і се характерно, що від того моменту, коли чудом стала ся повна тотожність, подібність обох Ізольд. Тристан побачивши ніби справжню Ізольду Злотокоосу не хоче вже думати про Білоруку, навіть одважує ся на зневажливі слова про неї, про ту, з якою зазнав щастя, яка власне перед ним стоїть—так сильно й гостро переживав він і таїв у душі своє ідеальне кохання. І вражена гордість дівчини, що віддала себе Тристанови, протестує проти того, щоби злитися в однім образі в душі Тристана, бо її земне кохання має свої права.

Хоч звикла тьма з очей моїх, зате лягла на душу.	Нехай же знов моя коса чорніє мов жалоба!
Ти чорний камінь там поклав— повік його не зрушу.	Я сеї барви не зміню. від нині аж догроба.

Коли ж Тристан тяжко заслаб і сподівався до себе Ізольди Златокосої, яка самою своєю присутністю могла дати йому життя, то послав він на беріг Ізольду Білоруку, щоб подивилася, які вітрила в корабля, бо білі, як було умовлено, мали ясувати, що дійсно Златокоса згодилася і їде до свого Тристана, а чорні мали значити, що Ізольди на кораблі нема. Ізольда Білорука побачила білі вітрила, але се було знаком кінця її влади, її кохання і її суперниці прибувала як переможець, що для перемоги нічим не жертвував—і Білорука, щоб не віддати Тристана, каже йому, що вітрила чорні. Тристан вмірає, і над теплим ще його тілом стрічають ся нарешті обидві Ізольди. Чий він? Поема кінчить ся сильн драматичним монольоґом Ізольди Білорукої:

Ізольдо Златокоса! Бог розсудить,
чий був Тристан,—чи твій, чи, може, мій,
та бути з ним аж до його сконання
дістало ся таки мені самій.
Ти не привезла чорного вітрила,
не жалібна ясна твоя краса.
Та милий в гріб не ляже непокритий—
його покрие чорная коса.

Аж ось коли встає контраст, виростає провалле між тими, що колись були на мент однаковими, що з рівною силою, але по різному, володіли душею Тристана. В момент смерті Тристана вони такі несхожі, як „вечірня й ранішня зоря“, але в них все-таки було стільки подібною, що обидві жили в душі Тристана. Одна небесна зірка, планета Венера, в різні моменти може бути зорею ранішньою й вечірньою: одна є зявище людського духа — кохання, може мати різні форми, має дві сторони, які стають між собою в боротьбу.

Лукаш (герої драми — феєрії „Лісова пісня“) покохав Мавку тому, що був щирим поетом в душі, що поки був молодий і вільний, міг віддавати ся всею душею коханню, безпосередньому впливови природи, якої втіленням являється Мавка. Роздвоєнне, порушення гармонійности починає ся у нього з того моменту, як він уводить в своє життя елемент буденного людського існування і дає їм в своїй душі перевагу над голосом і вимогами поезії, краси. Сам слуга й дитина краси він тим став в конфлікт з джерелом тої краси, з природою, що не цінить і не розуміє її в собі.

Тільки сумно, що не можеш ти
своїм життям до себе дорівнятись—
каже йому Мавка. Вона в ньому бачить ті скарби, яких він сам не помічає.

Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно щиро голосом сопілки.

Драматизм „Лісової пісні“ будується власне на нашому моменті, коли увагою Лукаша опановує повний контраст з Мавкою, здорова, огрядна, з цїничними залицаннями, практична вдовця, що потім робить ся справжньою господинею в обійстю Лукаша і справді дає всьому той лад, якого ніяк дати не могла Мавка. — драматизм відносин починається з того моменту, коли Лукаш уводить саму Мавку в коло свого буденного життя, коли переступає поріг між поезією і прозою, коли забуває), що поезії не можна вживати для хатніх потреб. Справа уявляла ся Лукашеви ясно: він всею душею любить Мавку, він жити без неї не може, він мусить раз-у-раз бачитись із нею, нарешті він не розділяє її від себе, — отже треба жити разом, треба Мавці не тільки добувати з лісу все потрібне для життя, користуючи своїм родинним звязком з ним, але треба очевидно й опорядити господарство, не тільки здобувати паливо, але й варити, готувати страву, лісове убрання треба змінити на звичайну селянську одіж і т. д. Таким чином Лукаш робить ту помилку, що льогічно й цілком послїдовно розвиває своє відношення і почуття до Мавки, а тим часом се відношення повинно було мати певні межі, за які в трактованню поезії і прози переступати не можна. Тому швидко змарніла Мавка, зробила ся смішною й незграбною в селянській одіжі, а Лукаш по сьому містку марнування і засмічення чистоти поезії перейшов на другий бік провалля, до буденщини, до чистої прози і звичайности, до тої огрядної удови, з якою оженив ся. Так потрохи, повільно з найбільше близької людини Лукаш робить ся ворогом Мавки.

До відчуження навіть ворожнечі приходять і Дарка та панна Юзя в побутовому оповіданню Лесї Українки „Приязнь“. Двоє дівчат не бачили і не відчували між собою ніякої ріжницї і приятелювали не вражаючи на заборони з боку батьків Юзя; ніякими засобами тої неприродної з погляду панів приязні панни з мужицькою дівчиною відвернути не можна було: авторитет батька, настирливість гувернантки, навчання з боку старшої прислуги нічого вдїяти не могли, аж поки не приїхала панна Зоня, трохи старша за панну Юзю дівчина, яка показала Зонї в панському житті приємні його сторони, потрапила зацікавити дівчину всякими дрібницями з панських строїв, звичаїв, веселоцїв, танцїв. Повільно і

непомітно в приятелюванні Дарки та панни Юзі входять нові на перший погляд зовсім дрібні непорозуміння. А що з тих дрібниць потроху складається величезної ваги фактор — суспільно-економічна нерівність, — то колишні подруги й приятельки виходять одна від другої все далі й далі, аж поки в моменті роздавання панною Юзею подарунків селянам з приводу її іменин, дорослої вже панни, дівчата не стрічають ся як зовсім чужі й незнайомі. Дарка вірна товаришка і колись авторитет для Юзі з всяких стосунках і випадках життя в селі, тепер спокійно і байдуже цілує руку панни, а та відвертається від неї, щоб віддати ся якимсь своїм клопотам.

Група творів з перших часів християнства — „В катакомбах“, „Руфін і Присціла“ та „Адвокат Мартіян“ — має один спільний момент, власне той, коли в новій християнській громаді, що рятується від утисків, гнобительства і нетерпимости по темних кутах та катакомбах ховається від сили насильства, в сій самій громаді виникають депотичні змагання, боротьба самолюбств, особистої пихи і претенсій. Яким чином в сій громаді з найбільше, здавало б ся, побожними та смиренними почуттями могли виникати драматичні конфлікти? Християнство вабило неопітів перше всього своїм індивідуалізмом, культурою духа, волею особистих інтимних переживань. Але перші християнські колективи, громади віруючих малюють ся в Лесі Українки з наростаючим конфліктом між соціальними домаганнями та чисто релігійним захопленням і забуттям життя земного — се з одного боку, а з другого — християнська громада накладала на своїх членів пута гуртківства і партійности, що з сього боку приводило до конфліктів. Одні бажали того часу, коли ганебне слово раб із світа зникне, що люде всі зберуть ся в громаду вільну, інші ж партійних ради інтересів та особистих рахунків душили всякі прояви індивідуальности в гурті.

Близько стоять одне до одного Дон Жуан і Донна Анна („Камінний Господар“): вони обоє прагнуть особистої незалежности і волі в коханню. Дон-Жуан чує в Донні Анні ту сильну жінку, про яку він мріяв ціле жите, а вона в ньому бачить ті сили поривання, яких в великій мірі бракує їй. Але цільний і безпосередний Дон-Жуан тоді ступає на трагічний шлях для себе, коли згожується звязати себе міцнійше з Донною Анною, коли дозволяє коханню опанувати ним на стільки, що мусить він побинути своє бурлацьке жите і думати про якесь певне становище в громадянстві, про певне осіле місце в житті та дати волю честолюбним змаганням, які в ньому збудила Донна Анна. Він, що звик тільки брати в коханні, приймати всякі жертви, аж до жертви своїм життям і честю (від Долорес) робить першу уступку, яка мала для нього трагічні наслідки. Отже, будши представником того типу людей, що

насолоду житем ставлять по-над усе, що почуттю кохання надають переваги над усіма іншими переживаннями, Дон-Жуан власне в сій своїй рисі носить ті елементи, що приводять його до гибелі. Згоджуючись з Донною Анною, що коли він її кохає, то мусить бути з нею разом, а коли так, то має відогравати не аби яку ролю в житті еспанської аристократії, він з сею дрібною уступкою, яка власне була в звязку і послідовно виходила з його вдачі, що віддаєть ся цілком кохавню, мусить звязати й інші уступки, які що далі то більше суперечать істоті природи Дон Жуана і нарешті, згоджуючись добивати ся командорства, доходить до крайньої суперечности, стає в конфлікт з самим собою і гине. В Дон-Жуані і Донні Анні з великою силою буяло кохання, але різниця починала ся з того, що для нього окрім вільного безжурного кохання не істнувало більш нічого, а для Донни Авни мали значінне й інші змагання, а найголовніше — змагання до певної мети, до якої — се однаково (владу, як мету, показав їй Командор).

З тою міркою можна підійти й до всіх творів Лесі Українки і скрізь в більшій або меншій мірі можна знайти сю властиву тільки їй рису, сей метод драматизації сюжета: починаючи з найдрібніших рис несхожости в речах на перший погляд у всьому подібних, логічно і послідовно розвиває вона ті риси несхожости і суперечности аж до тої міри, коли люди стають на протилежних кінцях розвитку одної ідеї; разом з діалектичним розвитком основної думки наростає й драматична боротьба. Отже у Лесі Українки ніколи не береть ся контраст готовим, але вона доходить до нього тонким розвитком думки. Коли ми у Лесі Українки здибаємо такі думки, як — „Contra spem spero“, „Живий Израель, хоч і в Вавилоні“, „Голос у пустині“ має збудити рабів. „Хто хоче быть республіканцем добрим, хай гострить меч на Брута що-найперше“, а навіть „не тонко, там не рветь ся“, — то се ні трохи не суперечить природі її душі, бо має в своїй основі ту її тонку методу, якою вона користуєть ся в логічній і драматичній конструкції своїх творів.

Досить зважити сі два моменти творчости Лесі Українки — оригінальність для української літератури її сюжетів і метода драматизації — щоб побачити, яка видатна культурна сила зійшла з поля українського письменства. Мавши сміливість обробляти загально-європейські сюжети, що дозволяєть ся тільки культурним народам, вона сим показала свою культурність і культурність свого народа і мови. Сильний її розум вніс в розробленне світових сюжетів такі властивости, що ще в більшій мірі дозволяють зачисляти Лесю Українку до видатних письменників світової літератури.

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА.

К Р И Л А.

Буденна драма на IV дії.

ДІЄВІ ОСОБИ.

Ліна Федоровна — молода письменниця, 27 років. Одягаєть ся просто але елегантно, темні фарби.

Ірина Павловна — оперна співачка, 25 років. Шикарна жінка — красуня.

Віктор Олександрович — популярний адвокат і приват-доцент.

Андрій Васильович — лікар.

Василь Павлович — письменник.

Григорій Петрович — літератор, працює в часописи.

Іван Павлович — професор. Сиве волоссе, без бороди й без вусів. Чорний сурдут.

Марія Олександровна — його жінка. Поважна матрона. Срібне волоссе, свіже обличчє. Одягаєть ся елегантно, але відповідно своєму віку.

Ніна Івановна — дама патронеса.

Степан Тимофієвич — її чоловік, присадкуватий, гладкий.

Ольга Григоровна — жінка-діячка, середнього віку, не вважає на своє убраннє.

Ревлев — оперний співець, укоханий публікою.

Куховарка.

Покоївка Саша.

Студенти, панночки, гості.

Дієть ся в наші часи, у великому місті.

ДІЯ I.

Вітальня великого клубу. Двері просто, праворуч і ліворуч; на дверях портієри. В ті двері, що проти глядача, видно велику читальню клубу, за столом сидять з газетами дами й мужчини. Ліворуч двері — вихід, праворуч двері в концертну залю. У вітальні меблі, квітки, дерева, на стінах портрети, — стиль український. Зправа на авансцені група меблів, за якими низенькі ширмочки, — ся група робить привітний, затишний куточок.

Я в а I.

На кресмі розкинувшись сидить Василь Павлович, в руці у нього газета, поза небала. Біля нього стоїть Григорій Петрович, на столику біля нього лежить кілька часописів.

Григорій Петрович (*переглядаючи часописи*). І „Вечер“, — се знаєте — марка! І тут і там, скрізь, одногосно всі... навіть російські і польські часописи визнають першорядним талантом. Н-да, се дебют. Треба з сього приводу тиснути фелетончик рядків на триста.

Василь Павлович. А як патрон?

Григ. Петр. Він завжди за попит... отже ж момент. Нова сила.

Василь Павлович. О, ви як бачу, великий ентузіаст. Сила? Талант?.. Та-ак... але за багато мяса і крови. Ліна Федоровна не цїнує слова як самодовліючої вартости людської души. Її слово се засіб, пристрій, от як заступ, або гембель, сокира... Наша шановна Сафо вся цїлком *terre à terre*: обовязки, принціпи, боротьба, жертва, героїзм. Знаєте, друже мій, се все перестаріло, зсохло, зівяло і шелестить як сухе, торішне листе.

Григ. Петр. Одначе ідеали минулого не втерляли своєї сили і в наші часи.

Вас. Павл. Але жите прокладає до них нові шляхи, а Ліна Федоровна все йде утертими стежками. Сонця, світу і радости — ось принціп нового житя. Громадські закони! Спільне добро! Ха-ха... Закони ті укладають кволі, щоб утримати і знівелірувати дужих, а тільки дужі творять жите!

Григ. Петр. Стара байка про цезарів і героїв!

Вас. Павл. Але в новій редакції. Я не зрекаюсь соціяльних завдань житя, але думаю, що поліпшення людської раси спираєть ся на піднесенню індивідуальности: на бік цезаря, бо кожен мусить бути цезарем! Кожен мусить культивірувати свою індивідуальність і таким чином культивіруєть ся вся раса і уславлений ідеал спільного добра буде осягнено швидче, ніж тим способом саможертви, який проповідує наша письменниця...

Григ. Петр. (*з усмішкою*). Одначе треба ж добути можливість для сієї культивіровки індивідуальности.

Вас. Павл. Хай і добувають ті, яким її бракує. Ми повинні берегти дужих, як бережуть маток бжолі й комашня. В природі дужий поборює кволого і се сприяє еволюції житя, а в людському житю кволі пожерають дужих і се варварство освячуєть ся ще прапором ідеалізму! Треба ж бути нарешті консеквентним! Навіщо тоді наші лікарі вишукують усякі сиворотки на боротьбу з бацілями, коли душа наша мусить іти на поживок кретинам, альбіносам і взагалі всім „неуспівающимъ“ в школі житя.

Григ. Петр. Гостро, але гляньте, загальний присуд.

Вас. Павл. Я не з тих, що пливуть за хвилиною... Лірика думки... се все я визнаю в творах Ліни Федоровни, але ж мова... стиль... і головне „мораль“... Ох! Нема нічого нуднішого за моралізовані твори... Зрештою, коли б критику писали не мужчини, а жінки...

Григ. Петр. Ха-ха-ха! Нова точка погляду...

Я в а П.

З читальні хутко входить Андрій Васильович.

Андрій Васил. „Вечер“ у вас? Там кажуть велика росправа про „Питанне“ Ліни Федоровни?

Григ. Петр. Тут, тут. Поспіх кольосальний! Се такий дебют, яких ми вже давно не бачили. Зворушила думку!

Андрій Васил. Треба, не гаючи часу, перекласти на європейські мови; я маю вже перекладчика

Василь Павл. Як моя теорія?

Андрій Васил. (*швидко*). Що таке?

Григ. Петр. Поет наш каже, що коли б критику писали не мужчини, а жінки...

Андрій Васил. То що?

Василь Павл. То дивилися б більш тверезо, бо ми люди пюці, впиваємось завжди над міру...

Андрій Васил. Не розумію. Але коли ви хочете сказати, що критика прибільшує вартість нового твору Ліни Федоровни, то я цілком не згоджуюсь з вами, і коли б твір Ліни Федоровни не був справді видатним зявищем на тлі нашої...

Василь Павл. Сірої літератури... То правда, правда,—тло дуже придатне.

Андрій Васил. (*з досадою*). Твори Ліни Федоровни не вимагають жадного тла.

Василь Павл. Але без тла не буває малюнку. Ви гніваєтесь? Та ж я сам у захваті! Я сам палкий прихильник і нашої незрівняної Ліни Федоровни і всіх її творів, а найпаче її „Питання“ і в наблизшій часі я збираюсь дати на нього „Відповідь“.

Я в а ПІІ.

Входить хутко Ніна Івановна, за нею поспішає заспаваючись Степан Тимофійович. Андрій Васильович одвертається і читає часопис стоячи.

Ніна Івановна. Ще не почалось?

Василь Павл. і Григ. Петр. (*хутко встають їй на зустріч*). Без вас? Чи ж се можливо?

Ніна Іван. Фу! Дихати не можу! Летіла— як куля.

Василь Павл. І кому ж несли ви смерть?

Ніна Іван. Завжди жарти! Ви не чули, — Ревлев справді згодив ся, виступає?

Григ. Петр. У нас в часопису було.

Ніна Іван. Ах, що часописи! Часописи завжди брешуть! Чи до нього в готель їздив хто?

Василь Павл. Послано вже по нього Феба з фастоном.

Ніна Іван. Краще було б карету. . Ну та й так... Треба бігти! Ах! (*Обертаєть ся до чоловіка*). Степан Тимофієвич! А білстик на речі.

Степ. Тимоф. Та ти ж взяла.

Ніна Іван. І не думала, і не думала.

Степан Тимоф. Та я ж сам бачив, як він давав його тобі.

Ніна Іван. Чого ж ти не сховав? Ти ж бачиш, яка я заклопотана! Міг би хоч про се подбати.

Степан Тимоф. О, Господи! (*Зітхає*).

Ніна Іван. Ах, Боже мій! Та йди ж подивись, так пропадуть всі речі, моя нова горжетка...

Степан Тимоф. Та йду... О, Господи! (*Виходить*).

Ніна Іван. Але ж яка оборона! Яка блискуча оборона!

Василь Павл. Кого від кого? Чоловіків від жінок?

Ніна Іван. Може навпаки. Оборона дисертації. Віктор Олександрович обороняв дисертацію.

Василь Павл. О, дам мабуть було багато.

Ніна Іван. Вся інтелігенція була там. Неможливо, панове, упускати такі хвилини громадського життя. Нічого подібного не було ще ніколи! Професор Ляуде зрік ся опонувати. Незбишев, ну ви ж знаєте, що за людина Незбишев, але й він мусів визнати, що Віктор Олександрович видатна сила.

Василь Павл. І прочая і прочая... Ну, звісно. Але яка тема?

Ніна Іван. Тема... тема... щось там про помсту... Гаразд не памятаю. Але оплески... оплески! Злива!

Василь Павл. І вона затопила ваше серце?

Ніна Іван. Ах, покиньте ваші дотепи! Хвилина була високо-чула: молодь понесла його на руках!

Григ. Петр. Ого! Бенефіс.

Ніна Іван. Ще й який! І треба вам сказати, що Віктор Олександрович на катедрі був просто малюнок: чорний фрак, блискуча манішка, висока постать, обличчя бліде, а очі, очі!.. І говорить він чудово.

Андрій Васил. *(не одриваючись він газети)*. Адвокат.

Ніна Іван. І з таким почутем і так сміло... Се просто нагадало нам 905-ий рік!

Андрій Васил. О, він вміє бити по нервах.

Ніна Іван. Так, так! Підносить, пориває... Все забуваєш, справжнє свято науки! Ах, Боже мій, а торт!.. Треба бігти подивитись, покладатись на них ні в чім не можна! *(Хоче бігти, але стиняєть ся)*.

Семен Тимоф. *(Входить з квітком)*. Ось єсть, сама покинула перед зеркалом.

Ніна Іван. Ах, спасибі, спасибі, мій друже. То правда, я просто теряю голову. Се ж неможливе жите. Ні, — знаєте, щось неможливе роблять з нами і цілком не рахують ся з часом. Сьогодні, наприклад, — оборона дисертації, виступ Ревлева, засідання в товаристві охорони жінок. А завтра? Я просто не знаю, як бути завтра! Перша гастроль Форнаріні, — лекція Іванова, зібранне в товаристві літератури і штуки і перший вечер в клубі кола сільських господарів. Злучіть ви се все! І скрізь треба бути! А до того ж господарство, діти, чоловік.

Василь Павл. Ну, Степан Тимофієвич людина толерантна й гуманна.

Ніна Іван. Толерантна й гуманна, бо все йому зроблено, а не знайдіть ви йому в свій час його краватки! Ох! Григорій Петровичу, — доля сучасної інтелігентної жінки найтяжча.

Степан Тимоф. О, Господи!

Ніна Іван. А наша Ліночка! Прелесть! Прелесть! Андрій Васильовичу, ви читали? Там всі вітали її! Я давно казала.

Андрій Васил. *(швидко)*. Ліна Федорівна теж в університеті? *(Підходить і здоровить ся)*.

Ніна Іван. А як же, як же! Всі там: і Марія Олександрівна і професор. Професор цілував Віктора Олександровича. Вони зараз всі сюди ідуть. Ну, біжу, біжу... Там з тим вікном ще морока! *(Вибіває)*.

Андрій Васил. *(дочитує газету стоячи. Впродовж всієї сцени через кін проходить публіка: дами, мужчины і молодь)*.

Василь Павл. *(до Степана Тимофієвича)*. Так з тебе, брате, виходить хатній деспот? Ну, знаєш, не сподівався я, що ти такий нетолерантний в родинному житю.

Степан Тимоф. О, Господи! Се ж ціла трагедія мого життя. Я власне не почуваю жадного нахилу до родинного вогнища... мені й без нього душно... Мене з молоду вабив тільки аскетизм. *(Сумно похиляє голову)*.

Василь Павл. і Григ. Петрович. Ого! „Не видко щось по панови поета“.

Степан Тимоф. Чи ж я тому винен? Вірте совісти—єдина мрія мого життя—обідати в вегетеріанській столовій.

Василь Павл. Так в чім річ?

Степан Тимоф. О, Господи! Родинне вогнище... Ніна Івановна...

Григ. Петр. А на що ж ти, брате, женив ся?

Степан Тимоф. А я знаю? Всі під Богом ходимо. (*Підводиться*). Треба піти ще в буфет... О! Господи! (*Виходить*).

Я в а І V.

Входить Ліна.

Василь Павл. і Григорій Петр. (*побачивши Ліну*). А, наша Сафо! Наша уславлена Сафо! Вітаємо! Вітаємо!!

Василь Павл. Ave Caesar! Morituri te salutant!

Ліна. Спасибі, спасибі! Але чого ж morituri?

Василь Павл. Того що всі ми повинні тепер зникнути, ростибитись в сяйві вашої слави.

Ліна. Такий небажаний кінець засмутив би не тільки мене, але й все наше громадянство.

Андрій Васил. (*Підходить до Ліни Федоровни*). Добри-вечір Ліна Федоровна!

Ліна (*радісно*). А, ви тут! А я вас виглядала там і не бачила. Добри вечір!

Вас. Павл. і Григ. Петр. (*побачивши двох панночок, що входять, швидко підходять до них*). А Марія Матвієвно, Віра Федоровно... і ви слухати Ревлева!

Панни. А він буде? Напевно?

(*Впродовж всієї сцени Ліни з Андрієм Васильовичем Василь Павлович і Григорій Петрович в глибині сцени розмовляють з компанією панночок*).

Андрій Васил. (*стискає їй обидві руки і трохи відводить на аван-сцену*). Од щирого серця, од щирого серця! Ви не можете уявити собі, дорога Ліна Федоровно, скільки надії і віри натхнула мені ваша річ. Се те чарівне слово арабської казки, якого чекали, шукали, яке зможе вернути потворам людську подобу.

Ліна. Андрій Васильовичу, любий мій, ви побільшуєте. Сей газетний пал — соломяний вогонь, ви ж самі знаєте, ціна йому—5 копійок за рядок. „Питання“ тепер в моді..

Андр. Васил. Хто каже про ту писанину, хоча й вона є певний термометр настрою.

Ліна. Юрби.

Андрій Васил. Нехай і юрби, але коли юрба спинилась,—се поспіх великий. Ні, я спераюсь не на летючий присуд газет, ви знаєте,—зайвого ентузіазму в мене нема, але я почуваю сам: се те, чого нам треба

Ліна. Ох, дорогий Андрій Васильовичу, коли б я мала пера когута, вони всі настовбурчились би на мені від ваших слів.

Андр. Вас. Ні, Ліна Федоровна, через те і кажу вам так широко, через те і вірю в вас, що ви пер когутових не маєте, а маєте дужі крила. Так, так. І ви повинні самі зрозуміти свою силу, щоб шанувати її, щоб користувати ся нею для нашої ж справи, якій ми служимо всі, хто чим може, хто як може, як чесні шеренгові, але в вашій руці наш прапор.

Ліна. Прапор має на високому держалі,— його повинна тримати міцніша рука.

Андр. Вас. Душевна сила дає найбільшу міць. Хто дав моральну силу Швеції і Норвегії? Не войовничі заміри і наскоки, а письменники її; вони винесли свій нарід між європейські народи, вони збудили в своєму народі повагу до себе і розумінне своєї души і своєї мети. Ліно Федоровно, народ без території, — все ще лишаєть ся народом, але народ без літератури вже втрачує право на се велике слово—народ.

Ліна. Мій любий, мій добрий, мій дорогий товаришу, спасибі вам за все, за все. Але ви побільшуєте і моє значінне і вагу літератури взагалі. Наука—ось що дає міць і силу народньому життю. Ах, коли б ви чули, як обороняв сьогодні свою дисертацію Віктор Олександрович! Яка се велика сила на нашому обрії.

Андр. Вас. Сила, але сила хвилини, сила популярности, поспіху життя.

Ліна. Ні, ви, Андрій Васильовичу, чогось такі неприхильні до Віктора,—він присвячує себе науці.

Андр. Вас. І не залишає адвокатури.

Ліна. Адвокатура, як громадська діяльність; він хоче впливати на молодь.

Андр. Вас. А професорська катедра?

Ліна. Вона вяже людину, змушує її оперувати тільки в визначеному колі думок. А жите кричить, жите виносить що-разу нові, пекучі питання. Освітлювати їх, будити думку й сумління ось завданне Віктора.

Андр. Васил. Ліна Федоровна, скільки в вас ясного ідеалізму.

Ліна. Ні, правди, правди, любий Андрій Васильовичу, більше нічого. Ви судите Віктора занадто гостро, а я ж знаю його з дитячих літ, знаю і плюси і мінуси його. Правда, він любить зовнішню красу і поспіх,—але душа його глибока. І знаєте, я так люблю і вас, і його, моїх найкращих товаришів, і мені так болюче і гірко, що між вами стоїть завжди якась холодна ворожнеча.

Андр. Вас. Ну, гаразд, гаразд... Посилкуюсь дивитись вашими прозорими очима.

Я в а в.

Входить професор і Марія Олександровна, за ними кілька студентів.

Професор (*ідучи*). Так, так, се було свято науки, дійсне свято науки! Такої блискучої оборони давно не чула наша Alma mater!

(Усі вітають професора і Марію Олександровну. Ліна і Андрій Васильович стоять поки осторонь).

Марія Олекс. А як же, як же, нічого подібного. Та де ж Віктор? Я хочу його розцілувати, розцілувати та й край... Ліночко, хіба він не з тобою поїхав?

Ліна. Ні, я сама. Там його підхопили студенти, але він обіцяв ся бути тут.

Професор. (*потираючи руки*). Триумф, панове, триумф... і поперед колесниці нашого триумфатора поплентав ся не Югурта, а сам Крячковський. Се був славний виступ, панове! Вони вивели з собою і Ляуде, Саломинію наших правих. Саломинією, як вам, мої панове, відомо, звав ся аттичний державний корабель, що впливав тільки у випадках надзвичайної державної оборони, — але й Саломинія не утрималась і уславлений професор мусів — terga vertere!

Молодь. І навіть одступав „въ безпорядкѣ“.

Професор. А так. Се була славна перемога. Вона нагадала мені відомий виступ Діодота, який за 2,300 років під час Пеллопонезької війни, повстав проти смертної кари і словом переміг всіх. Так, так! Дивуємось, панове,—4,200 років відділяють нас від тієї епохи, а ми бачимо, що кращі люди того часу вже поділяли наші думки. Смертна кара не може втримати від злочинства, казав Діодот Атенцям: не суворістю закону, а увагою до державних справ тримаєть ся добрий лад в державі.

Марія Олексадр. Ліно! (*Ліна підходить до Марії Олекс.*)

Андрій Вас. (*Вітаєть ся з професором*) Добрий вечір, Іване Павловичу!

Професор. А, medicus! Vale, vale! Радий бачити вас. Греки казали завжди: лікар — вартий кількох других людей. Ви теж з університету?

Андрій Вас. Ні, я продивляв ся тут часописи,—скрізь рецензії на „Питанне“ Ліни Федоровни.

Професор. О, Ліна і Віктор мої улюбленніші учні і діти! *(Притягає до себе Ліну і цілує в чоло. В передпокою чути легкий гамір).*

Ява VI.

Входить Віктор за ним кілька студентів.

Професор. А, lupus in fabula! Ну, Віктор, сьогодні ти заробив своє ім'я. Такої вікторії над варварами не отримував і цезар. В ХХ століттю обстоювати з професорської катедри смертну кару! Дійсні варвари, наступники Хаммурабі! І знаєш що, як гарно, як чудово зробив ти, що зосередчив вагу своїх доказів на життю античного світу. Античний світ утворив ідею добра і справедливости, він вперше визнав ідеалом людського життя волю і рівність, злучені з законом, а що найголовніше, він визнав вперше поруч з державними законами, закони писані в сумлінню людським і дав нам безсмертні постати Антігони і Прометея.

Віктор. Дорогий учителю, я памятав тільки завжди: imitate vestros magistros.

Професор. Спасибі, спасибі. Ти тільки забув ще пригадати їм філософа Фалей, який пояснював ще в ті часи, що злочинства уроджує не зла воля людини, а голод і холод життя і вимагав, щоб наділено було землею рівно...

Марія Олександр. Та що ти ще хочеш від нього, Іване Павловичу. Вже краще не можна було сказати, як сказав Віктор. Ідїть сюди, Віктор, дайте я вас поцілую і побажаю вам, щоб ви і надалі провадили так ваше жите, як почали його сьогодні! *(Цїлує його в щоки, Віктор цілує її в руку).*

Професор. Жінки розв'язують всі питання поцілунком, але звертаючись до античного світу ми знаходимо, любий Андрій Васильовичу, надзвичайну аналогію з нашим часом. *(Бере Андрія Васильовича за гудзика жилету і з запалом провадить далі).*

(Віктор вітаєть ся з Ліною і відходить з нею лїворуч, Василь Петрович і Григорій Петрович підходять до Марії Олександровни і складають другу групу).

Віктор. А вас, я ще й не бачив сьогодні, Ліно.

Ліна. Ні, я була, Вікторе.

Віктор. Що ви були, то я знаю: я бачив весь час дві чорні зорі, які стежили за мною.

Ліна. (з усмішкою) Дві зорі.

Віктор. Блескучі і чорні. І коли скінчилось все, я шукав вас і не знайшов.

Ліна. Я не хотіла мішати вам.

Віктор. Ви не хотіли мішати мені?

Ліна. І молоді. Але я відчуваю всім серцем ваш поспіх, Віктор, і вірю в вас і бажаю вам всього, всього найкращого.

Віктор. Спасибі, Ліно, спасибі. (*Цілує їй руку*) Ваше слово мені дорожче всіх оплесків юрби. (*Тиха розмова, Андрій Васильович кілька разів оглядаєть ся на них, але професор цупко держить його за гудзик жилета*).

Я в а VII.

Хутко входить Ірина, за нею студент і ще кілька гостей.

Ірина. (*Кидав до присутніх*). Ще не почалось? (*До студента*) Мій номер третій? (*Кидав погляд на Віктора і Ліну, які стоять осторонь і не постерегають її*).

Студент. Чекаємо ще Ревлева.

Василь Петр. і Григорій Петр. Divina donna! Сьогодні ви чаруватимете нас вашим розкішним голосом.

Ірина. Розкішним? Які ви добрі сьогодні. Взагалі-ж „Одгуки“ не дуже щедри на ласку.

Григ. Петр. Про сьогоднішній концерт писатиму я і сподіваюсь, що в моїй ласці зневіряться ви не будете.

Ріна. (*Кидав погляд*) Дай Боже!

Мар. Олекс. Ріночко, яка ти пишна сьогодні.

Ірина. (*Підходить, цілують ся*) Сьогодні-ж мій виступ.

Марія Олександр. Справжня diva: убранне, погляд...

Ріна. Ха-ха-ха! І погляд вже. Се ви настроїлись так задалегідь, дорога Марія Олександровна. А Ліна ж де?

Марія Олександр. Он-де з Віктором.

Ріна. (*Хутко підходить*) Ліно! (*Ліна здригаєть ся*). Злякалась? Забалакались? Про що? Певно про „Питанне“.

Ліна. Ні, так взагалі. А знаєш, який триумф мав сьогодні Віктор Олександрович.

Ріна. Справді? Дуже рада.

Віктор. А чому-ж не „почтили своїмъ присутствіємъ?“

Ріна. Не сподівалась, що ви постережете моє „отсутствіє“.

Віктор. А отже й постеріг.

Ріна. Радію, але й дивуюсь.

Марія Олександр. Ліночко, на хвилину!

Ліна. Зараз! (*підходить до Марії Олександровни*).

Ріна. Чого так давно не заїздили до мене?

Віктор. Був заклопотаний дуже, готував ся до оборони...

Ріна. Справді? *(Дивить ся пильно на нього)*.

Віктор. Я не маю звички забувати добрих приятелів.

Ріна. Добрих приятелів? То ви мене залічете до своїх приятелів?

Віктор. Коли дозволите.

Ріна. Власне в великому товаристві я пробувати не люблю...

Ліна. *(надходячи)* Так шкода, Ріночко, що тебе не було. Се була така хороша хвилина.

Ріна. Дуже жалкую, але я ніяк не могла прибути: сьогодні мій виступ.

Віктор. Знаю, знаю.

Ліна. Ми всі прибули слухати тебе. Ти дуже хвилюєш ся?

Ріна. Ні. Чого се здалось тобі?

Ліна. Так. У всій твоїй постаті почуваєть ся щось трівожне...

Погляд...

Ріна. Ха... ха! Всі мені говорять сьогодні про мій погляд. Який же він? Віктор Олександрович?

Віктор. В кожнім разі хороший.

Ріна. Хороший? Ну то й головне.

Ліна. Ні справді, Ріно, ти якось відразу зробилась артисткою: стільки в тобі шикі і експресії, якоїсь таємної тривоги.

Василь Павл. *(надходить)* Хвилювання перед виступом, але Ірино Павловно, не турбуйтеь: ми зробимо вам ціду овацію.

Ріна. Невже артистам треба мати завжди клакерів?

Василь Павл. Не клакерів, а прихильників, шанувателів таланту.

Марія Олександр. А на мою думку, найкраще доброго чоловіка.

Усі. Ха-ха-ха! От несподіване бажання.

Василь Павл. Одно не касує другого: прихильники і чоловік—styl moderne.

Марія Олександр. Ох, ох, панове! Вам молодим здасть ся що жите жарт, а воно не жарт, воно мандрівка в пустелі, довга мандрівка й важка. І всі сі карієри, таланти, слава,—тільки далекий мінливий міраж. В мандрівці найдорожче подорожньому теплий притулок, багатте, вогонь...

Василь Павл. Чудово, поетично! Але я не поділяю вашого песимістичного погляду: жите се поцьот на аероплянї.

Ріна. Без пасажира.

ЛНВістник 1913, кн. X.

Віктор. Та-ак? Ви такої суворої думки.

Ріна. У-двох тяжко втримати ся на височині.

Мар. Олекс. Ой-ой! Що то молодість! А я скажу вам, що перейти шлях життя без вірного товариша тяжко і цілком неможливо для жінки.

Василь Павл. Правда, правда Маріє Олександрівно, завважте се, Ірено Павловно: кожна планета крутить ся круг свого сонця.

Григ. Петр. Хоча їй здаєть ся, що сонце ходить круг неї. Чудовий образ психології жінки.

Ірина. Я не планета, і не піду вимірним кроком і вимірним шляхом. Я комета і лечу вільно у простір, куди схочу. Я не знаю жадних законів крім своєї волі.

Професор. Помилка, помилка, люба Ірино Павловно, комети, як вираховано астрономами, мають теж свої орбіти, вони летять по параболах, але все таки через відомий час вертають ся знову до нашого сонця.

Василь Павл. Браво! Таким робом і вам, Ірино Павловно, від сонця не втекти.

Ірина. Нехай і так, але я не буду прикута до одного сонця, я побачу безліч світищ, я перелічу безодні світів.

Мар. Олекс. І нічого доброго не вийде з того, Ріночко, — як не вигадуй, а певне щастє жінки тільки власна семя.

Ріна. Ха-ха-ха! Протестую.

Професор. Не протестуйте: в думці Марії Олександрівни лежить велика правда: Ньютонові закони впливають не тільки на мертву матерію, а й на душі людей.

Віктор Олекс. Цілком справедливо.

Ірина Павл. Ха-ха! О, ви, Віктор Олександрович, мусите підтримувати сю теорію.

Віктор Олекс. І підтримую щиро. А ви, що скажете на се, автор „Питання?“

Ліна. В чім добачати щастє, Віктор. Безперечно любов є один з наймогутнійших джерел життя, але...

Мар. Олекс. (*Перebиває*) Єдина, вірна, дійсна, реальна—любов до дружини, до дітей.

Ірина. Боже! Яке обмежене коло! В нїм можна зівянути й засохнути з нудьги.

Андрій Вас. Цілком справедливо. Шеренгових жінок родина підносить і дає їм певну ролю в творчості громадського життя, але жінок видатних, таланти,—родина убиває. Навіть куркам підтинають крила, щоб не залетіли далеко з рідного смітника.

1 панич. (*до панни*) Ви себе примічуєте до талантів, чи до шеренгових жінок?

1 панна. Ах, мовчіть!

Професор. *Nulla regula sine eхertione*. Згоджуючись цілком з думкою Марії Олександрівни я прилучаюсь і до думки нашого шановного *medicusa* Андрія Васильовича. Так. Дві постати жіночі дала нам Еллада:—Аспазію і Пенельопу. В кожні часи, у кожного народу варіють ся сі два типи,—але лишають ся непохитними в основі своїй:—Аспазія і Пенельопа—се два полюси жіночої душі. Пенельопа, про яку Гомер каже „сильна—розумна жона, божество між жінками“, доглядала родинне вогнище і ткала свою тканину—емблему родинної втіхи,—Аспазія-ж, Сафо, Діотіма і другі прядива не пряли і доглядали лише святий вогонь своєї творчости. Звертаючись до мітольоґії, в яку Греки вкладали свої ідеали, ми бачимо теж цілу ґрупу жіночих образів, що не відали родинних втіх. Я маю на увазі, мої панове, Атену-Палляду і девять муз...

2 студент. (*До панночки*) Яке щастє, що їх було тільки девять.

2 Панночка. Ах! Чи ви не вмієте мовчати?

Професор. Так, так, мої панове. І в сьому питанню античний світ виявив всю ясність своєї думки. Жінка, яка має талант, не повинна вязати себе шлюбом, вона мусить лишатись вільною Аспазією, незалежною ні від кого, лише від свого талану. Се велике питанне, панове, велике. І горе тій жінці, яка проміняла свій талант на втіхи родинного житя.

Віктор. (*До Ліни*) Невже і ви поділяєте думки Івана Павловича?

Ліна. Так, Віктор: двом богам служити не можна...

Віктор. Але чому-ж, чому?..

Андр. Вас. (*Швидко*) Ліна Федоровна має ррацію: шлюб вяже жінку, діти падають завжди на матір.

Віктор. Чому? Се те-ж пережиток варварських часів, коли догляд за власними дітьми вважав ся чимсь принижуючим мужчину.

Андр. Вас. Я не пізнаю тебе сьогондя, Віктор Олександрович,—здаєть ся ти був перше інших думок...

Ірина Павл. Ха... ха... ха!.. Хотіла б я побачити вас Віктор Олександрович за колискою. В циліндрі і у фракці. Ха-ха-ха! Чудова пастораль!

Віктор. Вам видаєть ся се смішним, бо ми самі спотворили натуру і виробили сей варварський поділ на мужчин і жінок,—обернемось до неї:—хіба не разом доглядають свої діти, не разом будують свої гніздечка пташки?

Ірина. Гвіздечка будують ся з сміття!

Вас. Павл. І зліплюють ся слиною!

Ірина. *(Бе його віялом)* Ви могли-б висловитись поетичнійше.

Вас. Павл. Та й саме се условлене родинне вогнище дає стільки чаду...

Григ. Петр. Там де належної вентиляції нема. Чоловік мусить дати добру тягу і весь дим потягне в комин.

Вас. Павл. і другі. Ха-ха-ха! Порада чудова.

Мар. Олекс. *(сумно)* А родинне вогнище досі гріло людей, тамувало всі болі, гоїло всі рани.

Андр. Вас. Ха-ха! Гоїло всі рани! Ні, воно може й розятрювало їх. З тої хвилини, як воно вперше запалало,—раб війшов у світ і тим рабом стала жінка, бб той, що ходив на польованне звикав до сміливости й набував хоробрости, а той, хто зносив ломаче, звикав лише гнути спину.

Ірина. Правда, правда! Я не буду зносити ломачця до родинного вогнища! Я піду на польованне сама і ту дичину, яку я влучу, я зім сама, зім її сирю, не спікши на родинному вогні.

Віктор. *(До Ріни)* Які несподівані думки у вас сьогодні.

Ірина. А у вас несподіваний настрій.

Вас. Павл. Ха-ха-ха! Чудово. Мені до вподоби ваш проект. Коли до сирого мяса додати оцту і перцю, воно, кажуть дуже добре на смак. Як свіже. Але довго Ірино Павловно не можна переховувати такий харч.

Ріна. Дарма! Коптити в димі родинного вогнища я своєї здобичи не буду.

Мар. Олекс. Ой, Ріночко, Ріночко!

Вас. Олекс. *(До Ліни)* І ви таких „незалежних“ думок?

Ліна. В кожному разі не таких жорстоких: я не хочу їсти нікого ні копченим, ні сирим, волю лишитись краще вегетаріянкою.

Професор. Ліна, — *(кладає їй руку на плече)* зявище виключне, а in singulis cessat lex.

Віктор. *(З запалом)* Чудова мораль! Щастє невдатним,—самотність таланам. Ви хочете позбавити талановиту жінку любови до дружини, святого материнського почуття.

Ріна Павл. Святого. Ой-ой!!

Андр. Вас. Материнство й робить жінку рабою, рабою власного серця.

Мар. Олекс. *(Пориваєть ся говорити, але Віктор починає говорити).*

Віктор. Ніколи! В материнстві росцвітає серце жінки. Ти,

Андрію Васильовичу все лишаєш ся думками в минулому. Родинний тягар, чоловік, діти, моральна смерть жінки! Які трухливі фрагменти колишніх часів. Се, знаєш, погрози далекої хмари,— вони не залякають нашого ясного дня. Молоде жите, панове, росцвітає навколо: воно не знатиме жадного рабства, ні рабства тіла, ні рабства душі. Воля, рівність і любов пануватимуть навколо, пануватимуть і в новій семі чистій, щирій і святій. І коли чоловік і жінка будуть щирим подружжєм, чи-ж не будуть вони відчувати кожнім фібром своєї душі житя свого товариша-друга? Чи-ж не будуть вони скрізь і у всьому підтримувати один одного, не гальмуючи урочистого ходу житя, а встеляючи йому шлях квітками і пальмовим гіллем.

Усі. Браво! Браво! (*Ярі аплодісменти*).

Андр. Вас. (*Підчас аплодісментів*) Ся іділія буває тільки в романах, а жите...

Мар. Олекс. Ні, ні Віктор правий! Браво, браво! Ідїть Віктор сюди, я вас поцілую, поцілую ще раз. Іменно так, так і так! Чуєш, Ріно?

Ірина Павл. Чую, чую і дивуюсь і не пізнаю.

Я в а VIII.

Вбіав Ніна Івановна.

Ніна Іван. Приїхав! Приїхав! Приїхав!!

Усі. Хто?

Ніна Іван. Ревлев.

Панночка І. Ага! Програла парі!

Ніна Іван. (*До Ріни*). Питав, Ріночко, про вас.

Ріна. Та-ак?

Ніна Іван. Ах, Боже мій! Яж казала, що все треба самій! Вони купили сей банальний горіховий торт і забули ром. (*До студента*) Іван Петровичу, голубчику... поїдьте швидче... знаєте того... Чорна голова... на візнику... будь ласка. (*До молодї*) Годить ся зустріти аплодісментами. Ріна, зараз починаємо!

Ірина. Знаю, мій третій номер.

Ліна. Ти не боїш ся, Ріно?

Ірина Павл. Ні, так тільки...

Ліна. А чого-ж він питав про тебе?

Ірина Павл. Я з ним прохожу партії.

Віктор. Ого, яка ласка!

Ріна. А на вашу думку я вже не варта й ласки.

Я в а ІХ.

Входить Ревлев, за ним з аплодісентами біжать панночки і кілька студентів.

Ревлев. Спасибі, спасибі, спасибі, панове. *(Кланяється)*
З великою охстою прийняв участь у вашому концерті.

Ніна Іван. *(Притискаючи руки до грудей)* Се таке щастє для нас! Така честь!

Ревлев. *(Кланяється)* Що ви? Що ви? Мені так приємно виступити перед такою інтелігентною публікою. *(Бере Ріну під руку)* І ми виступаємо сьогодні? Боїмо ся?

Ріна. Ні, маестро.

Ревлев. І чудово. Courage, courage, mon enfant *(тихо)* et courage toujours.

Ріна. *(Повертає голову через плече до Віктора і Ліни)* Я не прощаюсь, побачимось?

Ліна. Звичайно, ми зараз ідем тебе слухати.

(Ріна і Ревлев виходять, поперед них котить ся Ніна Івановна).

Ніна Іван *(до присутних)*. Панове, зараз починаємо...

(Чути звонок. Публіка виходить в концертну салю).

Вас. Павл. А наша комета, здається, вже почала свою світову подоріж.

Григ. Петр. *(Сміється, щось тихо говорить)*. Василь Павлович. Брешеш! Григ. Петр. Слово честі. *(З сміхом виходять в концертну салю)*. Ліна і Віктор теж виходять.

Професор. Ходім, Маріє Олександрівно. Ще Гомер. сказав. Всі, що живуть на землі, всі кохають ся

в співі й музиці

Й щиро шанують співців; муза навча їх сама.

Я в а Х.

Андрій Васильович сам.

Довга павза. За кулісами чути музику: скрипка і фортепіано—Moment de desespoir. М. Lissenko. Андрій Васильович з хвилину дивиться в слід Ліни й Вікторови, потім сїдає і сумно схиляє голову Музика відповідає настроєви його. Раптом встає, крізь зуби в нього зривається: „Адвокат!“ Робить кілька кроків сюди й туди по сцені, знов зриваються з змісною усмішкою слова: „Рівність!! Товариська спілка!! А!!“ Підходить до столика, на якому лежать часописи, стоїть кілька хвилин, невідомо мене часопись і кидає її на бік. Потім повертається, підходить до дверей у концертну салю, піднімає трохи портієру і дивиться ся... Круто повер-

таєть ся, пускає портієру, крізь зуби в нього вириваєть ся: „А!! Єрунда!!!“
Змісно зколомачує волосє і виходить з вітальні праворуч.

Я в а ХІ.

З дверей бібліотеки вилітає Ніна Івановна, за нею зо-дві панночки. На зустріч їм з передпокою виходить студент, в руці вінок завинений папером, студент по дорозі сбирає папірці.

Ніна Іван. Бог! Бог! Бог! Невже-ж спізнались? Іван Миколаєвич єсть?

Студент. Єсть, вже тут.

Ніна Іван. З якими стіжками.

Студент. З білими.

Ніна Іван. З білими? Можна було-б і з червоними... Ах, та все одно... Швидче, швидче біжіть! Подайте перед номером! (Панночки і студенти ідуть в концертну залю, Ніна Івановна зникає в бібліотеці).

Я в а ХІ.

Хвилину сцена лишаєть ся порожньою, чути тільки музику. Входят з концертної салі Ліна і Віктор.

Віктор. Можна слухати й тут, страшенний натовп, духота неможлива. Ви наче зблідли, Ліно.

Ліна. Яка чудова музика, які згуки глибокі... Чи я втомилась... не знаю... чи се сьогодні день такий.

Віктор. Сідайте-ж сюди... так? Так краще?

Ліна. (Усміхаєть ся майдно) Краще. Та ви не вважайте на мене, Віктор, ідіть.

Віктор. О, ні! Я ще не встиг і поговорити з вами. Коли-б ви знали, Ліно, як тішить мене ваш поспіх. Чи ви читали „Вечір“.

Ліна. А хто ж вам сказав про нього?

Віктор. Як хто? Я сам читав. Я передивив сьогодні всі часописи.

Ліна. Сьогодні? В день вашої дисертації. За се вже можна подякувати:—се по товариські.

Віктор. Тільки? (Павза). Ні, Ліно, я не міг-би забути про вас і в такий день.

Ліна Спасибі, спасибі... Ріна почала, ходім послухаємо.

Віктор. Ні, Ліно, зістанемось краще тут, я так давно не бачив вас... Останніми часами ви наче уникаєте мене, може гніваєтесь?

Ліна. За що-ж?

Віктор. І мені здавало ся-б, що вам, Ліно, на мене гніватись нема за що. Але ви наче одійшли від мене, і приязнь наша немов натягнена струна... осьь... осьь...

Ліна. Яка фантазія! Ви те-ж сьогодні в якомусь неурівноваженому настрою. *(Підіймаєть ся)*. Ріна співа. Ходім,—вона образить ся.

Віктор. *(Ладно садовить Ліну на місце)* Звідси краще слухати. Що се вона співає? Яка чудова річ... *(Повторяє слова романсу)*. „Все коханням переможу, всі думки, весь жаль, весь сум“. Ось відповідь на нашу дискусію. А чого-ж ви, Ліно, не підтримали мене? Невже і ви погоджуєтесь з поглядами Андрія Васильовича?

Ліна. Я, власне, мало думала про се: ся тема не лежить в обширі моїх думок.

Віктор. Homo sum, Ліно. Невже-ж ви не вірите в шлюб, як в шлюб, як в спілку двох вірних друзів, двох товаришів?

Ліна. Що се за день такий, Віктор? Всі завзяли ся балакати про шлюб, про кохання.

Віктор. Щасливий день, Ліно, а їх не багато дає нам доля. Ми зійшли тепер на верховину і перед нами стелить ся широкий шлях, шлях молодого життя.

Ліна. Шлях праці і обов'язків.

Віктор. Хто зрікаєть ся їх! Але працювати всім серцем може тільки та людина, яка має свій теплий вогник в душі.

Ліна *(тихо)*. Хай покине людина батька й матір і йде за мною.

Віктор. Ідеал подвижників, тих що перемагають смертю, а талант перемагає життям! Ні, ні, талант розцвітає тільки тоді, коли людина живе всім серцем, не одвертаючись від сонця життя!

Ліна. Де те сонце? Хто бачить його?! Віктор, Віктор, чи-ж на війні має хто час дбати про власне щасте? А хіба-ж се не війна, не останній бій! Ах, Віктор, друже мій дорогий, коли-б ви знали, як болить серце за сю убожість, за сю недбалість; як гнітить страшна думка: чи-ж перемажемо, чи ні? Як хотіла би скрізь поспіти, всіх зарадити, розпалити, збудити?

Віктор. Ліно, а хіба-ж працювати не можна у-двох поруч з товаришом-другом?

Ліна. *(Гірко)* З другом... Ірина скінчила... Ходім, послушаєм Ревлева.

Віктор. Ні, Ліно, зостаньтесь. Я не можу більше гратись у схованки, не можу більше мовчати, я хочу сказати вам, моя любя, моя дорога Ліно, що я люблю вас, люблю і жити без вас не можу.

Ліна *(затуляє очі рукою)*. Віктор... Віктор ..

Віктор. Люблю, Ліно кохана моя, люблю не тільки за талант, за вашу душу високу й благородну, люблю за всю вашу чисту істоту...

Ліна. (*Стискаючи його руку*) Віктор, на що?.. на що...

Віктор. Хіба я не поділяю ваших болів, ваших радощів, ваших турбот?.. Ліна, одному Богови можна служити вдвох.. Чи.. я помилив ся?.. Ви?..

Ліна. (*Хутко*) Люблю, Віктор! Так люблю, що серце болить в грудях, що серце не витримує сього почуття! Не хочу критись:— люблю без душі... і завжди... і здавна...

Віктор. (*Стискає їй обидві руки*) Щасте моє! Чого-ж сі сльози?!

Ліна. (*Хутко обтирає очі рукою*). Того, що бою ся свого почуття, того що кохання моє—жертва: я віддам все, жите, серце, душу... я буду шукати того, щоб віддати тобі... я забуду себе, а я... я...

Віктор. (*Зрушено*) Ліно — ти свята. (*Цілує їй руки і притупляють ся до них обличчям*). Але не будеш ти жертвувати душею для мене: твоя душа—святиня моєї душі. Чуєш, Ліно, на руках моїх понесу я тебе шляхом життя і не дам нікому волосинки твоєї торкнутись. (*Припадає до її рук*). Так ся рука—моя?

Ліна. (*Підводить ся*) Ні, Віктор... Я люблю тебе всім життям... але шлюб...

Віктор. Як?!

Ліна. Не можу... Не можу! Ти знаєш, самопевности в мене нема, але коли я зможу дати хоч промінь світла, хоч крихту радості... Не можу-ж я одірвати у сиріт безпорадних останній шматок хліба.

Віктор. Нізащо! Хіба-ж людина не має права на щасте. Хіба-ж дбаючи про щасте других ти не можеш подбати й про щасте своє? Ліно, я відкриваю перед тобою свою душу до дна, я не смію дорівнюватись до тебе, може мною керують часом і дрібні почуття, може в минулому... але я люблю тебе, Ліно, щасте моє. Я впаду без тебе, я згасну, розумієш ти, спопелю, вкриюсь буденною цвіллю життя. Я не зможу жити без тебе, не зможу працювати без тебе. Ах, Ліно! Годі тих сірих теорій! Над нами шелестить золоте дерево життя! Я люблю тебе Ліно, моя Ліно!

Ліна. Віктор...

Віктор. Так вдвох, Ліно вдвох!! Поруч, як друг з другом все життя до останньої хвилини.

Ліна. (*Тихо*) Любий!

Віктор. (*Цілує їй руки*) Дружино моя! Єдина моя!

Я в а XIII.

В дверях читальні ростинаєть ся портієра, в драпіровці зявляєть ся Ріна, правою рукою підтримує драпіровку. Короткий погляд,—зрозуміла все.

Ріна. Як... ви і Ревлева не слухаєте?

Віктор. Вибачайте... сьогодні...

Ріна. (З іронією) О, звичайно... День вашого тріумфу.

Віктор. Так, сьогодні день мого тріумфу. І ось, (*Цілує Ліні обидві руки*). Мій лавровий вінець.

З а в і с а.

ДІЯ II.

Велика хата в господі Віктора і Ліни Хата уявляє з себе їдальню, але убранство її не шаблонне. Праворуч від глядача те, що зветь ся „фонар“; в ньому високі, шкляні вікна під саму стелю, вазони з високими деревами, стіл до писання, під ним шкура ведмеда, глибоке кресло, на вікнах важкі зависи, які відсовують ся на кольцях. При стіні п'яніно... Пухкий килим покриває всю підлогу „фонаря“. Просто перед глядачем їдальня. В правій стіні двос дверей: одні,—глибше, двері у передпокій, другі, ближші до „фонаря“, двері в гостинну і кабінет Віктора. Між сими дверима камін, палають дрова; перед камином килим, кілька креселок. Просто перед глядачем великий турецький ливан з високою деревяною полицкою, на якій стоїть ріжний дорогий посуд. Наліво від дивана двері до спальні. Коли одчиняють двері до спальні, видно ліжка, столик на нім електричну лампу, книжки. В лівій стіні в глибині невеликі двері для прислуги. Продовж лівої стіни буфет, а паралельно йому великий стіл, круг нього стільці.

Я в а I.

Ліна сидить за своїм столом і пише щось, Віктор входить з кабінетних дверей.

Віктор. (*Виймає годинник*). Нема... ніде нема... Ах, ти Боже мій! Я спізнюсь на засіданне... моя промова... зараз... ні, се просто щось неможливе.

Ліна. (*Підводить голову*). Що таке?

Віктор. Немає документа по справі Бенедіктова... Я поклав папку в кабінеті і..

Ліна. Я зараз спитаю Сашу. (*Дзвонить*).

Віктор. Ах, що там Саша! Єсть речі, які не можна доручати служниці. Просто не розумію, де він дів ся. Ще пояснював свою точку оборони Іванову і Бошно.

Я в а II.

(*Входить Саша*).

Ліна. Саша, ви не бачили де папка з пановими паперами.

Віктор. (З досадою). Я сам би міг запитати то.

Саша. Я все там поскладала як було.

Віктор. Ат! (Встає з досадою).

Ліна. Почекай, я зараз пошукаю. Саша, ідіть перегляньте в салі, а я, я зараз... (Біжить швидко до спальні. Саша виходить).

Віктор. (Ходить сердито по їдальні). Чорт зна що... Скрізь нелад... Єрунда...

Ліна. (Вертаєть ся з спальні з папкою в руці). Ось де вона. Ти й забув: ти-ж з вечора сам готував ся і покинув, а Саша й поклала там на столику.

Віктор. Ах ся Саша! Се просто телепень... Ти-б підтягла її, Ліно. Ну, спасибі-ж, моя люба, моя дорога. (Цілує руку). Я тебе відірвав від праці?

Ліна. (Усміхаєть ся). О, пусте!

Віктор. Ні, ти вибач мене, моя дорога. Але знаєш, ти вільна з своїм часом, а я звязаний. Ну, та спасибі (цілує). Спасибі, моя маленька господиня.

Ліна. Погана з мене господиня, Віктор.

Віктор. Трошки недбаленька, то правда, але хороша, хороша як сонечко, (перехилив її і цілує) а то й головне.

Ліна. Постривай, Віктор...

Віктор. Моя кохана! Ти подумай, Ліно, як давно я кохав тебе, як довго чекав я тебе, мою холодну північну зорю. (Цілує) До речі, я й забув тобі сказати, я позавчора бачив знов Ріну у суді.

Ліна. Ріну?

Віктор. Так, її. Покращала, розцвіла, цілком одмінила ся за один рік. Шикарна жінчина.

Ліна. Я так давно її не бачила, останній раз як були в театрі після нашого повороту з-за кордону. Памятаєш?

Віктор. А як-же. Страшений успіх має. Вона піде далеко.

Ліна. Чогось вона не йде до нас.

Віктор. Захопилась сценою.

Ліна. А в суді чого була? Справа яка?

Віктор. Ні, серед публіки. Я не балакав з нею.

Ліна. (Усміхаєть ся) А знаєш, один час я думала, що ти впадаєш біля Ріни

Віктор. Думала? І ревнувала?

Ліна. Ревнувала? Як-би сказати тобі по правді? Мені було страшенно тяжко і гірко. Я силкувала ся подолати своє почуття

до тебе. (*Всміхавть ся і провадять далі радісно з тихою, чистою ухмілкою*). Але, коли я згадую ті часи, мені здаєть ся все таким далеким, таким маленьким перед тим почуттем, що охоплює тепер мене, перед тим чистим, святим почуттем... Ах, Віктор.. (*Хоче говорити далі, але хвилюєть ся і вриває мову*).

Віктор. (*Обнімає її*). Моя дорога! Нарешті я чую від тебе палке слово. Мені здаєть ся, що ти завжди силкувала ся і силкуєш ся задушити в собі жінку. На що? Жіноче почутте дає найтеплійші фарби житю.

Ліна. Ні, Віктор.

Віктор. (*Перебиває*). Так моя кохана, так.

Ліна. (*Тихо*). Ти не розумієш, Віктор. Я не душу в собі жіночого почуття, але я живу не самим жіночим почуттем; а тепер... Ах, Віктор, я хтіла... (*хвилюєть ся*).

Віктор. (*Не постерегаючи її останніх слів*). Хто-ж може сказати хоч що проти сього? Нема нічого нуднійшого за жінок, що як курки, знають тільки своє сідло, але-ж література, штука, наука цілком мірять ся з жіночим почутем. Хіба не першорядним літератором була Жорж-Занд, а хто-ж більш від неї віддавав ся своєму хорошому, жіночому почуттю?

Ліна. То були, Віктор, інші часи і инша сторона.

Віктор. (*Чистить нігті*). Сторона инша, то правда. Скрізь люде вміють просто дивитись на жите, тільки в нас намагають ся робити з усього навіть непотрібну жертву. Се вже специфічна російщина. Кожен інтелігент повинен так або инакше страждати, забувати себе. Аскетизм, толстовство. Але все се минає і тільки моя Ліна живе пережитками старих часів. Ні Ліно,—воздайте Кесарю-Кесарева, а Богови-Богове, ось найглибша істина.

Ліна. Ти не можеш дорікати мені аскетизмом, але людина перш за все почуває себе громадянином.

Віктор. Хто каже? Хіба-б же я міг вимагати від тебе, щоб ти зреклась кращої частини своєї душі? Я ж перший кажу скрізь,—права громадянина жінці. Твоя-ж громадська праця—твое перо, а ти, пробач мені, ти нехтуєш своїм громадським обовязком.

Ліна. Нехтую?

Віктор. А так. Знаєш, всі сї мітінги і лекції, на які ти бігаєш з Ольгою Григоровною, вони-ж одривають тебе від твоєї власної роботи. Ти хапаєш ся за те, що може зробити кожен і розмінюєш ся на дрібязкові справи.

Ліна. Есть щось дужче за нас. Але ти спізниш ся.

Віктор. (*Дивить ся на годинник*). Ні, ще маю час. Ти не сердь ся, Ліночко, за мої слова. Се рвія. Я ревную тебе до твоєї праці, до Ольги Григоровни, до лекцій, до дебат. Я хтів би, щоб Ліна була моя, тільки моя з голови до самих ніжок, до моїх малесеньких, білих ніжок. (*Цїлує*). Ти-ж любиш мене?

Ліна. Віктор, ти-ж знаєш, як люблю.

Віктор. Ну, так і не гнівай ся.

Ліна. Я й не гніваюсь.

Віктор. А хто потупив очі? Варварські погляди в чоловіка? Міщанство? Ні, любов. Розумієш, Ліно, кохання й жага, якими любить тільки мужчина. Жінки вміють якось ділити свою любов по драхам та гранам, а мужчина ділити її не може. Я хтів-би щоб ти була завжди зі мною, тільки зі мною одним.

Ліна. Любий, дорогий мій... я хтіла.

Віктор. (*Не постерегаючи її хвилювання*). А ти-ж памятаєш, Ліно, що в нас сьогодні збирають ся люде? Я хтів-би, моя кохана, щоб все було гаразд.

Ліна. Буду дбати. Тільки скажи мені Віктор, на що ти уряджуєш сі жур-фікси? Сам кажеш, що хтів-би бути тільки зі мною, а накликаєш стільки людей і часом людей не нашого гурту.

Віктор. (*Встає з місця*). Ах, Ліно, люде-ж не можуть жити, як вовки в лісі! Не тільки в житю громадському, але у всіх обширах житя, навіть в житю органічному, істнованне позбавлене вражінь, замкнене в коло одноманітних фактів, уроджує оспалість, занепад і нарешті цілковите пригнобленне. Той самий гіпноз. Людина втрачує волю і психічну активність. Од людей ми беремо енергію, силу думки.

Ліна. Любий, ми наче не розуміємо один одного. Хіба я проти громадського житя? Але сі жур-фікси, сальони... в них щось буржуазне.

Віктор. Тон їх залежить від нас. Ти сама, Ліно, знаєш що сальон може мати велике значінне і в громадському житю. Згадаймо сальон m-me Рекаме. А хіба моя Ліна не заступить її, хіба моя Ліна...

Ліна. (*Тихо*) Твоя Ліна вподобала-б більше Олімпію де Гош.

Віктор. Знаю, знаю. Моя дорога Ліна середини не визнає ні в чому.

Ліна. Ні в чому.

Віктор. І в коханню?

Ліна. І в коханню.

Віктор. Ліно, (з притиском), я нагадаю тобі твої слова.

Ліна. Я люблю тебе, коханий мій, і хочу, щоб у нас у всьому була одна думка, одно почуте. І коли ми де в чому не погоджуємося... може справді я..

Віктор. Трошки регоріетка. Але, Ліно, Брандти не будують життя. Ну, тепер вже час і їхати. Я зараз повернусь, там тільки моя промова і вирок суду. Прощай, моя кохана. (*Надушує дзвоник і виходить. Саша пробіває з передпокою до кухні*).

Я в а ІІІ.

Ліна. (*Кілька хвилин сидить мовчки в тилій задумі, немов прислухається до чогось. Потім схиляється над столом і починає писати. Тимчасом за лаштунками сцена*).

Голос Саші. Хто се мої утюги поскидав?

Голос кухарки. А ти мені з своїми утюгами до плити не лїзь.

Голос Саші. А як мені утюга треба, то де я його при-тулю?

Голос кухарки. Духовий розводь, а до плити не при-ступайсь.

Голос Саші. Не вашого ума розпорядження.

Кухарка. (*Вбіває у вітальню*). Бариня милая, я до вас! Роз-щитайте мене, бо я вже більше не можу! В мене й так неври рос-тервожені, а вона мене і з світу зведе. Ухажорови своєму ма-нишки гладить, а хозяйські дрова горять.

Саша. Не вашого ума розпорядження!

Кухарка. Не мого, не мого! Накидала мені повну -плиту дров, а періг на вуголля згорів.

Саша. У другої не згорить, бо знає, як потрапити.

Кухарка. Я не знаю? Та я ще тоді знала, як ти буряки сапала. (*Чути дзвоник*). Я не яка небудь „за все“, а як есть „бела кухарка“. Я в генерала Гарлапанова служила, а неде! Я з пяти блюд обід готовлю: как каклету, как зразу, как блонбир, как ма-садуван—усьо вмею! (*Дзвоник*).

Ліна. Саша, та одчинїть-же, Боже мій! (*Саша вибіває*).

Кухарка. Як вона бариня, така як гадюка, так і сичить, так і глядить, де-б вкусити. Тільки своїх ухажорів знає й нічим не допоможе! Твоє діло, каже, посуду мити, а моє витерати, — я на прийомі стою. Велике щастє твій прийом! То як я в генерала Гар-лапанова служила, мені не то що тарілки! Я з базара прийду, а мені вже самовар на столі шипить, потому што я не яка небудь „за все“, а как есть „бела кухарка“.

Я в а ІV.

(Входить Марія Олександровна).

Марія Олександр. Ліночко, що се таке, що сталось? Я ще на сходах почула якийсь гвалт?

Ліна. Та ось сама не розберу в чім річ... сварять ся.

Марія Олександр. Що-ж се таке? Як же се ви при барині такий гвалт завели?

Кухарка. Ой, бариня-ж милая, коли-ж терпіння вже мого нема! Не можу я з нею жити. Я поставила періг в піч, а сама вискочила на два мига до куми, а вона мені повну плиту дров накидала, а періг весь на вугілля згорів!

Марія Олександр. А ти не виходь з кухні, коли періг в печі. Ну та йдїть на кухню, я зараз вийду, зробимо „професорський“, він за 10 хвилин поспіє, а ти, Сашо, порай ся вже біля столу. (Прислути виходять. Марія Олександровна підходить і цілує Ліну). Ну, дай же я тебе поцілую, моя люба, що се ти така розстроена?

Ліна. Та ось, сей скандал.

Марія Олександр. А ти не попускай їм: треба від людей суворо вимагати праці, ладу.

Ліна. То я й хочу за всім придивитись і нема часу.

Марія Олександр. На що-ж свій час теряти? Крий Боже допомагати їм: розказати, показати, але вони мусять зробити все самі і в свій час. Найкраща господиня, Ліночко, не та, що сама бігає роскуйовджена по хатах, а та в якої люде роблять все самі.

Ліна. Не вмю я так.

Марія Олександр. З часом прийде. Головне—вимагати і не робити нічого самій. Ось Каролїна Францовна прислала тобі дарунок, вона не може виходити, але вишила се тобі.

Ліна. Люба Каролїна Францовна! Таки не забула й тут?

Марія Олександр. (Розгортає). Се почепити на стїну: тут вішати чайний рушник.

Ліна. Яке гарненьке! Два амури. Се вже чисто по німецьки... і напис... (Читає). Dein Haus sei deine Welt! Ха-ха!

Марія Олександр. Се у Німців такий звичай,—малюнок з сим написом мусить висїти в ідальні і.. чого ти так дивиш ся, Ліночко? В сьому реченнї багато правди. Твоя господа хай буде твоїм світом. Воно так: всього світу охопити ми не можемо, але в своїй господї утворити свій світ,—се може всяк. І коли в родині все йде гаразд, се такий теплий, такий привітний вогник, до

якого тулить ся всяк, а жіноче серце знаходить в ньому все, що треба для розуму, для серця й для душі. Ну я йду на кухню, а ти придивись, щоб вона гарно накрила стіл. *(Виходить)*.

Ліна. *(Читає напис в пів-юлоса, ладно всміхаєть ся і в солодкій задумі іде до свого стола. Сідає, бере перо. Спирає голову на руку. Замислилась)*.

(Розгортає зошиток і починає тихо читати).

І холодом безмежности сповите
Було усе навколо; темна тїнь
Між скелями спочила, а із неба
Дивилась вічність і страшна й німа...

Я в а ІІІ.

(Входить Саша).

Саша. Бариня!

Ліна. Що таке?

Саша. Дрова там привезли, просять підписати квіток.

Ліна. Ну, давайте. *(Підписує; Саша виходить)*.

Ліна. *(З досадою)*. А! *(Бере знову зошиток і читає)*.

Дивилась вічність і страшна й німа
Там місяць плив, та мертве те проміння
Не гріло серця. Ох, коли-б хоч де,
Хоча-б один де замгтів в долині
Червоний вогник теплий і живий.

Саша. *(Входить знову)*. Бариня, стіл покривати білим настільником, чи кольоровим?

Ліна. *(Пишучи)*. Яким хочете.

Саша. А старі бариня кажуть, що білим до чаю не годить ся.

Ліна. Ну, накривайте блакитнім. *(Саша виходить)*.

Ліна. *(Читає далі)*.

Але німа була страшна безмежність:
Лиш небозвід і сивий океан
І скель шпилі й холодні темні тїні.
І думав я в сій пустці світовій
Хто засвітив вогнем життя й любови.
Се серце людське? Хто йому натхнув
Думки й чутя? Хто кинув у безодню
Безмежности і вічності?

Саша. *(Увіхдидь)*. Бариня! Там з магазину фрукти привезли. Се на вечер?

Ліна. Ах, так мабуть. Ви-ж, Саша, порайтесь швидше. *(Дзвонюк. Саша вибіває у передню)*.

Ліна. (*Дочитує*).

І в ту мить

Я стогін вчув, не стогін тиху пісню,
Немов сумне зітхання. З низини
Її приніс далекий сонний вітер.
І я пізнав ту пісню й ожило
У мить одну в моїй душі минуле,
Все ожило,— всі сльози, всі жалі
І мука вся, і вся нудьга й все горе,
Які жили й вмирали на землі.

Саша. (*Входить, в руці кошик квіток*). Барин прислали, тут і картка. (*Знов дзвоник*).

Ліна. (*Зривав конвертка, читає картку й притискає до вуст*).
Любий, дорогий.

(*У передпокою чути голос Андрія Васильовича: „Бариня вдома“*)?

Ліна. Невже? (*Іде до дверей у передпокій*). Ви? Андрій Васильовичу?! Ну йдіть же сюди просто. Ах, як я давно не бачила вас! Де ви були так довго?

Андрій Васил. (*Входить*). Добри-вечір, пані!

Ліна. Ну, на що ся „пані“? Забули як мене звати?

Андрій Васильович. В таких покоях треба поводитись чемно.

Ліна. А хіба перше ви поводитись нечемно? Ну, та йдіть же сюди. Годі іронії. Сідайте тут, тут тепло і дайте ще раз стиснути вашу руку—добрий, дорогий товаришу. Де ви були цілий рік?

Андрій Васил. Подорожував: був в Англії, в Германії, а отсе з тиждень, як вернув ся.

Ліна. І не прийшли просто до мене?

Андрій Васил. Збирав ся і не знав. Ну, як же ви, Ліно Федоровно, в новій ролі господині великого дому? У Віктора Олександровича чую практина страшенна.

Ліна. Так, йому поталанило.

Андрій Васил. А ви-ж працюєте?

Ліна. Потроху. Чого ви тоді так раптом виїхали і не попрощались?

Андрій Васил. Заклопотав ся... та й вам було, мабуть, не до мене.

Ліна. Чому? Для друга в мене завжди є час. Не вірите? А я завжди згадувала вас, питала про вас... так, так... Знаєте, навіть,

ЛНВістник 1913, кн. X.

жаль... Товариші десь розбіглись. Ну, та добре, що ви вернулись. Лишається знову на тому ж місці?

Андрій Васил. Взяв місце в городській лікарні. А що-ж ви писали за сей час?

Ліна Так дрібниці, але в мене є думка про одну глибоку річ, тільки вона, як то кажуть, ще не витанцювалась.

Андрій Васил Отсе, се тішить мене. Я до вас не дурно й прийшов Ліно Федоровно, маю велику справу.

Ліна. А без справи?

Андрій Васил. Прийшов-би й без справи, але річ не в тім. В Англії оголошено премію, ви мабуть вже читали про те, (Ліна *нахиляє голову*) за кращий белетристичний твір. Питання розуміється не в сумі нагороди, але твір, якому присуджено буде премію, буде перекладено на всі європейські мови і...

Ліна. І ви думаете, що?..

Андрій Васил. Я думаю, я сподіваюсь, я певен в тім, що твір Ліни Федоровни одержить першу премію на європейським конкурсі.

Ліна. Андрію Васильовичу, Бога бійтесь, що ви кажете...

Андрій Васил. Те, в чім я певен. Більше віри в себе, Ліно Федоровно, більше праці.

Ліно. Ні, се просто неможливо! Коли-б се казав хто инший, я б подумала, що він кепкує з мене, але ви, любий Андрію Васильовичу, ви, я знаю, ви кажете се з прихильности, тільки ви помиляєтесь.

Андрій Васил. Ні, я знаю що кажу: у вас є те, чого так мало в сучасній літературі. Се був би другий голос з півночі. Ліна Федоровна, ваша перемога дала б великі наслідки, вона-б звернула очи європейських критиків до нашої літератури, до питань нашого життя, і хоч, звичайно, не пера ми боронять...

Ліна. Любий, дорогий Андрію Васильовичу, не ваша думка про мій талант, а ваша віра, ваша енергія, високий пульс життя вашого так зрушують серце... але я нагадаю вам стару байку про Дедаля і його бідолашного сина. Ви памятаєте, батько зробив йому крила, і загадав летіти над морем, тільки заборонив підійматись до сонця, а Ікар підняв ся, Ікар порвав ся до сонця і розтопив ся віск.. осипались пера і впав Ікар у сине море.

Андрій Васил. Бо крила його були штучні і зліплені воском, а той хто має дужі, природні крила, — той може летіти до сонця.

(Дзвонюк. Саша біжить).

Андрій Васил. У вас сьогодні якесь зібрання?

Ліна. Ні, просто так.. свої...

Андрій Васил. (*Насмішкувато*). Равт?

Ліна. Просто „чашка чаю“.

Андрій Васил. Five o'clock.

Ліна. Ну, то що-ж з того? Хіба в нас і перше не збирали ся люде? Ви вже хочете й в сьому добачати філістерство, міщанство.

Андрій Васил. Ні, ні, Ліно Федоровно, не гнівайтесь. Я мабуть помиляюсь, тільки я так боюсь, щоб сі дрібниці, щоб се павутинне не заснувало вашого таланту.

Ліна. Любий Андрію Васильовичу, де світить сонце, там не розплоджують ся павуки.

Андрій Васил. Правда. (*Стискає їй руку*). Хай-же світить вам ваше сонце, хай світить і гріє тільки... хай не засліплює ваших очей.

Я в а ІV.

(*Входить Саша*).

Саша. Бариня Ольга Григоровна, я провела їх в гостинну.

Андрій Васил. Ого, строгий етикет.

Ліна. (*З сміхом*). Се вона силкуєть ся додержувати порядного тону. (*Вибіває з сміхом*). Ольга Григоровна! Ольго Григоровно, та йдїть же сюди, ви-ж чули наші голоси.

Ольга Григор. (*Входить*). Чула, але не наважилась не послухати Саши „при исполненіи сязанностей“.

Ліна. Ха-ха-ха! Ви ось гляньте, який у мене дорогий гість.

Ольга Григор. Андрій Васильович? Бачила вже. Та що ви там робите?

Андрій Васил. Оглядаю господу Ліни Федоровни. Привітно, гарно і розкішно, і не бе в очі. Що правда, — багато тонкого смаку. З такої привітної хати не схочеть ся і вирватись.

Ольга Григор. А ось-же нашій бідній Ліні Федоровні не доводить ся й користати з сього куточка. Все біганина, клопоти, справи. Ось і зараз я в справі тієї лекції.

Ліна. Що на Майданівці?

Ольга Григор. Так. Завойовуємо публіку, Андрій Васильовичу. Уявіть собі,—юрба,—інертна, здеморалізована, зденационалізована, яка проводила час тільки в п'яцтві та в роспустї—тепер

заливає лекційну салю, протовпитись не можна! Книжки наші купують просто з бою! І як слухають!

Ліна. То правда, я особливо памятаю двох: один той, що возить вуголля, а другий водовоз; обидва обшарпані, брудні, обличчя чорні од бруду, тільки очі, мов вуголля, — так і стежуть за мною, так і ідять поглядом.

Ольга Григ. Та всі, всі. В салі тихо, як в церкві... Чути тільки як дихають люде. І знаєте, хто так розбуркав всіх?—Наша ж Ліна Федоровна.

Ліна. Ну я... працюють всі.

Ольга Григ. Хто каже, працюють, ще й як! Читаю-ж і я, але се, як говорить наша публіка: не той келенкор, а говорить в вашім виконанню—вогонь. Така вона палаюча свічечка наша! (*Стискує Ліні руки*). Я ж знала такі по справі. Боюсь тільки, щоб Віктор Олександрович на мене не гнівав ся; мені вже здало ся, що останній раз він трохи сердив ся.

Ліна Федор. Ні. Чого-ж би?

Ольга Григор. Ну як-же, забираю в нього жінку! Але й знову хочу забрати.

Я в а V.

Марія Олександр. (*Входить. Підв'язаний білий фартушок на блюді несе чудовий, рум'яний пері*). Ну ось, поглянь, як в найкращій цукерні. А! Ольга Григоровна, Андрій Васильович! Вибачайте, руки заняті.

Ольга Григ. Та бачимо, бачимо. Се якийсь chocuf d'ocuvre. Мабуть родинний рецепт.

Марія Олекс. Ні. Ми його зємо професорським, жінка одного відомого професора навчила мене... дуже смашний і завжди добре виходить. Ти, Ліночко, запиши рецепта.

Ліна. Добре.

Марія Олекс. Ні, ні запиши зараз. Ви вибачте, панове, се дві хвилини, а молодій господині треба завжди і скрізь збирати рецепти. У мене є цілий зшиток, ще від моєї бабуні. Так пиши-ж, бо потім забудеть ся; 1 ф. борошна $\frac{1}{4}$ ф. масла $\frac{1}{2}$ сметани 1 жовток, соли і цукру до смаку. Вимісити добре, добре. Андрію Васильовичу, голубчику, прийміть се з столу.

Андрій Васил. (*Бере подарунок*). Боже, яка емблема. Ха-ха-ха!

Марія Олександр. Се наша любя Кароліна Францовна. Німці думають, що в тій родині осідає щастє, де висить на стінї в ідальні сей малюнок.

Андрій Васил. І правда. Розумні Німці і завжди! Я згоджуюсь: родинне щасте може бути лише там, де висить сей девіз.

Ліна. Міщанське щасте, Андрій Васильовичу.

Андрій Васил. Кожне родинне щасте—міщанство.

Ольга Григор. Ну, ні.. ну, ні... З сим вже не згоджусь і я.

Марія Олекс. Се з пересердя. Ось, почекайте, ми оженемо Андрія Васильовича і буде він сам прикрашати свій куток. (*Входить Саша з підносом*). Я, знаєш Ліночко, загадала Саші поставити самовара на стіл, се куди привітнійше... не люблю сих підносів з чаєм: щось холодне, офіційальне. А немає кращої хвилини, як збируть ся люде біля самовару.

Андрій Васил. А він стоїть і шипить і пускає поволі пару і поблискує своїми роспертими боками... Такий самопевний, такий голосний і блискучий! А, ваш самовар, панове, се найкраща емблема міщанського життя. І знаєте, я не поет, але сей самовар мені уявляв ся завжди, не сьогодні, а завжди чимсь огидливо переможним,—символом обивательського життя. Гляньте,—умре людина: невимовне горе, не будуть їсти, не будуть спати, — а самовар в свій час зашипить на столі. Ви збираєтесь на мітінг, на диспут, на велику боротьбу, а він вже стоїть у вас на столі. Я пережив дні коли кров лилась на вулицях, коли батьки розшукували по лікарнях своїх дітей,—а самовари шепіли в кожній хаті!

Марія Олександр. Се-ж жите. Хоч у римських героїв не було самоварів,—та ж вони їли свій куліш що-дня.

Андрій Васил. Не те, не те, Маріє Олександровно! Се благодущіє, се чаюванне, сей присипляючий душу клекіт.

Марія Олександр. А ось і він. (*Саша входить з самоваром*). І зовсім не такий нахабний і переможний, і боки не росперті.

Андрій Васил. Модний.

Марія Олександр. (*Саші*) Сюди... сюди.. Ось ми заваримо запашного чаю. Та не хмурте-ж так брів і не міряйте хати. На дворі, бачите, мороз, заверюха, а в нас і вогонь в каміні і самовар на столі і люба приятельська розмова. (*Дзвонюк. Саша біжить одчмяти*). Саша, сир сюди, і ніж до сиру. Сідайте краще біля мене, я вам налю чаю, я ж знаю, що ви любите без цукру і міцний. (*У передпокою чути голос Ніни Івановни. „Неможливо! Неможливо! Неможливо!“*)

Марія Олекс. (*з-за самовару*). А, Ніна Івановна! Ніна Івановно! Сюди, сюди!

Я в а V.

Ніна Івановна з чоловіком.

Ніна Іван. (*Йдучи*). Неможливо, я кажу се цілком неможливо, Маріє Олександровно! А, Андрій Васильович „из дальних странствій возвратясь“! Ольга Григоровна, Ліночко! Добрий вечер, панове! На дворі мороз, а у вас так привітно, гарно! Семене Тимофієвичу, не сідай біля вогню—роspěчеш ся. (*Чутно дзвінок*). Се Василь Павлович і Григорій Петрович, ми їх обігнали на візнику. Ах, прелесть! Ви не бачили Ліночко, його нового видання?—Краса! І вірші! Обгортка... папір.. Се правда, такі прозори, такі...

Андрій Вас. Декаденщина і цілковита безпринципність.

Ніна Іван. Що таке декаденщина, що таке принципи? Вірші не повинні мати принципів—се чиста краса, чиста поезія...

Андрій Вас. В якій годі домацатись змісту...

Ніна Іван. І не треба, не треба зовсім змісту... Твір втрачує свою вартість, коли кожен може зрозуміти його... Семене Тимофієвичу, не лий стільки рому, тобі шкодить.

Семен Тимоф. О! Господи!

Ніна Іван. (*провадить далі*) Досить почуття... Поезія повинна лишатись чистою красою. Та ви одбились од життя, Андрію. Васильовичу. Се не моя думка, а всіх, всіх навколо.

Андрій Вас. О, я певен в тім.

Я в а VI.

Входять Василь Павлович і Григорій Петрович.

Василь Павл. і Григорій Петр. (*Кланяють ся разом*). Шановній господині і гостям.

Марія Олександр. А, Василь Павлович, так давно щось не видко було вас.

Василь Павл. Заклопотав ся з своїм виданням.

Ліна Федор. Нам саме отсе Ніна Івановна казала, що поспіх великий і сьогодні ми читали...

Василь Павл. Ох! (*зітхав*) Я міг би сказати як Кальхас „все квітки та квітки!“

Ніна Іван. Годі, годі... Чудові вірші... Я чула скрізь... І знаєте, панове, Василь Павлович був такий ласкавий, що офірував нам на лютерею 50 примірників. Се такий дорогий дар... він надає нашій лютереї такий інтелігентний характер...

Андрій Вас. Се, здасть ся, зветь ся імпортувати свій крам?

Василь Павл. Вірне слово! В наш час, час капіталізму

треба імпортувати і поезію, бо інакше лишиш ся на харчах св. Антонія.

Ніна Іван. Ах! Василь Павловичу, та чи ж вам дбати про гроші? То вже нам грішним.

Василь Павл. Безгрішні люде, Ніно Івановно, *(кланяєть ся)*, завжди пробувають в безгрішнім стані.

Ніна Іван. *(Смієть ся)* Вічні дотепи! І вам не сором, лицарі св. духа, як сказав Гете...

Василь Павл. Гейне.

Ніна Іван. Се все одно... і дбати про такі матеріяльні речі.

Григор. Петр. Коли ми лицарі святого духа, то нам саме й дбати про них, бо й в молитві на день святого Духа кажеть ся: „Владико, окорми живот наш“!

Андрій Вас. *(на бік)* Яка пошлість!..

Ніна Іван. Вас не переговориш, але що до льотереї, то мої кохані пані й панове, неможливо призначити її на п'ятнадцяте!

Марія Олександр. і Ольга Григор. Чому?

Ніна Іван. Увечері концерт Луки Ріволі.

Марія Олександр. Ви й на Ріволі йдете?

Ніна Іван. А як ж, як же! Се ж тепер—перше сопрано в Європі.

Семен Тимоф. Та ти ж була і на Сарі Круц і на Говарді, і...

Ніна Іван. Ну, була, була... А чи була я на концерті Квадрині, чи була я на бенефісі Ліскова?

Григор. Петр. *(до Семена Тимофіввича)* Мовчи, брати, негативний метод доказу у жінок найгірший.

Ніна Іван. Вірите, Маріє Олександровно, музика—се єдиний одпочинок моєї душі. Стільки того клопоту, стільки громадських справ, стільки обовязків—діти, чоловік, господарство... треба за всім придивитись, всьому раду дати і завжди лишатись жєнщиною!

Семен Тимоф. *(колотить ложкою чай)* Гм.

Я в а VII.

Входять Ріна і Віктор.

Ріна. *(спиняєть ся на порозі)* Ось і я.

Усі. Ріна! Ірина Павловно!

Ліна. Ріно! Нарешті! *(цілують ся)* От недобра! Не хтіла й забігти до нас стільки часу.

Ріна. Рік. На родинне щасте кладеть ся місяць, я вам лишила цілий рік.

Степан Тимоф. *(До себе)* Занадто багато.

Усі. Ха-ха! ха! *(Ріна здоровкаеть ся з усіма)*.

Григор. Петр. *(до Степана Тимоф.)* Се з вас говорить сумний досвід?

Степан Тимоф. І обсервація над добрими приятелями.

Марія Олександр. А справді, Ріно, ти так давно не була ні в кого, запишала ся своїм поспіхом, не хочеш знати старих приятелів.

Ріна. О, ні, ні! Але треба було опрягти і свою долю.

Григор. Петр. *(А parte до Василя Павловича)* Здаеть ся, вже й загнuzдано добре.

Василь Павл. На мундштук.

Ріна. А ось тепер я й до вас, у ваше гніздечко *(оглядаеть ся)* Дуже гарно.

Ліна. Ти тут у нас ще й не була.

Ріна. Ні, се я вперше. Покажіть же мені свою господу, Віктор Олександрович.

Ліна. Ходім, ходім. Віктор, зроби ж ілюмінацію для високої гості.

(Ліна, Ріна і Віктор виходять в кабінетні двері).

Я в а VIII.

З дверей передпокою входить професор.

Професор. Salve, salve! Сердитий Борей, як каже Овідій, трохи не звалив мене, але врятував мене Аполон і приніс до ваших пенатів.

Ніна Іван. *(З-за чайною столу)* Іван Павлович, Іван Павловичу! Що ж се ви не йдете до нас?

(Григорій Петрович і Василь Павлович підходять до дам за шклянками чаю).

Професор. Користуюсь, поки що, правом мандрівця сісти біля вогню господаря. *(Андрій Васильович підходить)* А, і наш Одісей! Ну, як же скінчилась ваша подорож?

Андрій Вас. Як бачите, „благополучно“.

Професор. І жадна німфа не полонила вас?

Андрій Вас. Як бачите, ні; мені не доведеть ся привязувати себе до щогли мого корабля.

Професор. Хіба сірени не мають жадного впливу на ваші вуха?

Андрій Вас. О, ні! Я навіть там за кордоном стежив за співом наших сірен і ось привіз дуже важливу звістку для Ліни Федоровни, але бачу Ліну Федоровну в ролі упадливої господині великого дому.

Професор. *(Розводить руками)* Victor dat leges.

Андрій Вас. І се автор „Питання“ повинен уряджувати сі равти, five o'clock! і...

Професор. Що ж, любий Андрію Васильовичу і Геркулес сидів за прядкою... Omnia vincit amor et nos cedamus amori..

Андрій Вас. Amori amori, але...

Професор. Закон життя... трагедія жіночого серця... Ви знаєте мій погляд про те...

Марія Олександр. *(З-за самовару)* Твій чай, Іване Павловичу, ось і цитрина.

Професор. *(Підходить і здоровкаєть ся з дамами)*. Чудова річ чай. Коли б Анакреонт знав сей трунок, він збагатив би нас ще не одним чудовим віршом. Одначе розкажіть Андрію Васильовичу, яку звістку привезли ви Ліні?

(Беруть з Андрієм Васильовичем шклянки з чаєм і сідають на диван. Починають тихо балакати. Василь Павлович і Григорій Петрович беруть шклянки з рук Марії Олександровни і підходять з ними до каміну, де вже угуз в креселко Степан Тимофівич).

Григор. Петр. З певних джерел. Ви думаете, пішла б вона так далеко сама? Звичайно: голос, темперамент... але ж на сцені без рефлектора неможливо.

Василь Павл. І Ревлев?

Григор. Петр. Умліває.

Степан Тимоф. Н-да... Умлієш. *(Зітхав)*.

Василь Павл. і Григор. Петр. Ха, ха, ха! *(говорить щось тихо)*.

Степан Тимоф. Істинно.

Василь Павл. Но женщина ж! Ц... ц! *(Робить жест рукою)*. Люблю! Смілість! Вогонь!

Григор. Петр. *(Нахилияєть ся, поглядає з осторогою на дам і говорить щось в пів-голоса. Гучний сміх в групі. Дзвінок і входить ще кілька юстей, панна, студент і др.)*.

Марія Олександр. Добри-вечір, добри-вечір, панове. Сюди до нас.. Мабуть змерзли. *(Гості вітають ся)*.

Ніна Іван. Сідайте, сідайте. Я вас, панове, зафрактую на нашу льотерею,

Я в а ІХ.

З дверей до гостинної й кабінету входять Ліна, Віктор і Ріна. Ліна іде вперед, а Віктор і Ріна проходять в Лінин кабінет.

Ліна. (Побачивши гостей, швидко підходить до них). А! Добри-вечір, добри-вечір, панове! (Вітають ся. Ліна повертаєть ся і бачить професора). О, Іван Павлович тут! Яка я рада! (Швидко підходить до професора і сідає з ним і Андрієм Васильовичем на диван).

Віктор. (Показуючи Ріні все навкруги) А тут я урядив Ліні її куточок. Повно сонця. Воно леть ся в сї високі вікна цілими потоками, а коли хочеш затінку,—затягни сї завіси і воно заливає все м'яким пів-світом. А краєвид,—гляньте сюди: все місто під ногами, гори, річка... Бачите, як миготить тепле світло і якими холодними блакитними зірками стоять електричні ліхтарі. Се південно західня сторона. Коли схиляєть ся сонце, всю хатину проймають золоті проміння, і в сїм золоті й пурпурі сидить моя Ліна і тче свою барвисту тканину. (Пауза. Ріна притулилась лицем до шибки вікна).

Віктор. Ви задивились на краєвид? О, в день або в місячну ніч далеко краще. Ви приходьте до нас над вечір і тоді побачите сю красу.

Ріна. (Повертаєть ся; говорить тихо, ніби задумано). Прийду і над вечір і в місячну ніч.

Віктор. Ви втомились?

Ріна. (Давить зітхання) Задивилась... (швидко) Справді, скрізь гарно. Скрізь почуваш, що щасте осіло в сьому куточку. Гніздечко зліплене не з сміття... ха, ха! З такого хорошого гніздечка не схочеть ся і вирватись... тому то мабуть вас і не видно нігде...

Віктор. Як так? Я мало не що-дня буваю в суді, в університеті.

Ріна. То обовязки, а так скрізь... ви перше захоплювались театром, а тепер...

Віктор. То правда. Я кілька разів кликав Ліну, а вона все з своїми мітінгами, лекціями.

Ріна. А без Ліни не можна? Ха-ха-ха! Inseparables. Ой, Віктор Олександрович! Чи се ж ви?! Ха-ха-ха!

Віктор. Не знаю, що вас смішить так?

Ріна. Ні, ні, ні! Не сердьтесь. Я жартую. Серіозно, я тішусь за Ліну, що доля дала їй такого покірного чоловіка. Правду кажучи, не сподівала ся я, що з вас вийде такий вірний *pater familias*.

Віктор. Вірність— не ганж. Ось і ви лишаєтесь вірною ва-
шим принципам, ідеалам.

Ріна. Яким?

Віктор. Польованню.

Ріна. Польованню?

Віктор. А так. Скажіть, будь-ласка, чого се ви почали бу-
вати в суді?

Ріна. Сьогодні тільки:— цікава справа.

Віктор. Вибачайте, я бачив вас вже третій раз.

Ріна. А-а! Бачили?

Віктор. Бачив. Полюєте на когось?

Ріна. Ні.

Віктор. Так чого ж ви їздите в суд?

Ріна. *(Дивить ся на нього)* Слухати вас.

Віктор. Мене?!

Ріна. Не сподівались? Учусь у вас засобам чарувати людей.
Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! *(Біжить хутко до чайного столу)*. Маріє Олександровно! Ось тепер налийте і мені чайку, змерзла!

Марія Олександр. Змерзла, а в хаті так тепло.

Ріна. А візьміть мої руки.

Марія Олександр. Справді, як лід.

Серед гостей: І панна. Яка вона гарна! Панич. Не
краща за вас. Панна. Ах, ваші компліменти все в старому стилі!
Панич. Новий стиль небезпечний, за нього треба відповідати по
1001 статі. *(Панни сміють ся)*.

Професор. Підтримую Андрія Васильовича, Ліночко: *fortis
fortuna juvat*.

Ріна. *(Колотить ложкою чай і швидко не)*. Гарячий! Бр... Мене
просто трусить... *(до Віктора, що мисив ся в кабінеті)* Віктор Оле-
ксандровичу! Не вірте, не вірте! Я пожартувала.

Ліна. *(Хутко обертаєть ся)* Що таке?

Ріна. Я сказала Віктору Олександровичу, що маю ангаже-
мента в Америку. Але я пожартувала, Вікторе Олександровичу,
ангажементу нема, а коли б він і був, я б не поїхала звідси ні-
куди.

Василь Павл. Єсть магніт?

Ріна. Може й є, а може й нема

Григор. Петр. А хоч би й не було, ми не пустимо Ріни
Павловни:— наше сонечко повинно нам світити.

Ріна. *(до Григ. Петровича)*. Через що ж повинно? Я не ви-
знаю, цанове, жадних повинів, жадних законів, жадних прав.

Віктор. (*наближаєть ся*) Ого, який анархізм: не визнавати права.

Ріна. Жадного, крім права щастя. Але ж у ваших законах, Вікторе Олександровичу, такого права, здаєть ся, нема?

Віктор. В законах нема, але є в серцю.

Ріна. Не в кожному. Знаєте, панове, коли я дивлюсь на наших блідих, млявих людей, мені пригадуєть ся сіре місто, здушене кам'яницями, засноване колями, оплутане дротами. Сюди не можна, туди нема вступу... іди призначеною вулицею до свого кутка... скрізь двері, брами, замки. Такі ж і ваші серця, звязані кодексами моралі, прінціпами, переконаннями, партійними плятформами і всім иншим крім поклику життя. А! Та чи ж вмів тепер хто йти не битим шляхом, а просто навпростець, на зустріч щастю!

Василь Павл. Цілком приєднусь,—рутина, рутину скрізь і у всьому.

Ніна Іван. О, так, так! Жітьє утворене для щастя і ми повинні йти на зустріч йому.

Степан Тимоф. (*крекче*) О, Господи!..

Ніна Іван. Йти як діти, з розчиненими очима, з розкритими обіймами, не вважаючи ні на що!

Григор. Петр. Навіть на яри... (*сміх*).

Ліна. В чім добачати щастє, Ріно?

Ріна. Ха-ха-а! Здаєть ся, в сій оселі питати про се немає на що.

Ліна. Навпаки:—коли б жите обмежилось лише сією оселею, то може б і щастя тут не було.

Василь Павл. (*На бік*) Поученіє Владимира Мономаха.

Григор. Петр. (*Говорить жаргоном*) Это тольки пишеть ся трамвай, а говорить ся конка.

Ріна. Ха-ха-ха! Ти може хочеш сказати, що всі сі мітінги, сходки, лекції додають людині щастя? Щастє—краса, насолода, радість, коханне—решта,—нікчемне рештованне, що облплює до часу будинок життя!

Василь Павл. Браво! Вашу ручку Ріно Павловно!

Ніна Іван. Кохання!? Ах, кохання, Ріночко, нема—його утворила мрія жінки, а мужчинам вона не відома цілком!

Григор. Петр. і Василь Павл і др. Протестую!

Професор. Ліно, на хвилинку! (*Ліна підходить до Андрія Васильовича і професора*).

Ніна Іван. Не протестуйте: мужчинам потрібна тільки гола насолода... вони... вони... вони—ніщо.

Ріна. А може ж єсть і що. Я, Ніно Івановно, вірю в мужчин.

Ніна Іван. І даремне, даремне! Ідеалізмом та упадливістю в мужчин не заробиш ласки. Се тільки в романах так писалось колись, а тепер і з романів зірвано вже серпанок ідеалізму.

Ріна. Ха ха-ха! То правда.

Ніна Іван. Візьміть самого закоханого чоловіка і почніть знажувати і чарувати його і він покине свою жінку і побіжить за вами.

Степан Тимоф. О, Господи!

Ніна Іван. Факт. І се кожен так, незалежно від його стану, віку і освіти.

Ріна. Кожен, кожен? Панове мужчини, Василь Павлович, Віктор Олександрович, бороніть ся ж від нападу! Хіба ж кожен з вас побіжить?

Василь Павл. В кожному разі (*кланяється*)—я друг моціону.

Віктор. Дивлячись за ким... (*Усміхається*).

Ніна Іван. Ах, се ж не грає ролі... се зовсім не грає ролі.

Віктор. Ну, Ніно Івановно, хіба ж не має вірних чоловіків?

Ніна Іван. Коли який чоловік не зраджує своєї жінки, значить жадна жінка не схотіла звернути на нього уваги. Ах, се так... вірте мойому досвідови життя. Моя мама казала мені завжди: „Коли хочеш, щоб в твоїй семі панувало щасте,—уникай вихованок, бідних сиріток і добрих подруг“.

Степан Тимоф. (*Неспокійно повертається на ступі*).

Ріна. Ха-ха-ха! Як же ви привезли мене сюди Вікторе Олександровичу? Я ж те ж добра подруга?... Чи ви такі певні в не досяжності вашого серця?

Віктор. Може в милосерде вашої душі?

Ріна. Милосерде? О, на мое милосерде не раджу нікому рахувати. Тай чи ж вам заступнику „права“ покладатись на милосерде? Ха-ха ха! Милосерде—облуда, брехня, а право—правда.. І правий той, хто подола...

Віктор. Цікаве трактованне „права“... але що ж робити тому, хто не подола?

Ріна. Хай падає на свого меча... Ха-ха-ха! Я кидаю рукавичку долі!

Василь Павл. і Григор. Петр. О, ми всі кинемось підіймати її...

Ріна. Ну, то й ловіть... (*кидає рукавичку. Василь Павлович і*

Григорій Петрович кидають ся підіймати її, але рукавичка падає біля Віктора).

Віктор. (*Підіймає рукавичку і подає її Ріні*). Вона впала біля мене.

Ріна. Спасибі... ну, а тепер прощайте, панове! Не ганьте мене за мою поганську філософію...

Марія Олександр. *за нею* Ліна і всі. О, ні! ні! ні! Ще так рано.

Ріна. Завтра, мій виступ, панове.

Марія Олександр. і другі. Ти нам повинна заспівати.

Ріна. Я не в голосі сьогодні.

Ліна. Хоч трошки, заспівай Ріно, мені так хотіло ся б послухати сьогодні твій спів.

Ріна. Та й нот нема.

Ніна Іван. Все, все єсть, я знаю ваш репертуар. Ліно Федоровно! (*Ліна іде до Ніни Івановни, перебирають біля піяніно ноти*).

Віктор. (*До Ріни*). Проспівайте, Ріно Павловно, прошу вас.

Ріна. Ви просите?.. Ну, коли господар просить, то одмовляйтесь не гаразд. Я проспіваю вам мою арію з „Кармен“.

Ніна Іван. Все готово.

Ріна. (*співає*).

Коханне світом всім керує,

Перимага воно усе,—

Мене не любиш,—та люблю я,

Моя любов і смерть несе!..

Усі. Чудово, чудово! Браво, браво!! (*Ніна Івановна схоплюється з місця і біжить до столу*).

Ніна Іван. Божественно!! Божественно!!

Віктор. Я захоплений, я здивований. Ріно Павловно, у вас не тільки чудовий голос, а й надзвичайний талант передачі. Ви просто живете в своїм виконанні. Просто сяєте радістю і щастем.

Ріна. Сяю радістю і щастем! За сей комплімент можна подякувати:—значить з мене й справді добра артистка! Ха-ха-ха! Ну, а тепер,—прощайте.

Віктор. Так швидко.

Ріна. Вже пізно.

Василь Павл. (*Підлітає*). Дозвольте мені провести вас?

Григор Петр. І мені також?

Ріна. Поезія і проза? Кого ж обрати? А, щоб мати прихильними обох, я рада піти пішки.

Василь Павл. О, божествений Соломон, в такому разі ми

ваші вірні слуги! (*Прощають і виходять Ріна, Василь Павлович, Григор. Тимоф. за ними й Віктор. Гості теж прощають ся й виходять*).

Ніна Іван. Ах, і мені треба швидче, Степан Тимофієвичу, підвody ся.

Ліна. Куди ж так рано?

Ніна Іван. Треба заскочити на хвилинку на засідання. Прощайте, мої любі, мої дорогі. (*Прощають ся й виходить, за нею решта юстей*).

Марія Олекс. (*до професора*). Так, уже й ми разом, Іване Павловичу!

Професор. Гаразд, гаразд. (*Підводить ся, кінчаючи розмову з Андрієм Васильовичем*). Так, заходьте ж, Андрій Васильовичу, ми з вами поміркуємо на сю тему, і я сподіваюсь, що переконаю вас. Прощай, Ліночко, не одкидай пропозиції нашого шановного ескуляпа. Fortis fortuna juvat! (*Цілує Ліну в голову і виходить*).

Ольга Григ. (*дивлячись в слід Ріні*). Нове жите йде рвуче, жорстоке... без ілюзій, без ідеалів, без мрій... Голий еґоїзм, гола насолода тіла і більш нічого. Коли я часом наслухаюсь таких промов, мене облягає безпросвітний сум: невже ж утрачуєть ся те, що скрашало досі людське жите: любов, чесність, ідеал?

Андр. Вас. В буржуазних верствах, так, але старе дерево всихає, піднімаєть ся молодий, зелений чагарник, він вже шумить молодим листем і несе з собою свіже, творче жите.

Ліна. Так, так. Се все мине, се тільки шум на морі... Вірте Ольга Григоровна, в кожному молодому серцю живе Бог, їм тільки треба сонця.

Ольга Григ. (*стискає їй руки*). Свічечка наша люба. Ви мені здаєтесь завжди восковою свічечкою, що тихо блима перед великим почорнілим від часу образом Христа. І коли я вас бачу, чую, в мені знову прокидаєть ся енерґія й віра. Одначе пізно, ще праці багато! Прощайте, люба. (*Прощають ся*).

Андрій Вас. Нам разом, я проведу вас.

Ольга Григ. Ого, які роскоши! Давно вже мене не проводив ніхто! (*Виходять разом*).

(*Ліна проводить їх до дверей в передню, потім замислено вертаєть ся назад*).

Ліна (*ідуци до своєю стола*). Свічка... Ах.. (*Оглядає кімнату*) Фу... Слава Богу... (*Сідає до стола, розгортає свій зшиток, але спираєть ся головою на руку і замислюєть ся. На вустах лагідна ухмілка*).

(*Чутно, як у передпокою прощають ся гості; сміх Ріни і замикання дверей*).

Я в а Х.

Віктор (*входить з передпокою наспівуючи арію з „Кармен“*).
І як покращала. . Ти тут, Ліно? Ні, знаєш, вона піде далеко.

Ліна (*прокидається з задуми*). Хто?

Віктор. Ріна. Голос, темперамент і надзвичайне виконання,— просто вогонь! (*Усміхається*).

Ліна. А мені, навпаки, вона не сподобалась сьогодні: щось роблене, штучне, театральне.

Віктор. Ти занадто регористична, Ліно. Вона надала нашій розмові щось веселе, яскраве, мов золото, мов вогонь. (*Ходить по хаті*). Шкода тільки, що Ізмайлових і Приходько не було. Ти не віддала їм візиту і ось...

Ліна (*перебиває його*). Віктор, я вже кілька день хочу сказати тобі одну річ... і все вагаюсь.

Віктор (*спиняється здивовано і сторожко*). Що таке?

Ліна. Сядь тут, біля мене.

Віктор. Та в чім річ? (*Сідає*).

Ліна. Нічого страшного... тільки... Ти любиш мене?

Віктор (*обнімає*). Ти питаєш?

Ліна. Дуже!! Дуже!!

Віктор. Моя кохана! Що ж сталося?

Ліна (*тихо*). Я ще не зовсім певна... але мені здається...

Віктор (*протяга*). А!! (*В тоні чутно розчарування*).

Ліна. Ти не радий, Віктор? Віктор?

Віктор. Боже мій! Які очі! Яке личко! Хто ж сказав тобі, що я не радий? (*Дімує*). Тільки, звичайно, страх, моя люба, за тебе і потім,—материнство і література? Чи ж зможеш ти погодити се? Інстинкт материнства ненаглий, жорстокий?

Ліна. Ні, ні... не бійся нічого, все погоджу, все подолаю... Ах, Віктор, коли б ти тільки зрозумів, що почуваю я зараз. Я, мов, зачарована: мені здається що межі мною і всіма вами—прозора криштальова стіна. Я бачу, я чую все, але я вся в середині, розумієш, в середині... а в серці немов повна золота чаша і над нею мають білі крила, великі, чисті, мов сніг.

Віктор (*притягує її до себе*). Моя хороша, з такого звичайного факту ти утворюєш...

Ліна. Хіба ж се факт звичайний? Се чудо! І воно творить ся десь тут... в моїм серці... Ах, Віктор, я все слухаю, все прислухаюсь. Так прислухається мабуть на провесні ліс, коли перші первістки піднімають ся з-під сухого листу. І стільки сили в грудах! Стільки віри, стільки ласки...

Віктор. Так, так, так.. Нова фаза житя. Але ти вся рочервонілась... руки гарячі, очі блещать...

Ліна. Се щасте, Віктор! А ти, ти почуваш се щасте, наше щасте!

Віктор. Натура не дала мені, як мужчині, чарівного почуття материнства, але, звичайно, я радий... тільки... *(Підіймаєть ся)*. Ти страшенно схвильована, Ліно, тобі треба заспокоїтись.

Ліна Ні, ні... я зараз не засну, я хочу ще трохи попрацювати. Стільки думок, стільки вражіннь...

Віктор *(виймає іодинник)*. Але...

Ліна. Я швидко.. цілий день перебивали мені, а тепер ти-ха хвилина.. тут тільки кілька рядків.

Віктор. Ну, гаразд, гаразд, моя любя, я не буду перешкоджати тобі...

Ліна *(цїлує його)*. Любий мій!

Віктор *(виходить в ідальню, наспівуючи арію з „Кармен“. Спиняєть ся по дорозі)*. Але ти цілком певна?

Ліна. Я сподіваюсь.

Віктор. Гм. *(Іде далі)*. Ти ж швидко?

Ліна Зараз, зараз.

Я в а ХІ.

Ліна *(переортає шпаргали)*. Де ж воно? А! *(Бере зшиток і перечитує спочатку тихо, а потім захоплюєть ся й читає голоснійше)*.

„Я їх почув усіх в своєму серці,
І зрозумів, що мушу жити я,
Щоб ті жалі не згинули даремне,
Щоб муки ті любовю ізійшли
На сій землі між сим знебулим людом,
І слово я знайшов—любов.

Віктор. Ліно, уже 12.

Ліна. Зараз, зараз! *(Підіймаєть ся з місця, дочитує стоячи)*.

І загремів весь неба звід тим словом,—
І я почув мов з безлічі грудей,
Одним чуттем охоплених, зірвалось:—
„Хай пустка там, та тут живе любов!“

(Стоїть неначе овіяна хорошою мрією, несвідомо притулила зшиток до грудей).

Віктор *(з досадою)*. Ах, сі богемські звички, перевертати ніч в день, а день в ніч!

(Ліна опускає зшиток на стіл і тихо повертаєть ся).

Завіса.

(Далі буде).

ЛНВістник 1913 кн. X.

•

ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ.

Історія України в освітленні націоналіста

(Проф. П. И. Ковалевскій. *Исторія Малороссіи съ 35 рисунками. С.-Петербургъ, 1912 г. Цѣна 1 р. 50 коп.*)

З недавнього часу серед російських націоналістів пішла прямо явась мода на українознавство. Їх видатніші учені, професори, облишають на який час свої фахові науки і пильно приймають ся за наукове розв'язанне проблем з поля українознавства. Не так давно київський професор Сікорський, кинувши на час свою психіатрію, і навіть справу про Бейліса, добре таки потрудив ся над українською етнологією та філологією і довів до певної нестями членів київського клубу націоналістів, з якими він перш усього поділив ся здобутками своїх наукових студій, хоч справжні учені, як от наприклад, академик Корш, чомусь не дуже ухваляють оті здобутки ¹⁾. А ось і другий націоналіст, професор Ковалевський, теж, здасть ся психіатр, не встиг закінчити велику наукову працю про „Половое безсиліе и другія половыя извращенія“, як засів та за одним махом і написав „Исторію Малороссіи“, чималу книжку, в 220 сторінок. Що ж, можемо тільки тішитись, що наші учені земляки, посідаючи хоч які далекі від українознавства катедри по університетах, все ж не цурають ся часом студювати і по рідній історії та етнології. Роздивимось же, чим нас обдарував наш шановний земляк професор Ковалевський.

В своїй передмові він справедливо завважає, що в наших школах під званням історії Росії вчать переважно історію Великоросії, а історію України замовчують аж до часів прилучення її до Московської держави. Се річ шкідлива, бо історія України, на думку автора, „поучительна во многихъ отношеніяхъ даже в настоящее время, ибо она устанавливаетъ правильный и настоящій взглядъ на современныя отношенія русской державной націи къ нашимъ соподчиненнымъ націямъ, въ особенности къ Польщѣ“. Ми всі, каже він, говоримо, що руські й Поляки—славяне, а через те й брати одні другим, а се не так: Поляки хоч і славяне, а далеко не брати руським, і не скоро, не скоро можуть стати братами. Через віщо ж? „Этому братству мѣшаетъ именно исторія Малороссіи“, відповідає автор. Ся історія навчає нас тому, що Поляки завжди „добивались порабоженія русскыхъ (себто Українців та Білорусинів) въ политическомъ, экономическомъ и религиозномъ отношеніяхъ. Православные малороссы въ глазахъ поляковъ всегда были бѣлые негры, политически и лично совершенно безправные, экономически—лишенные права собственности, религиозно—лишенные своей вѣры и своего бога. Малороссы — это рабы, назначенные на служенію панамъ и ксендзамъ. А для лучшей эксплуатаціи ихъ приглашены были жидаы, которые помогли царствованію пановъ. Совмѣстныя силы польская и жидовская систематически, хладнокровно и обдуманно высасывали изъ малороссовъ ихъ жизненную силу, ихъ кровь, ихъ трудъ, ихъ вѣрованіе. Эти жестокие рабовладѣльцы находили наслажденіе въ

¹⁾ Див. „Укр Жизнь“, 1913 р. кн. 7—8, „Націоналістическая наука“.

истязаніи рабовъ. Такое вѣковое издѣвательство, такое вѣковое кровопійство породило и въ малороссахъ величайшую ненависть и озлобленіе къ полякамъ и жидамъ. Эта ненависть, эта злоба, это отчаяніе безвыходности положенія ярко выражены въ гайдамачинѣ... И послѣ этого говорить о братствѣ поляковъ и русскихъ... рано: слишкомъ живы еще раны малороссовъ отъ вѣкового рабства и памятни язвы полякамъ отъ гайдамачины⁴. Скільки ж часу потрібно на те, щоб загоїтись тим „ранамъ“ і забутись „язвамъ“? Багато, — відповідає автор в иншому місці: „сотни, а можетъ быть и тысячи лѣтъ“. Нехай і так; але чим саме „рани“ Українців і „язви“ Поляків перешкоджають братанню „русскихъ“ (Росіян?) з Поляками—сього автор не виясняє.

Осе така схема історії України у проф. Ковалевського, яку він старанно додержує через усю книжку. Він з особливою охотою і навіть з заласем широко оповідає (мішаючи правду з небилицями) про те, як Ляхи та Жиди мучили та знущались над Українцями, і як Українці при нагоді віддячували їм за те. У його трохи не кожного українського героя Ляхи жарять в мідяному бичу, здирають з живого шкуру, четвертують, колесують і т. и.; зате як допадетъ ся автор до такої сцени, коли козаки або гайдамаки помщають ся над Ляхами та Жидами, то вже й не придумає, які-б іще муки завдати їм; особливо йому подобаєть ся, як при такій оказії летять по вітру „жидівські бебехи“ (ст. 10).

Самий виклад історії України — се чиста компіляція. Автор починає з стародавніх часів—за тисячу років до Рюрика, бо користуєть ся Иловайським і переказує його здогади про Таманську Русь. Починаючи з XV ст., він кладе на стіл Бантиша, М. Грушевського („Очеркъ исторіи укр. народа), А. Я. Єфименко, Єварницького, Куліша, Мордовця („Гайдамачина“), Т. Шевченка („Кобзар“), Кояловича (про унію), А. Папкова (про братства)—та й черпає з них, що йому до вподоби, з одного більш, з другого менш, без найменшої критики. Виходить якась ряба мішанина. Усі небилиці Бантиша, його красномовні орації, вложені в уста героїв, цитують ся з повним довірем,—і тут же рядом цитата з проф. Грушевського, та ще иноді так цитуєть ся, що й не розбереш, що саме взято у Бантиша, а що у Грушевського, як наприклад, на стор. 73.

Річ звичайна, що коли за якусь працю береть ся не фаховець, то вже йому, при самій старанній обережності, не встеретись від помилок, яких не допустить ся знавець діла. Не встеріг ся від таких помилок, часом грубих або смішних, і наш історик-волонтьор. Коли він оповідає про церковну унію, то кілька разів почитує якогось „Игнатія Поцѣя“. Що се не друкарська помилка, видно з того, що се імя так само пишеть ся кожного разу, коли йде мова про відомого діяча унії Іпатія Потія (стор. 67, 70, 200, 201;) ясно, що автор не вчитав ся як слід в ту книжку, що перед ним лежала. Питанне про унію було вирішене в 1595 р. немов би то на соборі в Квіві (стор. 67); се небилиця. А як Потій з Терлецьким поїхали до Риму, то з сього приводу „учрежденъ былъ соборъ во Флоренціи, на которомъ рускіе предатели просили папу о присоединеніи ихъ къ римской церкви“ (ст. 67). Се вже прямо нісенітниця, яка певне виникла з того, що автор вчитав в своїх жерелах згадку про Флоренську унію, виголошену на соборі у Флоренції в XV ст., та, як то кажуть, чув дзвін, але не розібрав, у якій церкві.

Відомий Жолкевський зветь ся гетьманом „поспольним“, замість польним (ст. 72); полковник Барабаш величаєть ся за щось гетьманом (ст. 89), як і кошовий Сірко (105). Під Корсунем Богдан Хмельницький погромив коронного гетьмана „графа Потоцького і взяв у полон „графа“ Сенявського (90), а після облоги Львова він „побываль у Замойца“ (92) і в 1649 р. звоював Ляхів під Полтавою („бой провизошелъ подъ Полтавою“, ст. 92) і тут же „заклучилъ съ ними Зборовскій договоръ“. Про відомого ігумена Мелхиседека Значко Яворського теж плететь ся небилія, ніби він здобув у цариці Катерини „золоту грамоту“ і з Петербурга з нею „направилъ вь Запорожье“. В тій грамоті либонь „заклучалъ приказъ императрицы Запорожскому войску и козакамъ оказывать помощь и поддержку защитникамъ православной вѣры и представителямъ православной церкви“ (181); а коли Кречетниковъ придушив гайдамацтво, то „Желѣзнякъ и архимандритъ Мелхиседекъ попали вь русскія руки и сосланы были вь Сибирь“ (195). Се все про Мелхиседека пусті вигадки: не добував він у цариці ніякої грамоти, не їздив на Запоріжжє, не попадав ся в „русскія руки“, не засилав ся до Сибіру, а спокійно доживав свого віку на Україні, настоятелем Глухівського монастиря.

Інколи автор зважуєть ся пускати ся у власні історичні домисли— і часом попадає в таке становище, що, як то кажуть, „ні сюди, Микито, ві туди“. Так, наприклад, трапилось з ним з приводу питання, звідкиля взялись козаки. Спочатку він, як і слід, каже, що козацтво склалось з тих Українців, що тікали від панської неволі на Дніпровські степи (ст. 47); але потім йому зайшла в голову інша гадка: ні, козаки—се колишні „бродники“, а бродники—се теж були руські утікачі, що шукали безмежної волі і оселились (коли—невідомо) на Дніпрових порогах, а потім до них пристали: „печенѣги, торки, коуи, берендѣи, половцы, черные клобуки, болгары, татары и т. д. Это была чрезвычайная смѣсь, объединенная однимъ — жаждою свободы и независимости. Эта бродячая масса непрерывно пополнялась новыми выходцами изъ Россіи, Малороссіи, Литвы, Польши, Татарскихъ земель и проч.“, все збільшувалась і згодом стала примітною „для существовавшихъ тогда государствъ“. „Скоро бродячія массы стали извѣстны подъ именемъ бродниковъ, которые превратились потомъ вь козаковъ“ (49). Довго сі бродники—козаки істнували в формі навіть якоїсь тріски не держави на порогах, воювались з „кавказскими хищниками“ й Татарами, а до їх усе більш прибувало руських утікачів, так що „вскорѣ всѣ эти инородцы слились съ русскими, ассимилировались ими и дали отѣнокъ и начало южнорусской народности, малороссійскому козачеству“ (51). От тобі й маєш: виходить, що Українці—се якась амальгама Торків, Берендіїв і інших азійців з якимись „руськими“; а на початку книжки автор дуже налягає на те, що „малороссы—тѣ же русскіе славяне и языкъ ихъ — тоже русскій“, тільки з невеликою „примѣсю отдѣльныхъ словъ и оборотовъ славянскихъ (?) народностей, проходившихъ малороссійскими степями“, та ще польських і татарських (ст. 7) Накругивши такої веремії, автор і сам схаменув ся, що наплів щось не до речі, і став божитись, що хоч до чисто славянської крові „малороссовъ“ і примішалась кров Печенігів, Торків, Берендіїв і т. н., але ся „примѣсь осталась ничтожной и была

затоплена новими, повторюючимися в'їсками (?) наплывами русскихъ выходцевъ изъ Кіевщини, Волини, Галиціи и Руси“, і тепер „малороссы“ не тільки не особлива нація, а таки зовсім теж саме, що й Великороси та Білоруси (58).

Навряд, щоб і сам автор щиро поділяв отсю нісенітницю, а плеще він її тільки через те, що так велить вірувати націоналістичний катехизис. А доправди, то він сам є щирий Українець, тільки, може, потайний абож мало свідомий. Уся його книжка написана з щирою любовю до українського народу, особливо до козаків, до козацких героїв. Єсть у ній багато сторінок, написаних з таким захватом, як се зміг би зробити тільки Українець, що зріс в запорозьких степах і пропахався запорозьким духом, старою козацькою славою. Чи не так власне й було з нашим автором, бо з його біографії відомо, що вчив ся він в Катеринославській семинарії. Прислухайтесь, з якою пошаною, з яким замилюванням оповідає він про давніх Запорожців, про їх лицарські події, про їх вільне жите (стор. 51—57)! Ось перший „славний запорозький рыцарь“ Вишневецький-Байда. Оповідуючи про його смерть, автор тут же цілком приводить українську думу: „У Царграді та й на рипочку..“ (59) І Богдан Хмельницький, і Сомко, і Золотаренко, і Дорошенко—се все у його „славные козаки“. а Брюховецький—„лукавий и низкій честолюбець, легко продававший козацкіе интересы“ (109). Про „великого и славного богатыря“ Івана Сірка автор не може до-схочу наговоритись; йому він присвятив найкращі сторінки (більш 20-ти) в своїй книзі. А далі знову „воины-защитники обиженнаго крестьянства“ Самусь і Палій. Про „батька“ Палія автор не знайшов нічого кращого, як привести „описание его подвига (чернецтва), представленное батькомъ Тарасомъ: „У Київі, на Подолі“ (цілком цитуєть ся „Чернець“, ст. 141—143; навіть в одному місці до тексту додана поправка по українськи: „Не до Енысея бувъ засланный Палій, а въ Томскъ, на Томи“). Історія Подуботка, — „человѣка прямого, честнаго, преданнаго государю и всей душой любящаго свою родину“, — переказана в дусі дояльного козакофільства (по Бантишу) з приходом його передсмертної патетичної бесіди з царем, давно уже відкинутої справжніми істориками. Про те, скільки „Малороссія выстрадала въ звѣрски жестокое управление Бирона“, приводять ся яскраві приклади з Бантиша, які він узяв з „Исторіи Русовъ“. Про знищення Січи переказано коротенько, як про подію сумної необхідности, і на прощання пам'ять Запорожців вшанована хвалою: „Это были рыцари; это были воины духомъ и тѣломъ“ (155). І зараз же автор переносить своє козакофільське милування на „новое запорожское братство „Войско вѣрныхъ козаковъ“, на Кубанське військо, на пластунів, на 20-ти сторінках з захватом оповідає про події Чепіги, Головатого, Бурсака, переказує тодішні про них анекдоти і т. и. Розділ про гайдамацтво в історії проф. Ковалевського—се безугавна лайка Ляхів та Жидів і палкий діфірамп гайдамакам. Як сміють називати гайдамаків розбшаками? „Разбойники были ксендзы, паны и жиды, а гайдамаки—рыцари мздовоздаятели за звѣрства и кровопійства пановъ“ (171). „Не смогъ рѣль на гайдамаковъ, какъ на преступниковъ, и поэтъ-историкъ Т. Г. Шевченко. Вотъ что онъ говоритъ: „Сыны мои, гайдамаки...“ (і далі, стор. 169—170). І знову вдруге: „Гайдамаки—это были люди, обречшіе себя на смерть за страданія своихъ братьевъ. Это были мученики за му-

ченія близькихъ людей. Это были рыцари. Это были подвижники“ (196). З великим захватом і запалом автор широко переказує страшні події гайдамаків, як вони сотнями вирізували Ляхів та Жидів, які завдавали їм муки, палили та грабували їх добро, і що-разу ілюструє своє оповідання, приводячи довгі уривки з „Гайдамаків“ Шевченка (стор. 183—185; 186—187; 188, 189—191; тут же вміщено в тексті й портрет Шевченка). Наприкінці він досадує, що генерал Кречетников допоміг Полякам ускромити гайдамаків і „обманомъ“ захопив Залізняка та Гонту: на його думку, безсила Польща помирилась би з тим, що Залізняк остав ся-б гетьманом правобережної України, а польські магнати мусіли-б розпрощатись з тутешніми своїми маєтками. „Какъ всегда, Россія сдѣлала то, чего не должна была бы дѣлать“, сердито закінчує автор.

Так освітлювати стародавнє українське жите, так закохано милуватись козацькими героями, так палко виправдувати навіть сумні історичні події личило-б тільки щирому українському патріоту, трохи засліпленому надмірною любовю до рідної бувальщиним. Може, звідси виникає й палка ненависть нашого автора до Ляхів та Жидів, як се часто трапляєть ся з такими власне сліпими патріотами. При всій лояльності автора до московського уряду, він проте не замовчує, наприклад, того, що „гнетъ экономической (в Україні), къ сожалѣнію, и подъ властью русскихъ сталъ едва-ли меньше, чѣмъ былъ у поляковъ“ (182), не похваляє того, що „русская администрація усиленно старалась“ обрущати Україну, „превратить ее въ Россію“; се, на його думку, було „излишне и бесполезно, ибо Малороссія была, есть и будетъ Россіей“ (211). Навіть проти „черты осѣдлости“ жидівської автор завзито повстає як щирий український патріот: з якої речі Жиди можуть жити і гандлювати на Україні, а до Великоросії й носа не сміють показати?—Бо, кажуть, „эти кровопійцы заѣдятъ русскій народъ.—А малороссійскій?—Малороссійскій—ничего; онъ уже привыкъ.—Покорно благодарю!..“ (213). На його думку, Жидів треба вивести з України і переселити до Польщі, або ж „наградить ими и вольную Финляндію“. Ну, якого ще треба більш палкого „малороссійського“ патріоти, як наш автор! І Малоросію він щиро любить, і Шевченка шанує, і навіть признає непотрібним „обрусьніє“ свого рідного краю. А проте й він не соромить ся правити обридлі теревені про „мазепинців“, які ніби-то тільки й мріють про те, щоб відірвати Україну від Росії і віддати Польщі, а народ український знову повернути в „быдло“, над яким Ляхи та Жиди будуть „панувать во всю панскую губу“, і т. и. (10—11). Не був би автор націоналістом, як би не поділяв отсих дурниць.

А всетаки будемо і до його справедливі. Старанно простудіювавши його книжку, мусимо признати, що вона зложена не без талану. Автор умілий оповідач, мова його легка, жива, образна, і колиб викинути з книжки всяке сміттє, яким вона, на жаль, занадто засмітчена,—ті націоналістичні вискоки, непомірне, прямо не пристойне для професора хижє полонофобство та жидофобство, без критики позичені у Баптиша байки та небилиці,—та виправити деякі фактичні помилки, то вона мала-б певну вартість, не як науковий твір, а як популярний переказ української історії. До того-ж, книжка ще й ілюстрована гарними українськими краєвидами, портретами історичних діячів і т. и.

О. ЖУРЛИВА.

На смерть Лесі Українки.

Хто каже вмерла? Хто почув
З країн далеких сі погрози?
Кому потрібен жаль наш був,
Кому були потрібні сльози?

Жорстока смерть, жорстока доля,
На віщо ти її од нас
Взяла з занедбаного поля
В такий сумний і ранній час?
Чому ти стежки не забула,
Чому до інших не пішла,
Нехай її ще ненька б чула,
Нехай би ще вона жила!

Так,—раптом смерть... прийшла й порвала
На лірі безліч срібних струн,
Жите й талан—усе сховала
В труну, велику серед трун.

Та в нас пісні її лишились,
В яких живе душа жива,
В яких для вічності відбились
Її бажання і слова.
Вони не вмруть, не згинуть в людях,
І відгук свій в життю дадуть,
І ще не раз в холодних грудях
Зерном любови проростуть.

Прийми ж од нас подяку щирю,
За те, що силою чутя
Навчала нас знаходить віру
В красу, любов і все життя!

Михайло Комар (Комаров).

Один по однім кидають нас старі діячі наші, ветерани українського руху в Росії. Скільки їх уже поховали ми досі! І от іще одна могила, неблаганна смерть узяла ще одну жертву... В далеку, неповоротну путь пішов од нас Михайло Федорович Комаров, чи краще, Комар, знаний український бібліограф і громадський діяч.

Народився Комар 1844 р. у Дмитровці Павлоградського повіту на Катеринославщині, до гімназії ходив у Катеринославі, а університет скінчив у Харкові (правничий відділ) в р. 1867. По скінченню університету служив трохи в окружному суді в Острогжську на Вороніжчині, але невдовзі перейшов у адвокатуру і переїхав у Київ, де жив до 1883 року, коли перейшов нотарем спершу в Умань, а згодом в Одесу. Тут і жив він до самої смерті—померши 6 (19) VIII с. року. Ось скупі бібліографічні дати його тихого, скромного, спокійного життя.

Молодим іще юнаком бачимо ми Комаря діяльним членом свідомої української громади на народній службі. Ще бувши студентом пішов „у народ“, ставши за народнього вчителя в селі Гаврилівці Ізюмського пов. на Харківщині. Тут він студіює народне жите й записує з народніх уст пісні, думи, колядки, щедрівки і таке инше. Записи сі згодом побільшилися матеріалами з Новомосковського повіту (на Катеринославщині)—з села Німещини. На сей час припадає й перша його друкована праця. В 1865 році умістив він в ч. 22-ім „Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ етнографічну замітку про два варіанти думи за Саву Чалого, разом із текстом тієї думи. А коли заснував ся в Києві Юго-Западный Отдѣлъ Имп. Географич. Общества та оголосив програму для збирання етнографічних відомостей, Комар вислав туди свою збірку. На жаль вона не була надрукована, бо незабаром, як звісно, відділ закрито через доноси чорносотенців. Так і загинула вона, невідомо де (Архів відділу передано в музей Київської Дух. Академії).

Перебуваючи в Умані Комар також продовжував свої етнографічні студії, плодом котрих була його книжка, видана 1890 р. в Одесі „Нова збірка народніх українських приказок, прислів'ок, помовок, загадок і замовлянь“, прихильно оцінену ріжними вченими спеціалістами. До книжки долучив видавець відповідний бібліографічний показник літератури, а також передмову, зложену по українськи—на ті часи се було дивовижею.

Крім етнографічних занять працював Комар також і далі на користь народньої просвіти. В 70 рр. мин. століття заходив ся він укупі з

своїм братом („Степовиком“) і іншими земляками коло видавання популярно-наукових книжок для простого люду. Він обробив для українського народу славі в тих часах популяризації А. Іванова. В 1874 р. вийшли в Києві спершу його „Розмови про небо та землю“, а на другий рік—„Розмови про земні сили“. Слідом передруковувала сі книжочки і львівська „Просвіта“, що саме в тих часах повстала. Довго сі брошури були сливе одинокими (поруч із славною книжечкою „Про світ Божий“) популяризаціями про фізичні явища і недаром ходили вони по Україні: сіяли вони zarazом і зерно знання й зерно національної свідомости. Певне не один із нас довідав ся з них, як се стало ся зо мною, коли я бавлючи ся вкупі з своїми товаришами відкрив їх в коморі на горищі в сусіднього пана, що можна писати й друкувати „по мужицькому“ прецікаві явища—і то такою гарною мовою! „Розмови“ написані на диво приступно, чудесною народньою мовою.

І пізнійше не кидав Комар популяризації. Під своїм псевдонімом Уманець надрукував він у „Правді“ 1891 р. статю про А. Головатого, яку в переробленім виді, з деякими купюрами видало десять літ пізнійше петербурзьке Добродійне Товариство („Оповідання про А. Головатого“, Спб. 1901). В тім же році видало се товариство й иншу його книжочку—„Оповідання про Богдана Хмельницького“, яке даремно пробував видати Комар у 80-х роках—цензура тоді не пустила. Далі, в 1907 р. Одеська „Просвіта“ видала третю його брошуру про „Запорозьські вольности“. Остання брошура Комаря, що вийшла перед самою його смертю, се „П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову“—про автора чудового перекладу Євангелія на нашу мову та його вікопомну працю.

Але не стільки сі праці, самі по собі розуміють ся варті всякого признання й вляки від українського громадянства, роблять дорогою для нас память покійника. Славне його імя для нас завдяки його капітальним працям по укр. бібліографії, та завдяки складеному ним „Російсько-українському словарю“ (4 томи Львів, 1893—1898). В передмові до сього словаря (що вийшов під псевдонімом М. Уманця і А. Спілки, се б то Адеської Спілки) оповідає Комар історію його повстання.

Отже спершу почав для власної потреби робити Комар додатки до виданого в 1874 році словаря М. Левченка („Опыт русско-украинскаго словаря“), і невдовзі сих доповнень назбирало ся більше ніж було слів у Левченковім словарі. Земляки радили Комарови видати сі доповнення, але він відмовив ся. Тимчасом, переїхавши в початку 80-их років до Києва, пристав Комар до тамошньої української громади, відомої тепер під назвою „Старої громади“. Тут він став близько до гуртка „словарників“, що складав українсько-російський словар з величезного

матеріалу, збираного двадцять років по всіх закутках України (се той словар, що його обробив і доповнив Грінченко, а видала ред. „Київської Старини“). Комар використав сей матеріал для своєї мети, дібравши собі тямущих співробітників,—з поміж них згадує Комар у своїй праці О. Пчілку і М. Старицького. Покинувши Київ не покинув Комар свого діла і далі працював над своїм словарем і в Умані і в Одесі, також при допомозі місцевих земляків. Тепер ми не годні навіть собі уявити в яких тяжких, неприхильних обставинах доводило ся Комарови й його товаришам складати таку мирну річ, як словар, а тим часом так було. В статях своїх в „Раді“, присвячених „Пам'яті М. Комарова д.д. Єфремов і Василько розповіли дещо про умови, в яких укладано словар.

„Для мешканців Уманя, для обивателів сонного й лінивого міста, оповідає д. Василько, в сій роботі серйозній і ідейній, а значить і незвичайній, було багато такого, що дратувало, будило совість і тим більше дратувало. Городські штукарі, почувши про таємні зібрання в М. Комарова, про те, що там складають український словник, не уявляли собі, що то за праця, і порішили, що словник видумують.

От же й жартували, що слово фортеціанно складачі переклали словом—тиходужий. І сей жарт як і інші блазенські жарти на зразок—чи бути, чи не бути—ось в чім заковика,—не маючи в собі й тіни правди, мав великий успіх серед уманських розумників, аж поки не докотив ся до вух місцевої політичної влади, яка, як відомо, жарти жартами не лишає, а більше має нахил до „хвоста на бік“. Отож і доводило ся ховати ся, додержуючи найпильнішої конспірації та з жалем зрікати ся допомоги таких корисних робітників, як Трохим Зінківський, якому, яко офіцерови, не з медом прийшло ся б, коли б довідались, що він бере участь в складанню—страшно сказати!—українського словника“ („Рада“ 1913, ч. 194).

Та ті сплітки, що їх пускали „розумники“, будили не лиш підозріння у поліції, а ворушили, як оповідає д. Єфремов, національну свідомість серед чуткої молоді. Вістка про працю над „мужицьким“ словарем і чутки про поліційні переслідування укладачів викликала серед школярів розмови й змагання, з котрих поволі виробляла ся й національна свідомість (Пор. „Рада“ ч. 187).

Словар Комаря найповніший і найкращий із виданих досі таких словарів. Велике діло він сповняє в обставинах українського життя в Росії, при відсутности рідної школи, даючи багате джерело для вивчення рідної мови. І треба бажати, щоб йшов він як найбільше серед нашого громадянства, тим більше, що тепер не стоїть на перешкоді влята цензура, котра свого часу наложила свою лапу на словар і не

пускала його з Галичини на Україну. Не допомогли навіть хитрощі видавців—цензура не хотіла пустити його навіть під фірмою „Русско-галицького словаря А. Гурта“.

Рівночасно з працею над словарем працював Комар і над українською бібліографією. В додатку до альманаха „Рада“ (Київ, 1883 р.) подав він „Показчик нової української літератури“ (1798—1883 р.). Показчик сей велико улекшив роботу над українським письменством, котре перед тим напотикало ся на непереможні перепони через брак докладних відомостей про цілкупність видань на українській мові. Праця Комарова сі перепони відразу усунула. Не диво, що дослідники радісно її привітали. Та праця ся мала не лиш наукову вагу, а й далекоюгале значінне національне, показавши наочно, що українське письменство се не играшка, що воно стихійна потреба, природне явище і явище зовсім не якесь дрібне й мізерне, а поважне. Всякі розмови на ту тему, що українська література „не існує“, що її тільки, „як кіт наплакав“, що „її всю можна забрати під пахву“—мусіли зникнути при погляді на „Показчик“. А доданий до нього спис писань про українську мову, літературу і взагалі укр. питанне показував, що українство річ серйозна, що воно не забавка якогось „гуртка“, а діло, над котрим працювали й працюють поважні люде, справа, що має своє минуле і коріння в сучасному. Показував він іще, і приятелям і ворогам,—що не скрізь приглушене українське слівце, що є край—Галичина,—де воно вільно розвиваєть ся. Словом, такий, здавало ся б, „сухий“ і цікавий лише для „кабінетних книгогризів“ твір, як бібліографічний каталог, робив живе національне діло, був зброєю в національнім відродженню. В сім історичне його значінне і історична заслуга його автора.

І ціле жите своє не кидав Комар бібліографічної праці. В 1886—87 рр. надрукував він „Библиографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведений Т. Г. Шевченка“, котрий пізнійше видав в значно доповненім вигляді в Одесі під назвою „Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“ (1903 р.). Се знову є підставова праця для дослідників, які хотіли б узяти ся до студіювання життя і творів великого Кобзаря, і зайвий доказ невмирущости нашого слова, на сторожі котрого став безсмертний поет.

В збірнику „На вічну память Котляревському“ (Київ, 1904) подав Комар бібліографічний показчик видань творів батька нової української літератури, а в „Київській Старині“ 1904 р. з нагоди ювілею Лисенка надрукував показчик музичної й літературної діяльности славного композитора.

Далі йдуть ще такі праці: „Українська драматургія“ (Одеса 1906)—показчик нової української драми і писань про неї від „Наталки

Полтавки“ Котляревського аж до новітших часів (1815—1906 рр.) і „Додаток“ до сеї праці за роки 1906—1912 (Одеса 1912).

Сї бібліографічні покажчики були частинами тої важкої роботи над зрештованнем українського письменства, над котрою працював покійник від часу першого свого „Покажчика“, перевіряючи й доповняючи його.

Давно вже ходили чутки про те, що Комар має випустити друге доповнене видання сього „знаменитого“ Покажчика,¹⁾ та великість розмірів сеї роботи, майже не доступна силам одної людини, ставала на перешкодї, особливо, коли в 1905 році рушили ся ті обручі, в яких досї було забите українське письменство в Росії і українські видання полили ся нестриманою широкою рікою. Старий збирач матеріалів для „повної української бібліографії“ заскочений був сим рухом і заявляв, що загальну бібліографію тепер треба віддати якійсь інституції. Сам він обробляв і видавав лише частки задуманої роботи.

Крім вичислених вище праць полишив покійник ще багато й иншої літературної спадщини. Так йому належить довга низка менших, дрібніших праць (статей, рецензій, дописей, некрологів, то що) в галицько-українських часописах 80 і 90 рр. Комар був одним із тих, що по заборонї 1876 року не завагали ся перенести свою діяльність у рідну Галичину і працювати до слушного часу там для України. Він свідомо йшов у Галичину, котру вважав за наш національний Піємонт, і инших туди кликав. „Що робити?“—питали ся земляки, коли Ієх Ієсерфовісіана скував їм уста на Україні,—„що тепер почати, як бороти ся з лихом?“—„Треба,—відповідав він на се,—звернути яко мога більшу увагу на Галичину і посилати туди всі рукописи, які будуть заборонені цензурою. Будь що будь, рано чи пізно, а вся наша праця не загине марно і для України, і колись вернеть ся до нас і стане нам у пригодї, як Галичинї придались перші літературні заходи на Україні. Галичина—то наш світоч, туди і линемо всею душею“ (розбивка моя. В. Д., див. „Зоря“ 1889, ст. 65). В сїм закликун зійшов ся Комар з Драгомановим, котрий також радив українським письменникам перенсцити ся з своїми писаннями до Галичини, бо лиш поставивши як слід справу друковання всього потрібного для рос. України в Галичинї можна бороти ся з примхами цензури²⁾.

Побачивши, що годї задавити рух, цензура *volens nolens* мусїтиме

¹⁾ Ще в першій біографії Комаря, якою ми тут в значній мірі покористували ся, пише автор її, А. Кримський, що „чули ми від добрих людей, що в московськїм журналї „Книговѣдвіне“ друкуватиметь ся нове, збільшене видання „Покажчика української літератури“ (див. „Зоря“ 1896, ст. 360).

²⁾ Див. статю Драгоманова в ч. 5-їм „Зорі“ за той самий рік.

попустити трохи з своєї непримиримости. На жаль в тих глухих часах страшної реакції голоси сі не раз марно звучали, на поклик сей не всі йшли, а головне не зроблено було заходів більш плянових і зорганізованих—Драгоманов радив зорганізувати в Галичині стале видавництво і се можна було зробити навіть в тих часах, незважаючи на те, що посылка рукописей за кордон і одержування книжок звідти було тоді ділом тяжким, забарним і небезпечним. Полохливість, апатія, аполітизм, що запанував тоді на Україні, був головною перешкодою до переведення розумних порад Драгоманова й Комаря. Аджеж оповідають, що Житєвський на запити гарячої молоді відповідав, що найкраще тепер для Українців у Росії „переспати лихо“!

Розумієть ся, не всі клали ся на славетну українську піч, а йшли, хоч по одинцю, за свій страх і ризик, у Галичину. І Комар був одним із найдіяльнійших. Довго було б вичисляти все те, що понаписував він по галицьких часописах. Відмітимо лише що найважнійше.

Отже найсамперед треба згадати його широкі замітки в фелетонах „Діла“ з р. 1885 про „Очерк історії української літератури“ Н. Петрова під заголовком „Дещо з історії українського письменства XIX віку“ (гл. 15—17, 21—25, 27—29, 34 і 35). Се дуже цікаві статі, котрі не втратили вартости й досі. Автор бажаючи показати те, чого не зробив Петров, а саме, в яких ненормальних умовах доводило ся розвивати ся українському письменству в Росії, подає нарис історії цензури на Україні.

Се є перша праця в тім разі і доводить ся лише жалкувати, що не вийшла вона й окремою книжкою. Варто б її передрукувати ще й тепер. Покійник носив ся думкою про се, але не встиг її здійснити, отже річ спадкоємців її виконати.

Далі слід згадати його відповідь Пипіну на його полемічну критику „Історії літератури“ Огоновського (див. „Зоря“ 1890, ч. 23).¹⁾

Комар спокійно і об'єктивно переглядає закиди Пипіна і збиває їх ще краще, як каже проф. Кримський, ніж се зробив у своїй відповіді Пипіну сам Огоновський. Другу, варту уваги статтю Комаря „Хто ж справді винен і де наша робота“ („Зоря“ 1884, ч. 3 і 4) щойно ми цитували. Є се відповідь на статтю Грінченка в попереднім річнику часописи „Хто винен [що наше письменство нидіє] і де наша робота?“ (Зоря 1888, ч. 14)—Грінченко обвинувачував у всьому недбалість, неробство і лїнь українського громадянства в Росії, котре в часі, коли треба „жертв“ (див. ст. 239) себ то значить „огазательств“, щоб українська справа пішла наперед, лежить на печі. Тільки Грінченко не дав ясної відповіді, яких жертв саме потрібно і як зарадити лихови. Він

¹⁾ Відомі стаття „Особая історія русской літератури“.

радив лише писати якомога більше і засипати цензуру рукописами. Комар доводив, що не всі ж і байдують та вказуючи на неможливий режим і зажертість цензури, яка спиняє всі заходи і знівечить пляни Грінченка, радив подавати ся до Галичини.

Статтю про Головатого я згадував уже вище—поміщена вона була в „Правді“ 1891 р., вип. X—XII. Тут же надрукував він статтю про „Народне жидівське письменство в Росії“ (1888, вип. I), опублікував дуже цікавий лист М. Костомарова (1892, т. XII—XV), переклав роман Мордовця „Професор Ратміров“, в котрім виведено Костомарова (1889, т. III і IV), написав пару дописей. В „Зорі“ відмітимо ще його етнографічно-літературну замітку „На Шевченковій могилі“ (1892, ч. 5), „Короткий перегляд українських книжок за 1885 р.“ (1886 і 1887 р.р.), переклад вірша Добролюбова (1887, ч. 13—14).

Крім сього друкував він у „Зорі“, „Ділі“, „Правді“ ряд рецензій і некрологів та споминів (про Корсуна, Костомарова, Ухач-Охоровича, В. Мову, Ів. Новицького, Т. Зіньківського, Г. Данилевського, М. Савича та інших).

По за сим опублікував Комар твори Гулака-Артемівського, Забіли, українські вірші Кольцова, а що найважніше Руданського (спершу в „Правді“, а потім у „Зорі“ і окремо: Т. I-й у виданню „Творів Руданського“ Наук. т-ва ім. Шевченка. Се він перший почав визбирувати „розсипане намисто“ талановитого волиняка.

Нарешті слід згадати, що Комар переклав для „Історичної Бібліотеки“ О. Барвінського дві праці Костомарова „Нариси українсько-руської історії“ (т. II, 1886 р., спільно з О. Кониським) і монографію „Богдан Хмельницький“ (т. IX—XI). Сю монографію збирав ся він останніми часами видати на ново в Одесі і вже мав на се дозвіл від „Літературного Фонду“, власника творів знаменитого історика, але смерть не дала йому виконати і сього наміру.

Переклав Комар також і „Тараса Бульбу“ Гоголевого (Одеса 1910). Всі ці переклади зроблені дуже гарною мовою. Переклад „Бульби“ один із кращих перекладів сеї невмирущої повісти Гоголя.

Цінну пам'ятку культу великого Кобзаря лишив Комар в своїй збірці віршів різних українських поетів присвячених Шевченкови під заг. „Вінок Шевченкови“ (Одеса, 1912).

Зібрав тут покійник велику силу таких віршів, хоч дечого не міг передрукувати з огляду на цензуру, а багато zostało ся йому невідомим через недоступність для нього галицько-українських видань.

По російськи писав Комар крім „Київської Старини“ де опріч згаданих річей умістив і кілька дрібніших причинків, і в одеськім журналі „По морю и сушѣ“.

Як бачимо, письменська спадщина Комаря доволі значна і сама вже вона дає йому право на нашу пошану і глибоко-вдячну пам'ять. Але Комар не був лише якимсь кабінетним письменником, він був і живим громадським діячем, що своїм словом і прикладом впливав на рідне громадянство. Де б він не був, він скрізь ставав ніби центром українського життя, круг нього купчилися інші. У Києві він належав до найдіяльніших членів старої громади, котра полишила значний слід в історії нашого громадського життя. В Умані, розуміється, Комар грав ще більшу роль в місцевім українськім житю. Так само і в Одесі висунувся він на чоло, і поруч із Л. Смоленським був признаним ватажком місцевої української громади.

Коли настала змога сякої-такої української організаційної роботи в Росії Комар був одним із головних організаторів сеї роботи в Одесі. Від 1905 р. був він головою одеської „Просвіти“, де часто виступав з відчитами.

Головування се не було лише почесним титулом, відзначенням для заслуженого діяча, ні, звязане воно було з тисячами клопотів, бо раз-у-раз треба було гаричити ся з місцевою адміністрацією, на чолі котрої стояв славнозвісний Толмачов. Для старої хорої людини се був дійсно кам'яний хрест.

Доводило ся йому, згадує д. Василько, не раз натягати на себе сурдут, убирати ся в тверді комірці та рушати до грізного генерала, діяпазон голосу котрого був досить широкий і міг підносити ся до таких верхів, що не могли подобатись Михайлови Федоровичу. „Е ні,—казав небіжчик,—маючи 63 роки на плечах, жабу в грудях, терпіти сурдут, комірці та балачки з Толмачовим,—се для мене вже занадто“.

І старий Комар зрік ся головства. І було чому. Він часто слабував, а тимчасом вічні клопоти з адміністрацією, котра не жалувала старого і заслуженого чоловіка і переводила у нього ревізії, як і у інших членів ради товариства, шукаючи нелегальної друкарні й зброї, накладала кари за „сперечання з урядником особливих доручень“, який був присутний на рефератах та чіпляв ся до найпевніших висловів дискутантів, котрим невільно було напр. згадати навіть імени кн. Крапоткіна, хоч би яко любителя старих памяток.

Але зрівши ся головування в „Просвіті“ Комар не кинув своєї праці в ній, а коли її адміністрація таки закрила, він почав так само щиро працювати в новозаложеній інституції — українськім клубі, де був навіть одним із старшини.

Комар був одним із тих людей, що за всяких обставин робили своє українське діло, не знеохочуючись, без зневіри, робили, що було можливе в даних обставинах, не цураючи ся найдрібнішої праці. Він

„уважав,— каже д. Василько,— що будинок поступу кладеть ся поволі, що поступ розвиваєть ся в умовах кожної країни не однаково рівномірно, бачив прояви відрадної чи відраднійшої будуччини в українських справах Галичини і щоб прийдешні покоління не осудили своїх попередників за недбалство, працював, скільки міг, і витав всяку українську культурну роботу, хоч би вона була найдрібнішою. Коли нема змоги вести будованнє в широких розмірах, треба класти окремі камінчики— все ж від сього праця прийдешніх поколінь значно полекшить ся, бо працюватимуть по свіжим слідам традиції“ (Рада ч. 194).

Кожний найменший об'яв українського національного життя його тішив, а особливо тішив ся небіжчик, коли прокинуло ся воно буйно по 1965 році. Старий чоловік, що тихо-мирно прожив ціле своє жите, Комар був ним захоплений і з ентузіазмом, з захватом ставив ся до молодого жвавого руху.

За те й політична реакція не пригнітила його— „бачили ми,— казав він,— гірше, а коли те вернуло ся, то вже нема сумніву, що минеть ся й се“.

Всі, хто лише знав Комарова, оповідають, що своїм знаннем української літератури, своїми порадами і книжками з своєї багатой й цінной бібліотеки, він велико прислужив ся до поширення національної свідомости серед свого оточення. Був він за для всього сього ніби вчителем молоді, виховником її.

І ся безпосередно-виховуюча роль Комаря становить безперечно велику його заслугу перед українським громадянством і не можна не згодити ся з сими словами д. Єфремова про його: „Коли я думаю про заслуги небіжчика, мені все ж більшою над літературні праці [його] здаєть ся ота невидна, не зафіксована робота творення української атмосфери (розб. моя. В. Д.), виховання українського громадянства „во время люте“,— оте промінє чистої віри в рідну справу й глибокого завзяття до неї, що зробило велике чудо— порушувало серця й запалювало їх такою ж глибокою вірою в щасну долю рідного краю. „Світло серед темряви світить і темрява його не пойме“— таким світлом во время оно був і небіжчик“... („Рада“, ч. 187).

Але я не зважив ся б поставити вище одну сторону діяльності людей подібних Комареві над другою. Треба брати її в цілости. Бо от в ті, такі ще недавні, а так уже наймоірно далекі часи національної темряви на рос. Україні, коли спорадично майже без звязку з якоюсь традицією повставали то там, то тут, далеко один від одного, незв'язані один з одним, майже не відомі один одному гуртки свідомої молодіжи, то очи їх все звернені були до живих маяків серед темени нашої національної ночі. Згадаю я напр. свої гімназіяльні часи. Ми вчили ся на

глухій провінції, далеко від центрів, нікого не бачили з провідників укр. національного руху, але свідомість, що вони живуть тут десь, живуть і працюють на користь рідного краю, підтримувала наше завзяте, не давала нам зневірювати ся серед чужих нашому ідеалізови умов провінціального болота. Ми не чули особистого тепла їх впливу, але з далека яснів для нас огонь їхньої літературної діяльності. Він освічував нам темряву окремішню круг нас і загривав нас до праці. Комар, Кониський, Грінченко й інші—вони були такі далекі, а разом такі близькі для нас, як рідні батьки.

Вони виховували нас і з своєї відлеглости!

По своїм переконанням Комар був так званим „старим Українцем“. В політичних і соціальних справах він не йшов далеко, але все ж був завсїгда щирим демократом. Від молодих літ був він народовцем, щирим приятелем села, яко основи, фундаменту українства. Погляди людей його покрою до певної міри змалював Грінченко в своїм „Соняшнім Проміні“¹⁾. Програми радикальні й соціалістичні для них передусім—чужі, не українські.

Ще Кримський в своїй біографії Комарова згадав, що він иньших політичних і суспільних поглядів ніж Драгоманів. Се правда, українство і „переворотові ідеї“ лежали для них в ріжних площинах і лишались окремо. І в дійсности було так здебільшого—напр. серед студенства — „український гурток“ і „гурток революційний“—не український національно. По части бачимо се навіть із слів самого Комаря. Свого часу він подав рецензію на Комедію К. Не—я (Недоля), себ то свіже-назначеного професора Гельсінґфорського унів. Костя А р а б а ж и н а „Поперед спитай ся, а тоді й лай ся“, що вийшла в 1885 році.

В сій невдалій комедії вивів автор „старого Українця Бебеха, почитателя Шевченка і галушок і його доньку Галю, бувшу курсістку, що нахапала „великих слів велику силу“ доладу їх не перетравивши—може бевкнути й про Маркса, Лясаля, Дарвіна, політичну економію. Комедія, кажу, слабенька, плитка, видумка нижче всякої критики, але намічені типи добре, лише не було в автора пороку зробити їх живими а не шаржованими. Сатира вийшла невдалою. Та річ не в самій комедії, а в зазначених поглядах її рецензента Комарови розуміеть ся не сподобала ся сатирична обрисовка старого потріота в котрого на язиці разом Шевченко й галушка, але проти змалюваного типу доньки він нічого не мав. Але послухаймо самого Комаря!

„Доволі правдиво і влучно—каже він обмальовано образ молодой

¹⁾ Докладнійше про се див., в моїй статі про Грінченка (Л.-Н.-В. 1910, книж. 9).

ЛНВістник 1913, кн. X.

пустотливої панночки, яких на превеликий жаль чимало є між нашими курсістками. Вона ніби-то й україно-фільством трошки знадилась, навіть і говорить по українськи, певно була в такій студентській—кумпанії але ні до якої праці на користь народови не здатна; була і в інших студентських кружках (розбивка скрізь моя. В. Д.), де нахалала ся слів: „соціалістичні ідеї“, „емансипація“ „заробітна плата“ і носить ся з Марксом то що, нічого в них не розуміючи. Образ сеї пустотливої та лепетливої панночки—неначе з натури списаний. („Зоря“ 1886, ч. 21, ст. 344.)

Маркс, Лясаль і лад їх ідей були для старого Комаря очевидно чимсь з українством зовсім непримиримим.

Розуміть ся, констатуючи се, не хочемо кидати на його якусь тінь.

Коли настала змога групувати ся легально в партії, то Комаров прихилив ся до української демократичної партії, як найбільш відповідної для себе.

Комар ціле життя був культурником, діячем *par excellence* культурним, тож і оцінювати його діяльність мусимо не з якогось партійного погляду, а погляду загально-національного, цінити як культурного робітника взагалі.

Перед смертю Комар майже цілий рік хорував, але все з неослабним інтересом стежив за українськими справами. Збірив ся навіть на київську виставу, та хвороба не пустила. „Здорове моє зовсім рохиталось; склероз, задуха, грудна жаба, діспенсія і т. д., а найголовніше старість,— од неї вже всі скверни“—писав він якось перед смертю в Києві.

Лежучи вже в ліжку, зломлений смертельною хворобою, Комар жив українськими інтересами. Цікавив ся новими українськими часописами і виданнями і сам навіть укладав пляни своїх видань.

Саме перед смертю випустив він, як уже згадувано, брошуру про Морачевського.

5-го серпня був у хорого сильний приступ задухи (грудної жаби), але потім полегшало, він заснув, і прокинувшись на другий день рано коло 8-ої години оповідав, що давно так добре не спав як минулої ночі, і задрімав знову, але за кілька хвилин почув ся кашель і коли прийшла рідня, то Михайло Федорович був уже неживий...

8-го серпня старого Комаря поховано.

Вмираючи не забув він за українську справу і записав певні, рівні суми кільком товариствам: Науковому Товариству ім. Шевченка, Товариству „Просвіта“ у Львові; Українському клубови і т-ву „Українсь-

ка Хата" в Одесі та Добродійному т-ву у СПб-і, членом котрих був і котрим допомагав і за життя. ²⁾ Бібліотеку свою відписав він одеському укр. клубови.

Після покійника zostали ся цінні бібліографічні матеріали і треба сподівати ся, що родина його не дасть їм марно загинути та передасть до котрогось із наших Наукових Товариств.

Література про Комаря:

- 1) А. Кримський „Михайло Комар“ (з портретом) „Зоря“ 1896, ч. 18 ст. 358—360.
- 2) М. Ф. Комаров (некрольог) „Рада“ 1913 ч. 180.
- 3) Гр. Тисяченко „Похорон М. Ф. Комарова“ і „З останніх днів М. Ф. Комарова“ *ibid.* ч. 183.
- 4) С. Ефремов „Памяти Михайла Комарова“ *ibid.* ч. 187.
- 5) А. Н. Василько „Памяти М. Комарова“ *ibid.* ч. 194.
- 6) Др. В. Сімович „Похорони Михайла Комарова“ „Діло“, 1913 ч. 188.
- 7) Вол. Дорошенко „Михайло Комаров“ „Ілюстрована Україна“ 1913 ч. 17—18.
- 8) Вол. Дорошенко. Памяти М. Ф. Комарова: „Украинская Жизнь“ № IX, ст. 86—93.

---

1) Був він дійсним членом Наукового Т-ва ім Шевченка у Львові і членом бібліографічної його комісії. Т-во „Просвіта“ у Львові, в котрім він заснував так зв. Леонідову премію, вибрало його почесним членом.

ГРАЦІЯ ДЕЛЄДДА.**Ли́хим шля́хом.**

(Д а л і).

Петро робив у винограднику і мріяв. Кілька разів доходили до нього чутки про можливі заручени Марії, але він стільки разів вже чув усякі балачки та непевні звістки про шлюб Марії з Франческо Розано, що тепер не доймав їм віри. Він був і сліпий і глухий, жив тільки своїм коханням, далеко від дійсности, наче на якому безлюдному острові. Погода була гарна, ясна. Виногради розросталися в захисті під сивою горою, на згірях якої спалена пожежою рослинність здавала ся ржавими плямами.

Петро все дивився туди, на шлях, сподіваючись побачити Марію. Вона ж думала про його майже з ненавистю. Навіщо той наймит примусив її полюбити себе? Чому він опинився на її шляху, наче той камінь, який треба з таким жахом та небезпекою обминати?

Часто ж, треба сказати, досить було пригадати очі і поцілунки безталанного наймита, щоб ворожнеча Марії повернула ся проти Франческо. Спогади підіймали в її серці докори совісти та пристрасть, приковували її до минулого і примушували плакати з суму та кохання. Але потім приходила яка небудь сусідка купити ячменю або пшениці, чи мигдалів, і дивлячись на неї та підслесливо усміхаючись, казала:

— Ти бачила, як він ішов поуз? Аж шкода його.

— Господь те відає!

— Як Господь? І ви се мусите знати. Франческо Розано зовсім змарнів, чекаючи вашої згоди.

— А як се ви знаєте? — спитала вона здивована.

— Мені сказала одна пташка! Те вже і птахи знають. Хто ж не знає таємниці? Давайте мені добру мірку зерна, тїтусю!

Вона подумала про Петро, що був у винограднику. Чи і він знав новину? Їй стало трохи страшно.

— Ні, ні — відказала вона, висинаючи закурене зерно в мішок шинкаря. — Я не думаю йти заміж, я ніколи не підуду! Люде так собі балакають, а я нічого не знаю.

— Якого ж ви ще чоловіка собі хочете, коли Франческо Розано вам не до вподоби? Він же такий багатий, такий розумний, такий славний! Здаєть ся, він справжній пан — почав підлещувати тосканець. — Він як раз вам до пари, тїтко Маріє! От буде гарна пара! Надумуйтесь швидче!

Сусіди, а особливо сусідки, теж усе вихвалювали Франческо і радили Марії йти за нього.

Тимчасом Петро дослужив строку і найняв ся на другий.

Марія намагала ся пореконати батька, щоб він не наймав Петра, але той подивив ся на неї з призирством та дивуванням і сказав:

— Ну, які такі дурні бувають дівчата! Та й всі вони дурні! Чого ти хочеш одправити наймита? Де ми знайдем кращого? Петро краще від усіх наймитів дивить ся! Він так змарнів... Ти твердійша від сих мндалів, в тебе недобре серце! Він же такий багатий та добрий. Він найкращий парубок у Нуоро; найкраще убраний. Гляди, щоб тобі не довело каяти ся, Маріє!

І вона знову вертала ся до інших мрій.

Прийшов час, коли треба було зрізувати виноград.

Петро вернув ся до дому і ледве міг вблагати Марію, щоб вона хоч на хвилиночку вийшла до його в ночі:

— Я хора—відказала йому вона—у мене пропасниця: диви ся, яка я гаряча. Я бою ся вмерти.

Вона справді була дуже гаряча та бліда. Петро зупинив її на хвилинку, а потім сам попрохав її йти швидче та лягти спати.

Вона, хитаючись, пішла геть; коли вже була біля дверей, повернула ся і сказала:

— Петро, треба тепер дуже берегти ся. Сими днями мене сватав дуже багатий парубок, я не схотіла за його і тато та мати надумали ся, що мабуть я когось кохаю. Ти будеш обачнійшим? Ти зробиш все, чого я схочу?

— Все, все, моє серденько! Скажи мені, щоб я кинув ся в огонь, скажи мені, щоб я відрубав собі руки...

— Стільки мені не треба! Досить, щоб ти не намагав ся часто бачити мене та говорити зо мною.

— Коли ти так звелиш!—скрикнув він захоплено.

Він був хотів спитати, який то парубок до неї прислав ся, але подумав про Франческа Розана і неосмілюючись довше затримувати, пустив її. Вона ж, бідненька, була хора!

Він дивив ся в слід за нею, коли вона вийшла на подвірє, осяяне місяцем, і йому здало ся, що вона заплакала.

Непримітно намовлена Марією тітка Луїза послала з дому Петро зараз після збору винограду.

Як і минулого року він повинен був вирядитись на с'янку. Знову наважили віз зерном та харчами і положили на його плуг з блискучим, як срібло лемішем.

Був октябрьський місячний вечір, лагідний та теплий. Петро виїхав не пригорнувши Марії і вмирав від кохання та суму. Марія була чогось

не така як колись, не така! Вона стала іншою, вона чогось мучила ся, сумувала. І все те через його, все через його! Він добре зауважив, що тітка Луїза та дядько Никола гнівалися на Марію за те, що вона не схотіла піти за Франческа Розана.

— Вона боючись своїх не виходила до мене в ночі—думав парубок.— А тепер мене ще стільки часу... Ні, він не міг їхати далі. Він зупинився біля одного хутора і попрохав селянина доглядати його волів, привязав собаку, щоб він не пішов за ним і вернув ся назад... Він ішов наче одурманений, наче його вела якась таємнича, невідома сила. Його серце замірало від кохання та муки. Він обережно обійшов будинок своїх хазяїнів і побачивши, що дядька Николи нема дома, тихенько постукав у ворота. Марія вийшла відчинити.

— Петро!—вимовила вона злякано—чого ти вернув ся?

— Я не міг... Я не міг йти далі... — відказав він увесь тремтючи.— Вибач мені, але я не міг... Я вернув ся, щоб глянути на тебе. Маріє, скажи мені зараз, що у вас діється! Скажи мені, що тобі і чому ми не можемо бачитись тепер, як колись!

Він благав з таким одчаєм, мов от-от мав упасти неживим до ніг Марії.

Вона дивила ся на його і вся тремтіла від жаху та жалю. Вона бачила, що безталанний наймит кохав її так, як не міг кохати багатий Франческо Розано. Але що вона могла робити? На мить була майнула думка сказати все по правді, але на се у неї не було сили. Доводило ся знов дурити.

— Хіба ти не знаєш,—сказала вона ніжним голосом—що мої батьки доглядають за мною? Хіба я вже тобі сього не казала? Я відказала ся від багатого шлюбу... Вони думають, що я когось кохаю... може тебе... Іди відсінь Петро! Не муч мене.

— Я не буду! Я краще умру, ніж мені знати, що я тебе мучу,—сказав він палко.—Але мені треба тебе бачити, Маріє, хоч кілька разів, хоч не часто! Я без сього не можу обійти ся, як не можу обійти ся без хліба та води! Я прийду тебе відвідати, Маріє!

— Ні, ні! Потайки ніколи не приходи! Будь добрим, не муч мене! А тепер іди відсінь, іди відсінь!

Вона його штовхала геть, бо справді бояла ся, щоб їх не побачили. Але він не міг йти, не міг розлучити ся з нею. Йому хотіло ся вмрти, така страшна туга налягала йому на груди.

— Ну, хоч дай тебе поцілувати, Маріє! Адже так давно...

Він що сили пригорнув її до себе і жадібно поцілував в уста. Вона не могла вирватись, а й сама, плачучи, цілувала його. І їхній останній поцілунок заплямили сльози зради.

Вже два тижні, що Петро робив на полі.

Одного вечора, в перших числах ноября поуз проходив один селянин з Нуоро і заніс йому кіш з харчами.

Петро попросив зайти його до куріня та відпочити біля огню. Малафеде крутив ся біля чужого, обнюхував його одержу і лизав руки, наче теж запрошував його. Але селянин поспішав ся.

— Скажи, принаймні, як там мої хазяїни—сказав Петро.

— Марія нарешті рішила заручити ся з Франческо Розано. Шинкар каже, що се він умовив її—відказав сміючись селянин.

— Що се ти мені кажеш?—скрикнув Петро, кинувшись до його.

— А ти хіба сього не знав?—сказав чийсь голос.

Чий то був голос? Людський? Чи може то вітер так завив? Петро не знав. Він почув тільки той голос, потім різкий згук, такий, мов хтось пилюю роспиляв його череп, далі горло, груди... Його холодні та важкі, наче марморові уста стулили ся, а перед очима показала ся тїнь якогось страховища, що ніби кинулась його душити.

Але то була одна мить. Селянин ще не скінчив казати: „А ти хіба сього не знав?“, як Петро вже схаменув ся.

— Ні, не може бути!—вимовив він, голосно сміючись.—Ти помиляєш ся. Марія сама мені казала, що піднесла гарбуза Франческови.

Селянин дуже поспішав ся. В півтемряві він не розгледів збентеженого обличчя Петро і байдужно відказав:

— Ні, не знаю, як там вже було. Тільки то правда, що Франческо що вечора відвідує Марію і майже що дня шле дарунки. Всі вже кажуть, що вони заручені. Ну, та яке нам до того діло! Бувай здоров!

Селянин пішов геть, але Петро свиснув, щоб завернути його.

— Слухай!—Я і забув. Я хотів сього вечора піти по одному своєму ділу в Нуоро. Коли тітка Луїза питає тебе про мене, то ти скажеш, що як ти сюди заходив, то мене тут вже не було. Розумієш? Я їй скажу, ніби того прийшов, що у мене забракувало харчів.

— Гаразд! Бувай здоров!

Петро рушив до Нуоро сліпийший та темнійший від ночі. Чого він ішов? Куди? Що думав робити? Він нічого не знав, але йшов.

Треба було іти, треба було бачити, треба було якось полегшити муку.

Петро досить довго йшов нічого не розуміючи. Жили у висках блили ся так дуже, що йому здавало ся ніби він чує стукіт кінських копит по камяному шляху. І великі синясті плями літали перед його очима в нічній темряві.

Але потроху він почав приходити до себе. Подивив ся на небо, щоб по зорях вгадати, яка була година, побачив що зеленастий та блис-

кучий Юпітер стоїть вже досить низько над прозорим обрієм і подумав:

— Мабуть вже сема: через півтори години буду вже там. Сьогодні субота. Коли той казав правду, я застану Франческо Розано ще там... Коли застану, то кину ся на його і задую... Ні, Марія його не кохає, не хоче його. Вона не може мене зрадити, як Юда. То мабуть рідня примусила її заручити ся, а вона ж така несмілива та боязка, тому й послухала... Як вона мусить мучити ся! Хто знає, може то вона мені переказала та тепер чекає мене...

Чим далі він ішов, тим більше зникала думка про зраду. Перед ним вставали спогади і кожне слово Марії, кожна її обіцянка, кожний погляд підіймали в його душі почуття щирої любови до неї.

Мешш ніж за дві години він спустив ся в долину і вийшов з неї. Він поспішав ся як божевільний, аж дух йому захоплювало. Йому здавало ся, що він іде у якесь небезпечне місце, щоб ратувати Марію, щоб вихопити її з пожежі... Він простяг вперед руки, стискав кулаки, наче для того, щоб пересвідчитись в своїй силі та приготуватись до боротьби з невідомим ворогом.

— Я його ублю... Я його задую й кину на землю, наче дерево, зламане бурєю! Я його ублю, ублю!

Він довго ішов усе вимовляючи сї слова. Йому здавало ся, що він їх викує, що його серце шалено тріпочучись, теж повторює їх, як повторює їх шум його кроків.

Чим більше він наближав ся до Нуоро, тим більшу ненависть почував до Франческа, тим більше Марія здавала ся нещасною жертвою...

Коли він порівняв ся з каплицею, то раптом зупинив ся, одразу виразно зрозумівши всю дійсність. Там, перед ним, видніли ся чорні мовчазні будинки Нуоро. Де не де блищали червоні ліхтарі. Дзвонили в один дзвін—на добраніч. Наставала година сну, спочивку та злочинства...

— Куди ж се я йду?—спитав сам себе Петро.

З Чорної гори Ортбене повіяв вітер, обхопив роспечене тіло різким холодом і обгорнув його наче похоронним саваном.

Куди він ішов? Через кілька хвилин він мав увійти в господу своїх хазяїнів. Франческо Розано може вже пішов, а може ще й там... Що він, убогий наймит, зробить? Він вклонить ся гістю тай більше нічого... Тай більше нічого!..

— Ну—подумав він—я не увійду, а подивлю ся нишком, чи пішов той проклятий, і коли пішов. то мені треба якось так зробити, щоб побачитись з Марією. Треба спочатку з нею побалакати, а потім побачу, що треба далі робити.

Тут він почув чиясь важке, майже людське дихання і не встиг оглянутись назад, як Малафедє, пробіг поуз його далі.

— Що-ж тепер мені робити?—голосно вимовив Петро—він вже тут...

Він свиснув, щоб завернути собаку, але той збентежений від утоми та радості, що сили біг просто до містечка.

Тоді Петро подумав, що йому слід піти просто до дому. Але коли він наближався до двору, його серце стало ще дужче бити ся, а думки всі змішували ся.

— Коли я його застану там, я його убю, я так і кину ся на його,—думав він.—Краще, щоб я підждав з окола, бо не хочу я через його пропадати... Ні, не хочу, бо я певний, що Марія мене ще кохає... Я мушу втримати себе, мушу перемогти ся заради її кохання.

Перед будинком він зупинив ся. Малафедє дер ся у ворота і підвивав. Петро вхопив його за опшийник і відтяг його геть, аж до рогу подвіря.

Собака струсив ся і почав гавкати. Петро задихуючись, нахилив ся і став його гладити, благаючи не робити галасу:

— Мовчи, чортяко, ну, мовчи-ж! Буль любий та слухняний, мовчи!

Кілька часу минуло, поки він заспокоював собаку, котрий уперто, хоч добродушно змагав ся з ним. Здавало ся, що дуже багато.

Раптом на дорогу лягла квадратова освітлена червоняста пляма від одчипених воріт, з котрих вийшов якийсь чоловік. Він на хвилинку зупинив ся, щось сказав, а потім попрощав ся:

— На добраніч, Маріє!

— Бувай здоров, Франческу!

Петро здало ся, що умірає. Собака вирвав ся з його рук. Тоді Петро наблизив ся і спинив ся на освітленому місці. Наче в сні він побачив постать Марії. Вона держала в руці свічку. Побачивши Петра вона поблідла з ляку, але собака вже побіг в пекарню і дядько Никола, виступивши за двері гукав:

— Тут он Малафедє! Що воно за чорт? Певне і ти, парубче, тут?

Петро не почув його. Він дивив ся на Марію, що відходила від воріт.

Вони не обміняли ся ні одним словом, але Петро зрозумів, що для його все скінчило ся. Він увійшов і зачинив ворота.

— Здорові були!—вимовив він ідучи через двір.—Ви напевне мене не ждали!

Марія чула, що він звертав ся до неї: їй стало страшно.

Інстинктивно вона погасила свічку і сховалась у пекарню за плечима дядька Николи.

Але Петро навіть не глянув на неї.

Він увійшов і сів біля огню в тому самому куточку, де зазнав невимовного щастя, на ослінчику, на якому хвилину тому назад може си-

дів його супротивник. Він почував люту жадобу кричати, все бити та руйнувати навкруг себе. Хотілось вхопити з печи розжевлену головеньку і підпалити все, спалити всіх та самому загинути в тій пожежі від ненависти та відчаю. Але він і рукою не ворухнув, ні очей не звів. Він зкам'янів від муки.

— Ти блідий, мов мертвяк — сказала тітка Луїза дивлячись на його не так недбало, як дивилась завсіди.—Ти може, хорий?

— Еге, хорий. Того і вернув ся. У мене пропасниця. Дайте мені хини і я зараз піду назад.

— Ти добре зробив, що прийшов. Тільки коли ти вже тут, то відпочинь, а вернеш ся назад вже завтра в ранці. Я зараз дам тобі хини. Я як раз її купила... І Марія теж була хора...

— Теж була хора!—сам до себе вимовив Петро.

Він глянув навколо. Все було, як було: тітка Луїза пряла, дядько Никола сидів, держучи щіпок між коліньми, Марія стояла повернувшись плечима, і розставляла шклянки.

Але Петрови здавалось, що він опинив ся в зовсім иншому місці, такому сумному, такому майже зловістному. Йому здавало ся, що він вмер. Так, хтось вдарив його каменем по голові і убив його. Той Петро, що тепер дихав, був уже инший, жив там де царює смерть та страждання.

— Ти мов мертвяк—знову сказала тітка Луїза — випий зараз хини. Тобі мабуть і їсти хочеть ся.

— Я сказав вам, що у мене пропасниця. Мені не хочеть ся їсти.

— Пропасниця—гарячка, гарячка—від кохання,—пожартував дядько Никола вдаривши по палиці табакеркою, вирізаною з рога.

— Я вам сказав, що в мене пропасниця тай годі—сказав роздратований Петро.

— Та мені здаєть ся, що тобі щось вже й привиджуєть ся, парубче! не кричи так! Коли в тебе пропасниця, то ляж—відмовив хазяїн—тільки ж ти випеш хоч шклянку вина, адже так? Дай сюди вина, Маріє. Та чого ти стоїш до нас плечем? Повернись сюди! Чи ти все бачиш перед собою Франческо?

Марія відійшла від шклянок, але не повернула ся. Годі Петро побачив одну шклянку, з якої напевне пив Франческо. Він з жахом і огидою відштовхнув від себе шклянку з вином, що нарешті принесла йому Марія.

У нього розривало ся серце. Він віддав би все своє жите, аби можна було опинити ся хоч на хвилинку на самоті з Марією та спитати її про те, що йому здавало ся якоюсь огидною таємницею.

Але вона подавши вино дядькови Николі, відійшла геть, поволі обійшла всю хату і зникла. Більше вона не з'являлась.

— Вона мене боїть ся — думав наймит — чого ж вона боїть ся? Що я їй можу зробити? Як заляв ся не робити їй нічого лихого. Ох, вона недобра, недобра, недобра! Але все таки я її люблю більш ніж самого себе і коли б вона попрохала простити її.

Він сам не знав, чого, думаючи про неї, чув себе таким кволим, як мала дитина. Але тут раптом йому вчув ся стукіт, схожий на стукіт кінських копит, раптом наче полуме шугнуло йому в обличчя і і червона хмара пройшла перед очима.

Убити, убити! Треба убити кого небудь, треба випити людської крові, щоб загасити снагу, яка палила йому горло.

— Сеї ночі задушу дядька Николу, сього дурного червоного кабана...

Коли тітка Луїза пішла спати, хазяїн вдарив злегенька цїпком наймита по плечі.

Петро здригнув ся, наче прокинувся від сну.

— Що таке?

— Гарна новина—сказав трохи насмішкувато дядько Никола.

Ось я тобі усе оповім.

Він розгорнув велику синю хустку, витрусив її біля печі і голосно висякав носа.

— Гарна новина, принаймні так говорять ся. Візьми собі табаки. Не хочеш? Ну, то твоє діло. Се вже і я почав нюхати табаку: старію ся, бач. Але нехай! Ну, так виходить, що моя дочка Марія та засватана за Франческа Розано.

Петро слухав мовчки. Останні слова хазяїна наче вдарили його. Ох, до сеї хвилини він все таки сподівав ся, що то йому тільки здасть ся ніби Марія має іти заміж!

— Та що ж його і робити!—казав далі дядько Никола—звичайно, ще можна було й подождати, можна було одружити ся з яким вродливим парубком, але тепер, повір мені, дівчатам подобають ся бридкі. Ти, от наприклад, гарний парубок, а може ти думаєш, що ти подобаєш ся дівчатам? Минули ті часи, мій голубе! Та!.. тітці Луїзі він до вподоби, Марії до вподоби, усім до вподоби...

— Хто?

— Хто! Чи ти глухий!? Хіба я не говорив про Франческа Розана?

Він парубок багатий, хорошого роду... І то правда, що Марія могла б піти і за лікаря або за адвоката. Але адвокати, каже тітка Луїза, чорт зна що. А ти знаєш, хто у нас був за свата? От угадай?

Петро підняв голову і по звичці призириливо хитнув головою.

— Не знаєш? Сам голова, мій соколе, сам голова—оповістив хазяїн. Він хотів се сказати іронічно, але не міг заховати цотайного задово-

лення.—Ну, гаразд—казав він далі, скидаючи шапку та знову надіваючи трохи на бакер на свою скудовчену голову.—Зробимо, як ви бажаєте. В господі Розана досить грошей, а Марію, здасть ся, Бог на те і сотворив, щоб вона лічила гроші.

— Одначе кажуть—був почав Петро, але зараз же зупинив ся.

— Що кажуть? Кажи! Що кажуть? Ну?

— Кажуть ніби Франческо не до любови Марії...

— Не до любови? Е, хто ж тебе знає! Я тобі скажу, що тепер дівчата не закохують ся. Її ж ніхто не силує. Вона сама його хоче, нехай і бере собі. Я навіть і не казав, що я сам думаю.

— Край!—подумав Петро.

Щира мова дядька Николи виявляла дійсність такою гідкою, якою вона була. Марія з власної волі зрадила його і хто знає з якого часу вона намислила се зробити!

Вона зраджувала цілуючи його наче Юда.

Всьому був край.

Коли Петро зостав ся сам, він цілком віддав ся своєму гнівови та відчаю. Він вийшов на подвірє і зупинив ся біля сходів, що вели на горішні хати. Потім обійшов навколо шукаючи, чи не можна як добути ся до Маріїної хатини.

Але се було неможливо: все було замкнене, скрізь було тихо.

Над високим дворовим муром блищала яскрава зеленавата зірка, здавало ся сміяла ся над парубком та над його горем.

Він вернув ся в пекарню і кинув ся на поміст. Його обхопили спогади, душили, катували. Як раз отут біля огню, що здавав ся мов живий, Марія цілувала його, обіцяла кохати до віку... як могло все те зникнути?

Заплющуючи очи, Петро здавалось чув тихий її голос, чув як її люба рученька торкала ся його руки... Все инше було тільки страшним сном. Але раптом все міняло ся: йому вчував ся чоловічий голос, котрий казав: супротивник сидів там біля сього самого огню і глузливо усміхав ся. Тінь його орлячого профілю пересувалась на мурі наче тінь хижого птаха.

Перед його очима стали проходити примари: ось тітка Луїза смієть ся від радості і сей незвичайний її сміх здаєть ся зловістним та майже безсоромним. Се веретено якомсь чудно шумить та трищить наче відчиняють ся таємні заржавлені двері... дядько Никола оповідав про свої давні парубоцькі пригоди і з такими подробицями, що пристрасть обхоплює Петро. Але відразу все замовкло. Постати хазаїпів зникли, огонь погас поволі. В червонястій півтемряві зявили ся дві постаті: парубок та дівчина пригорнувшись один до одного, палко цілують ся.

То були вони: Марія та Франческо.

Петро схопився і з стиснутими кулаками кинувся на страшну примару.

Але від помосту на мур, освітлений червоним відблиском пригаслого огню, лягла тільки величезна тінь, що, здавалось, кинулась розбити собі голову об мур.

Петро знов впавав на поміст і вхопився руками за голову.

Йому здалося, ніби він її справді розбив. Знову вчувся далекий стукіт кінських копит і такий шум, мов би камінне сипалось на камінне. Кров знову покрила чорним його очи.

У дворі почувся якийсь ледве чутний шум і звернув на себе увагу парубка.

— Вона? Ох, як би прийшла та мені сказала: то все тобі приснилося, ось я тут і вся твоя...

Вона не прийшла. Але було досить сеї хвилини надії, щоб заспокоїти серце безталанного Петра. Чого вже відразу так журити ся? Зрештою, вони ж ще не повінчалися. Та хоч би й повінчалися, хіба нема інших дівчат, окрім Марії?

— Я її можу забути. Я молодий, дужий...

Згадав про Сабіну, подумав про багатьох інших убогих дівчат, що могли щиро покохати його. Чого справді божеволіти через ту, що зрадила його?

Але тільки він подумав про зраду Марії, як мука знову вернула ся в його душу. Марія ж була єдина кохана, вона ж була всім для його! Без неї у його не було нічого на світі, скрізь була темрява.

Минали години. Петро думав про всі свої вчинки, про все, що він казав, дошукуючись, чи не винен він сам в тому, що Марія зрадила його. Нічого! Він тільки її щиро кохав.

І він навіть в хвилини найлютішої злости не догадувався про дійсну причину тієї зради. В своєму коханню він поставив її так високо, так високо, аж між зорями, через те й не бачив нічого окрім її сяєва.

— Вона того мене покинула, що розкохала—думав він.—Вона того покинула, що всі перед нею вихваляли Франческо, аж поки вона його покохала. Франческо бридкий, але він вчений і хитрий, він говорить наче який адвокат. Хто знає як тільки він говорив, аби відняти в мене її. Ох, те свято мені заподіяло горе... Марія дівчина покірлива і не знає світа. Вони зачарували її!.. Ох прокляті, вони мене вбили! Ох, буде ще їм горе! Буде ще тобі горе, Франческо, яструбе проклятий, буде ще тобі!

Безліч думок про помсту збивало ся в його голові.

— Я убю його тут, перед отсим огнем,—сказав він голосно, простя

гаючи руку до огню.— О тут, о тут, як раз на весілля, коли вона ще не буде належати йому!

Він знову почув стукіт і кривава хмара зачервоніла перед його очима. Потім все стихло і зникло. До його прийшли спогади минулих щасливих днів і від них одійшло серце. Він заплакав.

Після смерті своєї матері він ніколи більш не плакав, а сі сльози були останніми в його життю.

ХІІІ.

Другого дня у ранці він даремне чекав Марії. У пекарню прийшла тільки тітка Луїза, дала йому трохи хини і сказала, щоб він не барився.

— Сієї ночі і в Марії була гарячка... Вона ніяк не спала.

— Гарячка кохання!—вимовив Петро збираючись іти. — Сподіваюся, що ви мені даєте знати, коли буде весілля.

— Еге! На весілля будемо пекти хліб ще аж із того урожаю, що вродить з твоєї сїянки.

— А тоді мене вже не буде на світі,—відказав Петро ідучи геть.

— А ти бережися від хвороби. Ти справді якимось дуже споганів, хлопче,—зауважила тітка Луїза, але на її обличчю не відбилося ні найменшого жалю до хворого наймита.—Гляди бережись! Розумієш? Для роботи треба здорових людей.

Дорогою Петро знову обхопили гнів і відчай. Значить Марія ховається від його і не хоче з ним говорити? Що робить?

— Колись я таки туди вернуся... але буду тепер обережніший. Ох, як би я вмів писати! Якого б я листа їй послав... кровю написав би! Але що мені робить? Що мені робити, як мені жити на світі?

Тут йому спало на думку сховатися десь у сусід і послати по Марію.

— Але що мені сказати сусідам? Та вона й не прийде! Щей й розгнівається на мене...

Потім він згадував слова старої господині: „На весілля будемо пекти хліб ще аж з того урожаю, що вродить з твоєї сїянки“ і промінь надії осяював його думки.

— Ще є час. Будемо чекати.

З такими думками він вернув до своєї роботи і сїяв зерно, з якого мав бути урожай на весільний хліб Марії. Ох, йому хотіло ся отруїти його або розвіяти по вітру!

Дві минали однакові та сумні. Коли падала вечірня синяста сутінь, постать зраженого парубка здавалась ще похмурішою та самотнішою. Коли він виходив на яку небудь скелю і журливими очима пильно дивився на обрій, то здавався статуєю ненависти і злоби.

Він всіх ненавидів: тітку Луїзу, ту ситу, зажерливу грошолобку, для якої убога людина—не справжня людина; дядька Миколу, що зумів завдяки своїй красі та сміливості узяти собі таку жінку, як вона; Франческо, того „яструба“ і Марію, що дозволила тому хижому птахови взяти себе. Так! І її він ненавидів! Її більше над усіх! Так йому іноді здавалося. Але навіть у сі хвилини, коли тільки він згадував перші дні свого кохання, його знову обхоплювала палка пристрасть. Тоді він цілком підпадав під владу примітивних інстинктів: все, що в йому великодушного, вся його майже жіноча ширість, яка розвила ся в його серцю за час щасливого кохання, все згинувало мов цвіт на морозі.

Важкі примари мучили його в сні, ночі були ще сумнійші від сумних днів.

Майже завсіди йому снились весільні, що великим гуртом переходили через поле, на якому вже почало сходити посіяне зерно. Його обхоплювала шалена лютість і він вхопивши рушницю, клав на місці молодого. Однієї ночі йому приснив ся довгий... довгий сірий шлях по між двома чорними парканами, шлях, котрому не було краю і котрий пролягав через усю землю. Він йшов тим шляхом з оберемком дров за плечима, як то колись носив ще малим, аби як небудь допомогти своїй матері, що мусіла носити топливо аж із гір.

Він йшов та йшов; падала ніч, а шляху не видно було кінця. Йому хотіло ся їсти, він аж трусив ся від утоми... А шляху не видно було кінця і він не знав куди іде...

Там, де темне небо еднало ся з чорними парканами, крила ся якась страшна примара, така страшна, як ті примари, котрих він бояв ся, як був маленьким і спускав ся з гір несучи за плечима важке дерево.

Після сих гарячкових снів він чув себе зовсім знесиленим. Але тоді йому здавалось ніби він став дуже вигадливим та розумним: в його думках починали складати ся заміри справжнього досвідного злочинця.

Одного разу, коли він у сні убив Франческа, а прокинувшись почув себе знесиленим, він наче побачив те, що мало б стати ся після сь о г о.

— Мене арештують і засудять; все жите буду мучитись в тюрмі. Яка ж то буде помста? Гірша від гіршого лиха! Ні, треба бути обачним та лукавим, як ті жінки. „Бач,— казав він сам собі, — бач яка лукава та недобра Марія. Вона мене зрадила так, що мені нічого такого і на думку не спадало. Я навіть не можу спитати її: „Навіщо ти так зробила?“ А я все таки їм її хліб і сплю в її господі. Вона мене одурила, а я і не догадував ся... Треба, щоб і я був тепер такий хиртий, такий недобрий та вигадливий, як вона.

І він ставав лукавий, лихий і вигадливий. Його мука росла в самоті, як росло колись його коханне: наче дика рослина.

Однієї ночі він вернув ся в містечко. Але сього разу його туди привела не сліпа пристрасть і гнів, а журба та жадова побачити Марію, жадова руху, жадова змагання з обставинами.

Він привязав собаку і рушив: прийшов у містечко о дев'ятій годині. Ворота були вже замкнені. Він постукав ся, сподіваючись, що може Марія йому одчинить. І справді промінь світла освітив будинок, але зараз же згас. Ніхто не вийшов одчинити.

Без суміву Марія виходила, але догадуючись хто то стука, вернула ся назад не одчинивши.

Люта злоба обхопила Петро. Він хотів ще дужче загурекотіти в ворота, або взяти камінь і розбити їх. Але потім подумав:

— Ну, а що з того буде? Нічого! Треба мовчки хитрувати! Бачиш, яка вона хитра та лукава!

Він попрямував до халупки своїх тіток, подалі обминаючи всіх, кого зустрічав, щоб вони його не пізнали.

Старі ще не спали і сиділи в пекарні ледве освітленій тьмним світлом.

Петро добре знав їхні хати. Він тихесенько підняв ся по окольних сходах і увійшов в хатину, що виходила на невеличкий дерев'яний балькон. Помазки він знайшов скриню з чорного дерева, у якій тітки склали своє драгце. Він одчинив її і став шукати пістоль бандита.

Тітка Танія берегла сю зброю, мов реліквію. Петро не почувачи ніяких докорів совісти, узяв її. Се був перший крок.

Коли він опинив ся в міжгір'ю і йшов ледве примітними стежками пустинної місцевости, коли фантастичне сяйво місяця то з'являло ся то зникало за важкими темними хмарами, йому чогось пригадав ся той безкрайний сїрий шлях повний жахливих примар, що колись йому снів ся.

— Що мені робити? Що буде зо мною?—інстинктивно спитав він сам себе.

Чудна осіжня ніч у сьому пустинному міжгір'ю вернула йому всі ті таємні почуття, що він перечув тоді у сні. Петро що хвилини брав ся за пістоль і зупиняв ся ховаючись за деревом. Він почувач щось чудне: йому здавало ся, що супротивник от-от має з'явити ся перед ним на безлюдній стежці при нещевному місячному світлі. Він піднімав пістоль і випалював. Крик розкраював жахливе мовчанне міжгір'я. Потім знову все затихало.

Петро чув, як божевільно б'єть ся його серце. Йому здавало ся, ніби він вже зробив злочинство. Потім наче прокидав ся від зловісного сну і йшов далі.

— Що буде зо мною? Куди мені йти, що робити?

Він йшов та йшов під тим небом, таємним та важким наче душа злочинця, йшов пустинними дикими стежками, то темними, то освітленими синястим промінням місяця. І в душі Петра царювало непевне світло, котре іноді зовсім пригасло: і тоді перед ним як у сні простилав ся таємний і безкрайний шлях—шлях злочинства.

Другого дня він обдивив пістоль і сховав його між двома камелями по між густим деревом. І зараз взяв ся до роботи. Йому здавало ся, що він став зовсім инший, що він прокинув ся від довгого сну.

— Який я був дурний! — думав він. — Я міг би бути щасливим та сам відказав ся від щастя. Ох, оттоді як вона прийшла до мене у виногради. Я міг стати її коханцем, і примусити її батьків дозволити нам повінчатися, а я... я був дурний мов мала дитина! Але нехай тепер беруть ся! Тепер вони мене навчили! Ти, Маріє, не схотіла мені відчинити. . Що ж, твоє право: ти хазяйка, а я наймит. Але гляди! Ти жартувала зо мною, ти тільки розважала ся. Тоді тобі хотіло ся, щоб я тебе цілував, а тепер ти мене не пускаєш в господу. Ти була хитра, а мене учиш, щоб і я був хитрий. Я навчу ся...

Але коли він так думав, то все таки ще не тратив надії. Ох, як би він вмів писати!

— Я верну ся—думав він.—Прийде зима, я спатиму в тій господі... Мені вдасть ся поговорити з нею і я їй розповім все, що мене пече на серці.

Думав і працював. День був сумний та холодний. Над вечір повіяв північний вітер і Петро хотів розпалити вогонь. Тут він примітив, що загубив кресало, мабуть ще тоді як ходив у Нуоро. Тоді він пішов до куріня нуорських селян, що саме обробляли своє поле, котре було поспіль з полем Ноїна. Він там хотів позичити кресало або хоч розпалену головеньку.

Ніч була холодна та темна. З гір Орунь шумів різкий та дужий вітер. Петро застав селян навкруг вогню, дим від якого змішував ся з духом підсмаженого сала.

Дим наповняв курінь, котрий аж хитав ся від вітру, мов би той збирав ся підняти його і занести геть. Селяне сидючи навкруг вогню, пекли величезні шматки баранини, понастромлявши їх на довгі палиці.

Побачивши Петро, вони трохи змішали ся, але зараз почали сміятися і запросили його повечеряти з ними.

— Ох, як пахне краденим мясом! — сказав Петро беручи головеньку.

Коли він збирав ся вийти, селяне сказали:

— Коли ти не повечеряєш з нами, ми будемо думати, що ти шпиг.

ЛНВістник 1913, кн. X.

10

Сідай! Від краденого мяса здоровішають люди. Хіба вже нам ніколи не можна попоїсти чого смачного? Хіба тільки багатим можна добре їсти?

Петро зостав ся. Селяне сказали, що вврили вівцю з однієї кошари, яка була поблизу. Але один скрикнув:

— Ні, вона сама прийшла аж сюди, віби хотіла сказати: візьміть мене та заріжте!! Іж бо, Петро Бену, тобі мабуть хочеть ся їсти. Чого ти став такий сухий? Хіба твої хазяїни не дають тобі їсти?

Потім стали говорити про Марію.

— Ох, як би вона була тут,—казав один з селян, що їв мов людод, рвучи своїми вовчими зубами печене мясо,—я зів би її, наче отсей шматок. Я зроду не бачив кращої дівчини. Кожного разу, як я її бачу, так аж мов божеволію.. Ох, Петро, як би я був на твоєму місці!

Петро горів, але мовчав. Який же він справді був дурний! Він зостав ся з селянами також і по вечері; він ліг біля входу, який заложили каміннем та гіллям, і заснув.

Час від часу він прокидав ся і йому здавалось, що він чує як десь гавкає Малафедє. Але коли прислухав ся, то чув тільки завивання вітру та хропінне селян.

— Хто небудь може вкрати моїх волів,—думав він.—Ну, та нехай краде. Тут мені тепло і я не зрушу з місця. Зрештою, воли не мої, а тих проклятих хазяїнів. Нехай їх всіх чорт побере!

І він знову засипляв.

Але на світанню він раптом прокинувся. Сього разу він справді зачув крізь шум вітру голос Малафедє: здавало ся, що то був людський голос, хрипкий та жалібний; Маріянедда, маленька собачка селян, схожа на вовка, вся трусила ся та розлючено гавкала.

— Хто там?—крикнув стурбований Петро.

Він відхилив вітє, що затуляло вихід і поблід: чотири карабинери чорні та мов виквані з заліза при першому сивому світанню, прямували до куріня.

Він схопив ся і вискочив, але перше ніж встиг зрозуміти небезпеку, від якої хотів тікати, його вже вхопили.

Селяне теж були зараз арештовані. Мясо сире та печене загорнуто в шкуру краденої вівці і положено на плечі одного з злочинців.

Петро кричав і кусав собі руки. Даремно він та його товариші казали, що вони ні в чім не винні.

— Іди!—сказав один з карабінерів штовхаючи його рушницею.—Там побачать, чи ти винний, чи ні.

Він мусів рушити. Йому здавало ся, ніби то снить ся якийсь стра-

шний соп. Знову довело ся іти тим шляхом, яким не раз йшов з такою мукою у серці, клянучи увесь світ.

— Чи мене хто прокляв?—питав він сам себе.—Що скажуть мої хазяїни, як прочують? А вона? Чи повірять, що я справді злодій?

Незабаром вони зустріли власника зарізаної вівці, котрий дав знати карабінерам.

— Боборе—крикнув Петро загрожуючи йому і благаючи його.—Я не винний! Визволи мене, бо будеш каятись! Я ніколи не робив тобі шкоди, Боборе, я присягаю ся, що ніколи! Визволи мене, бо я пропаду!..

— Петро,—сказав пастух,—я тобі віри доймаю, не я винен, що тебе арештовано. Я бідний чоловік, а сі чорти отсе вже третю вівцю взяли в мене. Я вже не міг більше терпіти!

Селяне сказали:

— Ми знайшли її неживою біля загорожі... Вона сама здохла...

— Щоб вас чорт узяв! Там дізнають ся.

— Я ні в чім не винен!—кричав Петро.

— Іди, іди!—підганяв його карабінер, штовхаючи рушницею.

— Боборе,—став знову благати Петро,—підди, принаймні, до моїх хазяїнів та розкажи все, як стало ся..

На щасте вони досить швидко прийшли в Нуоро і нікого не зустріли.

На допиті у судді селяне сказали, що Петро не винен.

Він цілий день даремно ждав, що його випустять.

Дядько Микола почувши про його біду, пішов до судді, став радити ся з адвокатом.

— Що ж робити!—відказав адвокат—бувають справи, де все переплутується ся, наче волоссе Медузи...

— Щоб тебе чорт узяв з твоїми викрученими словами!—подумав дядько Микола і пішов далі клопотати ся.

Але у вечері Петра відвели в тюрму.

Там він просидів три місяці.

Петро добре знав, що обвинувачений, навіть тоді, коли проти його нема ніяких певних доказів, мусить довгенько намучити ся в тюрмі. Але він не міг сьому покорити ся, се йому здавало ся страшно несправедливо.

З кожним днем у його серцю розростали ся лихі почуття та пекуче обуренне. Були дні, коли він думав, що збожеволіє. Що робила Марія? Коли він думав, що вона може піти заміж в той час, як він мучить ся в тюрмі, його мука і його злоба робили ся ще дужчими.

Від Наїна йому іноді прислали трохи харчів та пляшки вина

Прихильність дядька Микола до наймита була така велика, що він попрохав дозволу побачитись з ним. Він намагався втішити його і розражити оповідаючи про веселі пригоди. Всі часи він мусів взяти другого наймита, але сказав Петрови:

— На той рік я знову візьму тебе до нас.

Петро нічого не відказав, і стояв похмурий та сумний. Він думав про Марію, про її шлюб, котрий, як казав дядько Микола, мав відбутися незабаром і думка, що він муситиме знову вернути ся в господу Наїна та бачити щасте молодих, робила його божевільним.

Через кілька днів, у камеру, де сидів Петро, привели нового арештованого, що був не з Нуоро. То був зручний молодий парубок, що походив на розумного, але лихого хлопця. Звали його Зуане Антіне. Ледве він вступив у камеру, зараз привитав ся з товаришами, подав їм руку і спитав як кожного звуть. Потім він став уважно розпитувати ся про їхні справи.

Здавало ся, ніби він хоче вибрати собі товариша. Видно йому найдужче вподобавсь Петро.

— Скажи мені,—звернув ся до його Антіне—ти справді крав?

— Ні—відказав Петро.

— Погано ти робив! Як би ти був справді крав, тобі не було б тут так тяжко. Таким чином тобі було б спокійнійше і користнійше.

Петро усміхнув ся.

— Хто не краде, той не справний парубок—вів своє далі Антіне.

— Скажи мені ще одно. Чи є Бог, чи нема? Коли Він є і коли Він справедливий, він мусів сотворити землю так, щоб усі люде усім користували ся та втішали ся. Таким чином все на світі належить усім людам... Треба тільки знати, як що брати..

— Але бачиш,—зауважив Петро—за се ось беруть у тюрму...

— Треба быть хитрим та обережним, треба знати, як що брати...

— А от, бач, і тебе самого взяли—знов зауважив Петро, котрому розмова товариша напів серіозна, напів жартовлива здавала ся разом і цікавою і гидкою.

Антіне приплющив свої лукаві очи.

— І що ти про се знаєш!—одказав він—А може я навмисне дав ся їм у руки? Я вийду з тюрми чистійший від голуба. Я не зробив того злочинства, у якому мене тепер обвинувачують, я се можу доказати. У друге я справді можу чого накоїти, але тоді також можу сказати суддям: то на мене взяли ся лихі люде, ненавидять мене і кажуть на мене неправду, як уже було того разу, але я вірю, що суд буде правий і справедливий! І судді мені повірять, їй Богу, повірять!

— Але я можу свідчити проти тебе, розказати все, що се ти мені наговорив—скрикнув Петро.

Парубок пильно подивився на його і усміхнувся. Його чудові зуби заблищали в півтемряві наче зуби вовка, що засів на здобич.

— Ти будеш моїм товаришем і не зрадиш мене—відказав він.—Всі парубки брати між собою і повинні один другому помагати, а не зраджувати один другого.

Петро не звернув уваги на непевність теорії Антіне. Окрім того йому здавалося, що той жартує. Сам він здавався таким славним та приязним із своїм білим хлопячим обличчям, з своїми хитрими, жвавими очима та з своїм дзвінким голосом, що всі залюбки слухали його і майже піддавалися його впливові.

Трохи згодом після того, як він опинився в тій камері, він почав оповідати страшні історії про бандитів, але в дуже поетичній формі. Всі вязні гуртовались навколо, мовчазні та уважні, обхоплені хоробливою цікавістю.

Петро теж чув, що його серце починає битися від якогось хижого запалу. Так мабуть в старовину люде слухали оповідання про війни, про героїчні вчинки та про казкові пригоди півдиких дідів. Антіне хвалився, що знає всіх розбійників в околиці Нуоро (де їх було дуже багато) і навіть витяг з чобота та показав усім лист знаменитого бандита Карбедду, в котрому той призначав йому стрівання на вершині однієї з гір Олієни.

Усі вязні почули щось схоже на заздрість і почали й самі вихвалитися, що теж мали зносини з розбійниками.

Лист Карбедду переходив з рук у руки, ті що не вміли читати, все таки уважно розглядали папірець.

Петро довго на його дивився, а потім зітхнув.

— Отсе справний чоловік!—сказав він, ударивши пальцями по папері. Здавалося, ніби він ще щось хотів сказати, але раптом замовк і зробився дуже похмурий.

— Той Карбедду—подумав він—не дозволив би зневажити себе так, як я дозволив мене зневажити. Він би позмітав геть усі перешкоди, як вітер розмітає соломку. А я... я трусополох!

— Ось що—сказав він вертаючи листа—треба, щоб і я навчився читати та писати, бо буває зроблюся розбійником, то мусітиму часом писати листи.

Він жартував, але Антіне пильно і чудно подивився на його.

— Коли хочеш—пропонував він—то я навчу тебе читати та писати. Часу маємо досить.

Петро згодився з великою радістю. Він дуже охоче взявся до науки, котра вкорочувала без краю довгі години, котра захопила і заспокоювала його.

Один з старих сторожів, котрому Антіне іноді підносив склянку вина, достав все, що було треба для писання, граматику і кілька старих часописей.

За кілька днів Петро вивчив дуже багато. Перед своїм визволенням він міг вже прочитати і зрозуміти цілу сторінку, а також написати своє та Марііне йменне.

Се йому дало якусь отруйну втіху і здавалося, що він придбав якусь зброю, придатну і для оборони і для нападу.

Тимчасом дні минали одноманітно і безбарвно. Петро звик ходити, працювати, а не сидіти на місці; тут йому все якось змішувалося: іноді йому здавалося, що він у тюрмі тільки кілька днів, іноді, що вже безліч років.

У ночі, в суворому мовчанню вязниці, котре порушали тільки гучне завивання вітра та різке перегукування вартових, вязень почував нестерпучу муку, згадуючи ночі, перебуті перед червоним огнем, в теплій господі хазяїнів. У сні він бачив Марію, цілував та пригортав її.

— О, Боже! Не вже справді все минуло ся, все скінчило ся? З невимовною ненавистю Петро думав про Франческа. Вимовляючи се йменне, він люто стискував зуби. Він обвинувачував його навіть в тому, що тепер опинився в тюрмі. Як би він був не приходив в Нуоро, щоб украсти у тітки пістоль, як би був не згубив там кресало, не довелося б йому йти брати огню до селян, з якими його арештували.

Люто злоба та обурення проти всіх і всього кипіли в його душі. На її незайманий ґрунт схвильований мукою, лихі думки Антіне подали мов насіння якогось отруйного зілля, котре зараз пускало паростки.

— Ми всі рівні,—казав Антіне іноді серіозно, іноді жартовливо— рівні як діти одного батька. Бог є батько всім і коли він сотворив світ, то сказав людям: „Ось мої діти, я вам даю періжок. Кожному буде з його частина. Беріть, дітки“. А люде були такі: одні дурні, а другі лукаві. Одні брали собі занадто багато, другі нічого не дістали. Коли сі останні починають нарікати, Бог їм каже: робіть як знаєте, діти. Кожний для себе, а Бог для всіх. Хто про себе не дбає, тому ще гірше буде.

— Але не досить бути багатим, щоб бути щасливим,—зауважив одного разу Петро.

— Хто се тобі таке сказав?—призирливо скрикнув Антіне—ти так собі думаєш, дурню божий? А я тобі навпаки скажу, що хто має гроші, той все має. Того люблять, того поважають, того боять ся. Навіть дівчата, котрі нічого не розуміють, і ті краще любитимуть багатого, хоч би він був бридкий, каліка, кислоокій..

— А правда!—відказав Петро думаючи про Марію.

Інші в'язні теж згоджувалися з Антіне, тим паче, що майже всі робили відповідно його теоріям.

Багато з них були злодіями, шахраями, злочинцям; розмови їхні були брудні і кожне слово мало якесь особливе гідке значіння. Здавалося, що саме вже тільки їхнє дихання отруює і без того отроєне повітря тюрми. Дихаючи сим повітрям, Петро чув, що його серце каменеє, що його думки роблять ся нечистими.

Він несвідомо розумів, що, як казав Антіне, жите схоже на величезні терези: з одного боку люде, під вагою кривди та безталання спускали ся в безодню, з другою йшли в гору і втішали ся радощами.

— Чого воно все так?—питав він.

— Того, що ми дурні—відказував Антіне.—Того, що ми не хочемо зрозуміти, що всі ми рівні і що земля належить усім. Дивись, наприклад, на птахи: вони всі однаково одягнені, всі беруть поживу там, де її знаходять, вють гнізда, де їм до вподоби. Чому люде не хочуть робити так, як вони? Бо люде дурнійші від птах. От і все!

— Зрештою є розумні, як ти кажеш, є і дурні. Я наприклад, дурний. Я дозволяю себе кривдити і мовчу, я не беру того, що можу взяти. Але хіба я винув? А вже ж!—казав Петро думаючи, що як би був схотів, то міг би втішати ся коханням Марії і її багатством.—Еге, я завжди був дурний.

— Одначе можна зробитись розумним.

— А як?

— Навчи ся. Бачив, як треба учити ся читати та писати? Так от так саме!

Кілька разів Петрови хотіло ся розповісти Антіне про своє нещасливе кохання, але незважував ся. В глибині душі він ще мав якусь надію.

Він сподівався, що може яка небудь перешкода перебити Марії одружитись з Франческо. Той міг занедужати або й вмерти. Марія могла роздумати ся...

Але він все сидів у тюрмі.. визволення не приходило. Ох, чого стільки кривди на світі!

Як люде могли замкнути його в тюрму, коли вони не мали ніяких доказів, що він був винний? Антіне мав рацію: жите наче ті терези: з одного боку йдуть угору, з другого спускають ся в низ.

Звістка, що Марія та Франческо незабаром мають вінчати ся, налила до країв чарку гіркої, що Петро намагав ся відхилити від своїх уст. Його обхопила страшна лютість. Він захопив ся за ґрати, наче хотів їх вирвати, йому здавалось, що він от-от задушить ся.

Ох, хоч би його випустили! Він би міг щось робити, щось спробувати робити!.. Він міг би благати, загрожувати, міг убити...

Останній тиждень, що він перебув в тюрмі, був для його страшним катуванням. На дворі лив та лив дощ, у заґратоване вікно Петро бачив тільки частину одноманітного сивого неба, під яким часами з хрипким криком пролітали ворони.

— Чи є Бог, чи нема?—думав арештований.—Нащо ж він дозволяє, щоб мучивсь безвинний.

Нарешті правда взяла гору і Петро випустили з тюрми.

— Як тільки мене випустять, я прийду відвідати тебе—сказав йому Антіне.—Я тобі маю пропонувати одно діло... Бувай здоров, не журись і не забувай мене.

Коли Петро побачив знайомі вулиці, йому здалося ніби він прокидається від важкого сну і почув величезну радість, яку відчувають ті, що були майже безнадійно хворі, а потім почали видужувати.

Схвильований, з поблідлим від тюремного повітря та від невпійної муки, обличчям він попрямував до двору Наїна. Марії не було дома. Тітка Луїза привітала його досить холодно і оповістила, що незабаром має відбутися вінчання.

— Що ж, знову наймишся до нас?—спитала вона.—Я чула, що Франческо казав, що йому треба наймита.

Петро здригнувся. Він буде наймитом у Франческо? Ніколи!

— А де Марія?—спитав він.

— Не знаю. Кудись пішла... Пий, Петро, ти білий став, мов глина. Пий! Від вина трохи почервонієш. Прийдеш до нас на весілля?

Він випив вино, але воно йому здалося отрутою.

Потім він вийшов і став ходити біля двору, виглядаючи Марію, але вона не вернулася. Вечірня тінь упала на землю і покрила темрявою душу парубка.

— Вона напевне була дома, але не схотіла побачитися зо мною—думав він.—Все скінчилося, все скінчилося!

Він згадав про помсту і про те як він замислював вбити Франческо раніше, ніж той повинчається з Марією. Він би міг се зробити сього ж вечора, притаївшись біля двору Наїна.

Він, здавалось, вже бачив, як іде Франческо, такий щасливий та вневнений... досить тільки трохи сміливості, щоб кинутися і задушити його... А потім знову тюрма, знову темна камера... Ох, ні!

Думка про тюрму була така страшна, що перемогла і кохання і ненависть Петра. Йому пригадалися слова Антіне: „Треба чекати підходящого випадку і користуватися ним“.

— Треба чекати!—подумав він.

І з мукою в серцю, з душою повитою темрявою, він пішов геть від двору.

XIV

Був вечір перед тим днем, коли мала вінчати ся Марія.

Будинок і кімнати були побілені і прибрані: У пекарні блищав чепурно почищений посуд. Мідний здавав ся золотим, бляшані покришки сяяли мов срібні—так, принаймні, казала тітка Луїза.

Поруче сходів теж вичистили попілом та олією і вони блищали під теплим проміннем фефральського сонця. Після останніх дощів, погода стояла лагідною. Чуло ся, що се вже весна. На подвірю і в господі молодих здавало ся ще теплійше та веселійше.

На огні кипіли глечички з кавою, у кімнатах верхнього поверху розходив ся приемний дух від печива та від наливок. На столиках, на ліжках, на стільцях, скрізь стояли підноси з різними кольоровими ласощами, з періжками та печивом з мідгалів та меду.

На подвірю та в господі невпинно метушились люде. Що хвилини ворота одчиняли ся: до Наїна йшли жінки в місцевих убраннях, несучи на головах кошики з ласощами та періжками і коші з пшеницею, з якої виглядали пляшки червоного та золотистого вина з китицями квіток замість затичок.

Се були дарунки, що посилали молодим родичі, приятелі та наймити Наїна та Розана.

Сабіна брала і відносила дарунки, а друга родичка проводила жінок у кімнату, де їх пригощали наливками та ласощами. Потім вона відносила зерно та инше в коморю, а в коші, які мала вертати жінкам, клала шматок печені, серце з солодкого мідгалевого тіста та инші ласощі, що мали форму пташок, квіток та трьохкутників.

Біля столу, на котрому було повно шматок м'яса та квіток, сиділа рудоволоса дівчина і записувала на папір тих, що прислали дарунки.

Сабіна входячи казала ймення і складала принесене:

- Тітка Марія Розана мідгалевий періг.
- Сіньор Антоніо Цонкедду зерно.
- Сіньора Грація Качуло зерно та періг... та швиденько пиши, Катерине, а то ти мов нежива.

Катерінеда спокійно, не поспішаючись, писала і нічого не відказувала. Але ледве Сабіна виходила, вона жваво схоплювалась і набіраючи зменями ласощі, пхала їх собі в кишені, за пазуху, в панчохи...

Марія в сі дні повинна була нічого не робити, що було їй дуже неприємно. Вона була вбрана у все нове: в білій як сніг сорочці, в квітчастій хустці, з чорним шнурочком на шиї. Вона сиділа біля жаровні, повної розпаленого уголля і розмовляла з родичками молодого.

Жінки, що приносили дарунки, стискали її руку і нахилились до неї, бажали „стільки радощів, скільки зернят в їхніх кошах“. Потім йшли пити каву.

Марія дякувала, але сама собі думала, що не всі ті бажання були щирі. Тітка Луїза витала гостей з аристократичною привітністю і примушувала їх їсти як можна більше.

Марія вважала се все зайвим. Скористувавшись вільною хвилиною, вона викликала матір в порожню хату і сказала:

— Нехай їдять скільки хочуть, але навіщо ви їх запихаєте?

— Годі, дочко!—відказала тітка Луїза вирівнюючи чипець.—Такі дні не часто трапляють ся в житю... треба їх святкувати.

Вона не сказала, що в такі дні треба показувати людям, які вони, Наїни, багаті та пишні. Але молода се вгадала і більше не відмовляла пригощати.

— Маріє!—гукнула гарненька дівчина, родичка молодого.

Марія пішла їй на зустріч і стиснувши руку, провела до сходів, дивлючись їй у слід, вона побачила, що та зупинила ся і щось каже Сабіні.

— Радій, Сабіно!—почула Марія.

— Я й радію!—відказала Сабіна.

— Завтра сюди прийде і Петро Бену.

— Нехай собі приходить—відмовила Сабіна вдаючи з себе недбалу.

— А хіба тобі байдуже?

— Чи прийде, чи ні, мені то однаково.

— Ох, яка ж ти хитра, Сабі! Як вмієш ховати ся...

Сабіна усміхнулась і пішла на зустріч жінці, котра привесла кошик і взявши його понесла в комору. Якась тінь лягла на личко дівчини. Петро прийде? Чого? Чого він хотів?

— Хотіла б я його бачити!—думала вона.

Жах, жаль, ворожнеча і надія заволоділи її душою. Вона незважувала ся навіть самій собі признати ся, що після заручин Марії, надія і жаль знову розпалили її коханне, готове все простити, все забути.

По мовчазній умові ні Марія, ні вона ніколи не згадували Петро. І Сабіна прощала своїй багатій родичці її часову помилку, прощала, бо мала надії.

Тепер він мав вернути ся. Вже минуло кілька місяців, як Сабіна бачила його. Звістка, що він хоче відвідати хазяїнів як раз на весілля Марії, турбувала її, але в глибині душі прокидала ся надія. Вона не буде тут, вона не відводитиме від нього очей повних співчуття... Може він вернеть ся до неї...

З такими думками вона ж до самого вечора приймала і відносила

дарунки. Потім їй ще довелося і записувати їх, бо рудоволоса дівчина так наїлася ласощів і стільки понабирала їх, що вже більше не хотіла сидіти в коморі.

Коли почало вечоріти, приїхав молодий. Виголений, в опшпному убранню, в чобітках з рипом, в білих штанах, Франческо здавався майже гарним. Його очі сяяли від радості та кохання.

Але молода була якось стурбована і привитала його майже холодно.

Звістка про поворот Петро стурбувала і засмутила її. Чого він хотів? Чого йому тут було треба?

Після того вечора, коли він зайшов до їх після тюрми, він більше не приходив. Одного дня Марія була страшно здивована, коли шинкар передав їй лист від Петро, в котрому той благав, щоб вона вийшла до його на розмову.

„Кожного вечора, о одинадцятій годині я проходилиму поуз ваші ворота. Одчини мені, коли в тебе є серце“...

Вона нічого не відповіла і не відчинила воріт. Він вже більше не показувався. А тепер чого він хотів прийти? Чи він вже погодився з її шлюбом, чи мав на думці помсту?

— Може було краще вийти до його—думала Марія—вмовити його, попрохати, щоб він мені простив... Окрім того, як би він хотів помститися, то міг би зробити це раніше... Та може він завтра і не прийде. Може то Татана пожартувала з Сабіною.

Але все таки вона боялася і час від часу безжалісна думка проходила в її голові: і чому його ще хоч трошки не подержали там? Перебував же він там три місяці, міг перебути і чотири... я не бажаю йому лиха, але так було б краще для всіх. Коли б він вийшов з тюрми після мого весілля, може б легше поведився з ним...

За чотири місяці, що вона не бачила Петро, зовсім погас огонь кохання, який так нещасливо розгорівся в її серці. Вона не кохала Франческа, але їй здавалось, що вона забула Петро. Її душа визволившись від лихої хвороби—кохання, лагідно спочивала, наче той хто видужує від справжньої хвороби.

Ні,—казала вона сама собі—мені нічого боятися. Петро не здатен зробити що погане. Я се знаю краще від всіх.

Окрім того в неї було безліч усякого дрібного клопоту, що захоплював її і не давав замислюватися. Після довгих суперечок між нею та Франческо було порішено, що вони житимуть з її родиною: таким чином будинки Розана можна наняти за добру ціну, а Марія, zostавшись з своїми, краще втішалася б своїм щастем. Так було і корисно і приємно.

Франческо мусів згодити ся.

Маріїну хатину обмалювали блакитним та рожевим, ліжко було виписано з Сасарі, на стільці, на образи, на дзеркало любовали всі сусіди та дивували ся роскошам.

Кільки місяців в Нуоро про више і не говорило ся. Зрештою слава про Маріїну хатину та про її віно розійшла ся далеко за околицю Нуоро. Вона навіть збудила заздрощі у місцевих полупанків, тим паче, що побільшувано те, що було в дійсности. Казали ніби молода Франческа Розана думає надіти панське убранне, се б то сувонну, вишиту золотом спідницю, корсетик з золотими гудзиками, рукавички та золотий ланцюжок з годинником.

Се все було неправда. Але такі розмови були дуже приємні Марії. Вона жила дрібними втіхами самолюбства

Ранком, в день вінчання, вона встала ранійше ніж завсідн, вмила ся і викупала ся міцно стискуючи уста, щоб як небудь не набрати води в рот: вона ж ще мала причащати ся. Потім убрала ся, і наділа блискучі черевички, котрі трохи давили ногу, але були маленькі та гарні.

Кільки хвилин вона стояла перед дзеркалом по дитячи втішно любуючи собою. Потім поклікала Сабіну і сказала, показуючи черевички: — дивись, які гарні в мене ніжки.

Сабіна відчинила вікно і стала замислено на неї дивитись. Сяєво лагідного ясного дня наповнило рожеву хату. Красвиди, прикрашені перламутром, що були намальовані на ліжку, освітили ся рожевим проміннем. На подвір'ю щebetали ластівки, співали півні. Все було лагідне та радістне.

В сусідній хаті голосно позіхав дядько Никола. Хтось вже стукав у ворота.

— Давай швидче приберемо хату,— сказала Сабіна, беручись до роботи.— Сьогодні дуже гарна днина. Се віщує щастє.

— Чуєш, як риплять?— відказала молода, захоплена своїми черевичками.— Так, мов чобітки Франческа. Тільки які ж вони тісні! Усі повмірактъ з заздрощів, коли побачать їх! Як ти думаєш?

Сабіна, трошки обурена, всміхнула ся. Не вже Марії нема про віщо думати сього ранку?! Чого вона така байдужа? Щаслива вона, що могла все забути і захоплюватись дурничками!

Але ні! Раптом веселе обличчє молодої посмутніло і її очі стали майже зажуреними. Сабіна подивилась на неї і насмішкувато спитала:

— А що? Давлять черевички?

— Ні... я думала...

— Про кого ти думала? Потягни он трохи ковдру! Оттак! Ось і подушки. Ще ніхто ніколи не бачив кращого ліжка.

— Я думала... Франческо хоче весною повезти мене туди, де його кошари. Там ми зостанем ся на два тижні... Будеш приходити до матери?

— Побачимо. Відійди, бо я хочу побризкати водою поміст. Ну, швидче! Відійди! Киш, киш!

Собіна стала замітати, а Марія вийшла в сусідню хату. Дядько Никола вже встав, вже вбрав ся в святкову одежу і ходив з пекарні на подвіре і назад, тягнучи за собою палицю. Він наказував щось робити, чогось не робити, але його ніхто не слухав. В пекарні тітка Луїза ще поважнійша та урочистійша ніж завсіди, розмовляла з сусідськими жінками.

— Ох, які ж то дарунки, тітко Луїзо!—говорили вони, підлещуючи їй.—Ніхто ніколи таких і не бачив. А як ви вітаєте гостей! І які ж то ви багаті!

— Не часто ж таке трапляеть ся. Треба погуляти. І потім, раз у нас, дякувати Богу, усе є, то чого ж нам скупити ся?

— Та правда, нехай Господь все благословить.

Поприбіравши в хатах, Марія та Сабіна догоняючи одна одну та сміючись мов малі, побігли в пекарню. Сусідки зараз почали вихвалити Марііні черевички.

— От малесенькі! От гарнесенькі,—казали вони нахиляючись, щоб краще роздивити ся.

Сабіна, жартуючи, подала Марії кави з молоком.

— Не хочеш? Так я сама випю.

Позаяк Марія позіхала, одна з сусідок підморгуючи сказала їй:

— Не виспались? То й сієї ночі не вдасть ся заснути..

Марія почервоніла і зникла. Вернувшись в свою хатину, вона почала розкладати убранне, в якому мала вінчати ся.

Тимчасом дядько Никола разом з братом тітки Луїзи пішли до молодого, щоб забрати його

Сестри Франческа, котрі повинні були вбрати Марію, не забарили ся. Незважаючи на те, що вони вже прибрали ся в роскішні спідниці та тісно постягали свої пояси і корсетки, а на пальці понанизували безліч перстенів, вони все таки власноручно одягли Марію.

Стоючи перед дзеркалом і повертаючись на всі боки, Марія не могла надивити ся на себе. Але дзеркало було трохи нерівне і зменшало та зміняло обличчя; молода не могла вповні навтішати ся своєю красою.

Але краще від дзеркала відбили її красу очі молодого, коли він несподіванно увійшов і зупинив ся захоплено дивлячись на неї.

— Ох, яка ж ти гарна!—скрикнув він.

Золотий пояс стягав тонкий стан Марії, пишні груди покривав білий атласовий корсетик, крізь білу хустку просвічував ся рожевий очіпок, рямкою облягаючи прегарне личко.

Тільки раз бачив її Франческо такою невимовно гарною: се тоді тієї ночі, коли вони вертали ся з свята.

Він се їй і сказав, наближаючись до неї і тремтючими руками розправляючи стьожки її попередницї.

— От божевільний!—відказала вона вдаривши його по руці золотим дукачем своїх перламутрових чіток.

— Ну, ходім!—сказала сестра Франческа—потім вже будете жартувати.

Але він обняв Марію і хотів її поцілувати.

— Ой!—скрикнула вона вириваючись.—Ти хочеш сповідать ся в найтяжчих гріхах.

— Коли поцілунки—тяжкий гріх, то скільки ж їх буде на наших душах!

Вона пішла з хати. Тїнь знову засмутила її личко: їй пригадали ся поцілунки Петро. Але зараз інші турботи вернули її до дійсного і усмішка щасливої молодї знову осяяла її очи.

Тїтка Луїза стала виражати весїлле в церкву.

— Попереду підете ви,—сказала вона одному хлопчику і дівчинці в місцевому убранню, даючи їм по свічці обв'язаній блакитними стьожками.

— Ідїть! Тільки не сварїть ся!

За ними повинна була йти поміж двома зовицями, молода, потім Франческо між дядьком Ніколою та братом тїтки Луїзи, а за ними вже всі родичі, приятелі і знайомі, але нї одної жінки або дівчини.

Тїтка Луїза, стоячи на воротах, дивилась їм у слід. Потім вернула ся в пекарню і кінцем хустки втерла з очей сльози. В уличках, котрі сусїди повимїтали і причепурили для сїєї нагоди, з обох боків стояли жінки, діти, собаки, кури та коти. Далі глядачів було менше.

Марія, проти власної волї турбувала ся все більше і більше. Вона вже нічого не бачила, не чула. Їй хотїлось разом і плакати і смїятись. Вона думала що через годину буде вертати ся сими самими улицями, але вже не вільна, як тепер, а прикована навіки до чоловіка, якого не кохала.

Проте вона не чула себе нещасливою. Тільки якесь таємне чуття припушувало швидко бити ся її серце.

Окрім того вона боялась що хвилини побачити погрозливе замучене обличчє Петро. Але процесія без нїяких пригод прибула в церкву і молода заспокоїла ся.

Їй здавало ся, нїби лагідне мовчанне сїрих мурів заспокоїло її ду-

шу: тепер все вже скінчило ся, вже більше нічого боятись. Минуло вже, вмерло.

З церковних вікон на закурені ослони падали соняшні цяті. Було чути як щебетали пташки на чистому та теплому повітрі.

Марія та Франческо стали навколїшки на східцях вівтаря. З високости на їх дивив ся суворим поглядом Бог-отець в околі зеленастих хмар. Марія захопила ся молитвою і дала Богу обітницю бути доброю жінкою. Твердим і спокійним голосом вона відказала на питанне священника чи своєю волею вона йде за Франческа. Тільки тоді, коли вони вийшли з церкви, вона зважила ся глянути на чоловіка. Вона його, на все жите його. Її йменне було вже не Марія Наїна, а Марія Розана.

Майже щаслива вона йшла біля чоловіка, котрий не зводив з неї очей.

— Скажи мені що небудь, Маріє,—казав він.—Усміхни ся до мене. Дивись, всі на нас дивлять ся...

Вона усміхнулась і сказала:

— Не знаю, що й казати... мені якось так...

Люде, знаючи, що зараз ітимуть молоді, девили ся з вікон та дверей, купились на улицах. Цілий гурт хлопчиків обступив молодих. Коли процесія вийшла з муніципального будинку, на неї з усіх вікон та дверей посипало ся зерно, квітки та ріжнобарвні папірці. Але сього не було ще досить: де-які жінки кидали перед молодою полумиски, котрі з брязкотом розбивали ся. Се має особливе значінне і ніколи не робить ся перед вдовами, що знову виходять заміж, ні перед молодими вже не дівчатами. Марія червонїла, Франческо усміхав ся.

В уличках, поблизу господи Наїно, зерно посипалось мов рясний град, а брязкіт розбитих тарілок злив ся у суцільний дзвін. Жінки та дівчата вигуквали:

— На щасте! На щасте!

Тітка Луїза чекала молодих на воротах. Ледве вона їх заглядїла, як почала плакати; коли вони наблизились, вона обняла обох і поцілувала.

По обличю Марії теж покотили ся сльози. Вона втерла їх хусткою і ще вони не всохли, як молода вже знову усміхнула ся.

XV.

Доля, що судила ся Петро, звелїла йому піти до Наїна. Увесь час він змагав ся з жадобою побачити Марію молодою, Марію, котру він навїки втратив. Чому йому так хотїло ся піти до Наїна? Він і сам не знав. Мабуть з одчаю.

Тепер він жив з своїми старими тітками і робив на їхній землі. У ранці того дня, коли мала вінчати ся Марія, він прокинув ся дуже ра-

во, і ще загарливіше вїж завсіди, взяв ся до праці. Але його думки були далеко.

Вони летіли в госпуду молодих і проводили їх аж до церкви. Він бачив Марію в шлюбному вбранню, бачив як усміхаєть ся до неї Франческо, бачив шумливу, урочисту процесію. Марія сяяла красою, Франческо щастем... А він... Він був тут, похилений над землею, котру перші пестоці сонця убірали квітками, мов молоду... Він був тут, один, зраджений, забутий...

Холодний піт виступив па його чолі, на висках починали бити ся жици. Його обхоплювало непереможне бажанне піти на весілле Марії і перемагало його, наче які лихі чари.

— У мене пропасниця і я не можу робити—сказав він виправдуючись сам перед собою. Він приложив руку до чола, втер піт і рушив до дому. Але коли він був вже дома, то замість того, щоб лягти, він вмив ся, надів святкову одежу і пішов до двору Наїна.

Коли він був вже перед ворітьми, то на хвилинку зупинив ся, але потім, призириливо хитнувши головою, рушив далі. Біля возовні він знову зупинив ся. Була вже південна пора. Сонце осяювало все подвірє. З пекарні ішов дух печеного мяса та кави. Чув ся регіт, дзвін шклянок та галас весільного бенкету.

Петро распаленим поглядом дивив ся на двері. Іти туди? Іти туди, в пекарню і сісти на свому наймицькому місці? Раптом йому все згадало ся: перше стріванне з Марією, її пестоці. Він стиснув зуби, щоб втримати крик муки та злоби.

Якась жінка зявила ся на порозі в пекарні, несучи велику білу миску, що блищала на сонці.

— Ох, Петро—привитала ся вона весело—добри-день. Чого ти стоїш? Іди сюди!

— Там багато людей?—спитав він, підходяючи.

— Не дуже. Іди! Дядько Никола буде дуже радий бачити тебе.

Він пішов за нею.

— Дивіть ся, хто йде!—слазала жінка входячи в кімнату, де бенкетували. Всі глянули на Петро. Він привитав ся, підійшов до дядька Николи, положив йому руку на плече.

Хазяїн, вже п'янький, відсунув ся і посадив біля себе Петро. Поставив перед ним полумисок і щось йому сказав.

Петро не зрозумів. Він нічого не бачив і не чув. Йому здавало ся ніби він опинив ся в якомусь незнайомому місці, у незнайомій юрбі, і тільки чув, як беть ся його серце.

Далі він трошки заспокоїв ся і побачивши перед собою полумисок, відсунув його від себе і подивив ся навколо.

За столом сиділо душ трийцять чоловіків та жінок. Перед ними стояли усякі білі і пописані полумиски та шклянки різної форми, позичені для цієї нагоди у сусід та родичів.

Молоді, як то годить ся робити по сардському звичаю, їли з одного полумиска. Франческо пригощав Марію.

Вона вже скинула убрання, в котрому вінчала ся, лишила тільки вишиту сорочку. Тепер на ній був парчевий корсетик і темна з одбитими троляндами та гіяцинтами хустка. Обличчє молодої здавало ся надзвичайно гарним і Франческо, спанілий від вина та кохання, здавалось нікого не бачив окрім неї. Він мабуть і не бачив, як увійшов Петро. Марія теж так само усміхала ся, як усміхала ся ранійше.

— Вона навіть мене не бачить. Чого я прийшов? — подумав Петро.

— Еге, ти ще й досі білий мов дівчина, — сказав дядько Никола, знову становлячи перед ним полумисок. — Та чого се ти не хочеш їсти?

— Я вже їв. Що-ж кажете, я покращав? Гаразд! Тепер дівчата бігатимуть за мною ще більше ніж ранійше.

— Бач який! — вигукнув дядько Никола, — ось, я зараз устану та візьму палицю!

Марія швидко глянула навколо і на мить зупинила очи на Петро. Він сміяв ся, спустивши вії, вона нахилила ся над полумиском.

— Він більше не думає про мене. Він прийшов сюди, щоб мені се показати. Гаразд — подумала вона, але сама не розуміючи чого насупила ся.

Гаряча рука Франческо доторкнула ся до її. Вона підняла голову і усміхнула ся... Він обняв її...

Петро не міг відвести очей від них. От те, що йому привиджувало ся в найгірші хвилини відчаю, тепер він бачить в дійсности. Те, що колись йому здавало ся неможливим навіть у сні, тепер він бачить власними очима. Значить се правда? Все вже для його скінчило ся, все вже скінчило ся... І він нічого не робитиме? Хвилинами йому здавало ся, що він знову чує той шум, схожий на стукіт кінських копит, що колись йому вчував ся і кривава намітка заходила на його очи.

Але тільки Сабіна дивила ся на його і бачила той страшний погляд, котрим він пильнував молодих. Бліда, майже смутна, вона вже не крила ся з своїм сумом та розчарованнем. Вона виглядала Петро... вона чула, як він прийшов... Але тепер розуміла, що він прийшов з одчаю.

— Все скінчило ся! — думала також і вона — нема вже надії! Він її все таки кохає, а мене навіть й не примічає. Як він дивить ся на неї! Які його очи страшні!

— Що тобі, мое серденько? — спитав її якийсь парубок — чого ти стала така бліда? Що ти побачила.

ЛНВістник 1913, кн. X.

Всі сміяли ся, говорили, двозначні жарти летіли з одного кінця столу на другий і хтось вже лаяв ся.

Біля молодої стояв високий пастух з рудим волоссям і з величезною бородою, з темним, мов мідяним обличчям. Він зручно різав на невеличкі шматочки печене порося.

Ніж, котрий пастух витяг з торби, майже зникав у його руці, така вона була велика та узловата. Коли порося було порізане, пастух вилизав пальці, витер брусом ніж, потім подивив ся навколо і з задоволенням зітхнув.

Хтось з гостей заплескав у долоні. Молодий подивив ся на пастуха і крикнув:

— Слава! От ріже, так ріже!

Всі засміяли ся окрім Сабіни, бо їй було тяжко тітки Луїзи, котрій сміяти ся не годило ся і Марії, котрій не подобало ся, що Франческо занадто вже багато пе. Напевно Петро глузує з його.

Великий полумисок з поросям було віднесено усім гостям. Франческо довго перекладуючи шматки, вибрав найкращий для Марії, порізав на дрібненькі шматочки і посолів.

Молода граційно відхилила віделку, котру він їй подав.

— Не хочеть ся вже мені їсти. Досить!

Але він підніс до її уст шматочок і вона, хоч і роздратована, мусіла його зісти.

— Ну, годі, залиш!

— Маріє, я тебе розгнівав?—спитав він, вдаючи з себе дуже зажуреного.—Маріє!

— Нема чого плакати! Краще,—вона затримала його руку, що простягала ся до вина—краще не пий багато..

— Ти боїш ся, щоб я не заснув?—спитав він, дивлячись на неї та усміхаючись. — Ну, гаразд, я більше не буду пити! Сьогодні вже не буду!

Він взяв її руку і вже більше не хотів ні їсти, ні пити. Але він вже досить випив і його очи туманили ся від вина та жадоби.

Раптом він підвів ся і крикнув:

— Слава коханню!—і поцілував попереду стару родичку, що сиділа біля його, потім Марію.

Всі засміялись і заплескали в долоні.

— Який веселий сей Франческо!—сказала тітка Луїза жінці, що сиділа біля неї за столом.

Петро дивив ся на Марію, а Сабіна на його. Обое бліді, похмурі, вони здавали ся двома привидами за сим столом, на котрому стояло стільки усяких напиків та наїдків, що вони зачервопили всі обличчя, навіть

безкольорове та жовтаве лице тітки Луїзи. Але ніхто з гостей не звертав уваги на сих двох. Петро недавно вийшов з тюрми, а Сабіна була вбога безздоровна наймичка. Кому яке діло було до їхнього суму?

Гості все веселійшали. Всі вже понаїдалися і не хотіли брати тих страв, що невпинно приносили з пекарні. Родичі Франческа лічили скільки їх було і їм довелося двічі перелічити всі пальці на руках—стільки тих страв подавалося. Цілком двацять!

Нарешті подали каву та наливки. Жінки, що досі тільки й робили, що підносили гостям, тепер поставали за їхніми стульцями і почали й собі розмовляти.

Незабаром один чужинець, себ то гість з чужого містечка, устав і підняв шклянку з вином у гору. Всі сподіваючись промови, затихли. Але парубок підняв ліву руку і почав деклямувати вірші з поеми одного сардського поета. Та все про кохання.

— От божевільний!—сказала Марія, затуляючись серветкою, щоб ніхто на бачив, що вона сміється—він паний!

Дядько Никола встав і кивнув головою молодому чужинцеві, щоб той замовчав. Тоді батько молодої сів верхи на стілець, вдарив палицею по столі і почав віршувати. Він запросив присутних відповідати йому, привитав молодь і став вихвалити „святощі шлюбу та його радощі“.

Йому почав одвіршовувати один молодий парубок, знаний за гарного віршовника. Він почав вихвалити вроду молодої та добродійність молодого. Дядько Никола прислухався до його слів і готувався відповідати йому.

Крізь відчинені двері світило сонце, що вже хилилося до заходу. На яроблакитному небі гуртовалися і підіймалися над обрієм білі хмарини.

О. Р.

Всеросійський сільсько-господарський Зїзд у Київї.

Київське Товариство сільського господарства зробило добре діло, що скликало Перший всеросійський сільсько-господарський конгрес у Київї. З тих усіх зїздів, які відбували ся минулим літом у Київї, сей зїзд був може найлюднійшим, а по змісту тих предметів, які на йому обговорювали ся, він був може найцікавішим. „Положеніє“ про сей зїзд затверджено було Товаришем Головноуправляючого Землеустройством та Землеробством тільки 7-го іюня, і треба віддати честь розпорядчикам, що вони до 1-го вересня встигли закликати коло 1000 людей (точно 993), між якими було коло 100 представників різних інституцій: земських управ (губернських і повітових), сільсько-господарських товариств, різних шкіл, редакцій то-що. Зуміли розпорядчики запросити і таких членів, які запропонували доклади на різнородні теми; таких докладів по списку на 1-е вересня значило ся 206. Більшість сих докладів поділено було Організаційним бюро поміж секціями, на які рознав ся конгрес і яких було 7. Для загальних зборів виділено було 7 докладів, до 20 докладів вислухано було на засіданнях, де злучали ся по дві, по три секції.

В коротенькій замітці не можна переказати всіх постанов, які приймали та або друга секція по спеціальностям чи скотарства, чи хліборобства, чи садівництва, чи лісоводства, чи агрономії, чи економіки і т. д. Були розмови й про потребу страхування пашні від граду, й про кращі способи годовання худоби, і про те, як краще збувати продукти скотарства або хліборобства, і про боротьбу з ворогами господарства, і про потреби сільсько-господарських шкіл, і про експорт ліса, про розведенне яблук, винограду, і про потребу агрономічної преси на українській мові, навчання в школах на тій же мові, і про зносини з Америкою або Швейцарією, і про налоги, і про тарифи, і про російсько-германський торговий договір, і про торгівлю машинами, і про холодильники, і сервітути, і шляхи і те, до якого краю може поділяти ся дрібна поземельна власність, і про те, чи треба в Київї закласти обласний сільсько-господарський музей і т. д. і т. д.

Про що ще говорило ся на Зїзді, можна буде сказати, коли вийдуть у світ протоколи засідань усіх секцій, тепер ми можемо остановити ся лише на тих докладах і постановах, які мають або більш загальне значінне, або відносять ся до українського діла, або на загальних зборах на себе звернули найбільшу увагу. Такими докладами були доклади агронома Мацієвича про культуру та сільське господарство, професора

Косинського про еволюцію в сільському господарстві і професора Воблого—про всеросійський сільсько-господарський перепис.

Коли агроном Мацієвич ставив практично питання про те, як стоїть у нас господарство і що робить для його розвитку правительство, то професор Косинський розбїрав теоретично наукове питання сільсько-господарської економії з того погляду, якого ще мало хто з теоретиків політичної економії торкав ся. Доклад сього професора, вислуханий на перших загальних зборах, потім в секції економіки заняв ще два засідання. Професор разясняв, чим відрізняєть ся трудове господарство від капіталістичного такими числовими формулами, які не зразу ставали зрозумілими мало підготовленим слухачам; але в кінці дослухання його оригінальної теорії і прості хлібороби, такі, як член першої Державної Думи Грабовецький, приводили такі приміри з життя, що підкрєпляли нову теорію професора, яка після теорій Рікардо та Маркса робить дальший крок для зрозуміння економічних відносин. Загальні збори прийняли сей доклад.

Другого професора доклад був про те, що при тому народньому перепису, який пропонував Комітет міністрів на 1915 рік, слід разом переписати всі хазяйства, які мають землю і зібрати відомости, як вони її обробляють. Сей доклад теж після загальних зборів обсужував ся у секції економіки, яка обібрала для його обсужування спеціальну комісію, виробившу таке заключенне: треба просити Київське Товариство економістів підготовити схему програми сільсько-господарського перепису, а Товариство Московське імени Чупрова, Імператорські—Вольне Економічне і Географічне виробити подробну програму, щоб представити її тій організації, яка буде порядкувати переписом населення.

І ся постанова секції економіки прийнята була на загальних зборах Зїзду так, що може буде мати свій вплив при виробі проєкту програми перепису 1915 року.

З других постанов, прийнятих загальними зборами, можна помянути ще такі: 1) признати, що всеросійські сільсько-господарські зїзди повинні бути періодичними і другий зїзд улаштувати в Москві; 2) зїзд по садівництву скликати в 1916 році; 3) признати, що сільсько-господарські переписи неминуче треба завести для цілої Росії; також потрібно державне страхування сільсько-господарських робочих. Такі більш загального змісту постанови приймали ся з гучними оплесками на останньому засіданню Зїзду. Треба замїтити, що такі ж гучні оплески викликали постанови про пільгу для української мови. Як дісонанс на першому засіданню була промова привитаня Зїзду якогось істино-руського брата славянина з Галичини—Гецова: він називав себе представником 5-мільонового Галицько-руського народу, але для чогось сей народ обзивав „неумним“. Предсїдатель зїзду мусїв зробити йому догану за такі вибрики.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

З українського життя.

Тривожне літо.—Заспокоєння й результати його.—Російське ліберальне обличчя й український маскарад.—Страждання проф. Гецева.—Агрономи й українська мова.—Ліберальна преса й „южане“.—„Раб принижений“ і його ворожиння.—Архирейський законопроект і українські тулумбаси.—Відрадни звіща—Синодик.

Літо—завше мертвий сезон, час спочивку від усяких економічних політичних, національних і інших турбацій житевих. Діяч спочиває на лоні природи, коли має за що, й набуває нові сили, щоб із свіжим завзяттем стати до будівництва чи руйнування, зважаючи на те, що саме поклав собі за мету в житю. А воно, неспокійне, не стоїть, а кипить, нуртує, ставить собі вимоги, потребує їх задоволення, в противнім разі ремствує, протестує, погрожує. Коли се виходить по-над звичайний рівень обивательських „дерзаній“ таке зявище зветь громадським піднесенням і чуло дослухають ся до нього, чекаючи на певні можливости в дальшій, виразнійшій його прояві. Не гадають про наслідки й здобутки, бо се само собою зазначаєть ся в найінтензивнійшій стадії розвитку громадського піднесення й залежить від висоти того піднесення, але з інтересом і—хто з тривокою, а хто з туманними, хоч і незахованими надіями—слідкують за ним і так чи инак реагують на нього. Підбадьорюєть ся обиватель, починаючи почувати себе за *щось*, відразу боязко, обережно, але не вгашаючи вже полохливо й озираючись в душі своїй тривожної туги за людським, а не хрунівським житєм; оживлюєть ся ідейна й чорна преса: перша новими, бадьорими подувами в громадськїм болоті, тривожними настроями громадського незадоволення й ремства, друга—злобою й ненавистю до всього, що нагадує про скінченне прекрасних днів реакційного Аранжуєця. З одного боку—надії, поривання, жадоба життя, з другого, як відповідь,—вимоги нових скорпіонів, нових жертв. А по середині—він, громадський рух, що не зважає ні на те, ні на друге, а в піднесеннях і падіннях своїх керуєть ся власними законами й намічає власні шляхи, яких часом і не вгадати.

І з сього боку надзвичайно навчаючу картину громадського пробудження поставило перед нас минуле літо. Робітничий рух, який взагалі сливе ніколи не пригасає зовсім, а, як діяльність вулкана, завше, навіть під час порівнюючого спокою, загрожує прихильникам сонного болота ріжними несподіванками,—робітничий, кажу, рух влітку набрав уже характеру не випадкових спалахнень, а виразної постійности й яскрової тенденції розвинути ся з шумливої хвилі в грізний бурун. З

другого боку—російська буржуазія, обдурена в своїх найкращих почуттях відомою формулою—„спочатку заспокоєння, а потім реформи“, не витримала зрештою того „спочатку“, якому кінця-краю невидно було, і скористувавшись літніми київськими зїздами, нетерпляче почала валити: так далі жити не стає терпцю! Коли-ж нарешті буде дано обіцяні реформи?.. Забула, сердешна, ту немудру істину, що обіцянка—цяцянка, а дурневи... спокій. А „заспокоєння“ очевидно допекло вже до живих печінок, бо навіть буржуазне камінне почало зіпати: пробі! як, напр., у Нижнім-Новгороді голова ярмаркового комітету, п. Салазкин, і в Києві, на закритті зїзду городських діячів, знаменитий О. Гучков, той самий, що сам же з перших загубив свій прапор-вексель на обіцяні реформи. Взагалі на всіх зїздах, що відбувалися отсе в Києві виразно лунали ноти незадоволення сучасним політично-громадським станом річей й бажання якось позбутись занадто ретельної урядової опіки.

Звичайно, трудно поки постановити правдиву прогнозу зазначеного вище зявища в сїрім болоті російського політично-громадського життя. Та се й не входить в моє завдання. Я хотїв тільки в загальних рисах змалювати тло, на яким відбувалися ті незначні події з українського життя, що маю отсе занотувати з обовязку хронікара.

Найвизначнішими моментами, що виявляли так чи инак пульс українського руху, були згадані вже зїзди, а з них саме—кооперативний, сільсько-господарський і зїзд епідеміологів. Розгойдана в певнім напрямку на думських дебатах думка російського громадянина про вимоги українства, примусила його, так мовити, зробити переоцінку своїх вартостей що до національних питань взагалі, а в українського зокрема, й раз назавше виявити своє відношення до сього. Досі, як я не раз уже мав нагоду зазначати, сїєю справою цікавились здебільшого окремі представники російського лібералізму (Струве, Старосельський, Погодін і т. д.); на зїздах же, а особливо на кооперативнім, ми стали лице-в-лице вже з цілою численною групою російських лібералів, що репрезентувала не тільки кооперацію, бо складалася не з самих вузьких професіоналів, а і з людей, які прекрасно розуміли ся й орієнтували ся в питаннях державного життя взагалі. І от тут і виявило ся те справжнє обличчя російського лібералізму, що не дає жадних підстав до ілюзій. Ті поодинові голоси в нашій пресі, що не раз уже за останні часи перестерігали українство від замилування прихильністю російських лібералів, не боячись, що їх назвуть гамірливими, набули ще один наочний доказ для переконання експансивних земляків у „теплім панськїм слові“ („казав пан—кожух дам“...). В попередній книжці нашого часопису читач бачив статтю д. Я. Краєвого про київський кооперативний зїзд. Не знаю, як хто, а я не поділяю оптимізму шановного кооператора що

до ролі, яку відіграли „южане“ на сїм зїзді, хоч не сперечаю ся, що „невеличка“ „армія“ южан захопила де-які позиції й „показала, що з нею треба рахувати ся“ (ще-б пак!). Автор каже що тая „невеличка армія южан“ виявила й силу. Можливо, але силу стихійну, неорганізовану та ще до того й звязану страхом перед тим „жупелом“, що зветь ся політикою. Колись у Державній Думі лунало гасло „берегіте Думу!“ і в жертву йому було принесено гідність молодого парламенту. Чи не про зберігання зїзду дбали наші кооператори, коли виступали під скромною вивіскою „южан“, замість—Українців. Мені скажуть на се, що назва—„южане“ більш загальна, як і треба було, бо, крім Українців, тут були представники й інших південних національностей. Але сам же д. Краєвий каже, що Жиди, напр., не змішали ся з „южанами“, а тримали ся окремо, спочатку нейтральною групою і тільки потім „схаменули ся“, щоб не позбутись репутації „демократичного народу“ (?). Увесь же бій відбував ся „фактично між Росіянами та Українцями“. Виходить, читачу, що „южане“—то й є Українці, і виходить також, що коли ти начепис на себе вивіску—„южанин“, то політики нема, а коли—„Українець“, то буде політика, хоча-б ти балакав на зїзді те саме. Хитрі з біса оті хахли: і зїзд зберегли й „захопили де-які позиції“! А тепера й дзвонять скрізь, що „южане“ то були зовсім не „южане“, а справжні таки Українці. Росіяне-ж так і поїхали додому, не рочовнавши того й певні, що ніяких Українців нема, а є тільки „сївєряне“ й „южане“—один російський наїд, який тільки тієї й різнації має в собі, що де-хто живе на півдні, а де-хто вище, на північ.. Чи не сього хотіли досягти наші шановні „южане“ своїм необачним маскарадом. Невже заради якихось там „де-яких позицій“ варто було тремтіти над збереженням зїзду й офірувати зручним моментом виявити себе, як Українців, що мають за собою реальну силу? Чи не час уже залишити оприкрілу й нікчемну політику хитрого хахла й виступити в змаганні з відкритою прилбицею, в певности своїх прав на людське існування? Се можна ще виправдати в якогось сільського учителя, доля котрого часом залежить від поганого настрою пан-отцевої „матушки“, але представникам української кооперації чіпляти на себе самохіть маску й не заманіфестувати себе, як представників певної нації, свідомої своїх конечних вимог, не до лица. Ми сміємось з дядька, що соромить ся часом рідної мови й починає „штокать“, а самі робимо маскарад, соромлячись ніби стати перед людьми тим, чим є справді. Українці на кооперативнім зїзді не використали як слід нагоди показати реальну силу іменно українства, тому вражінне від їхніх виступів на зїзді, не вважаючи на „де-які позиції“, лишило ся двоїстим.

На сільсько господарським зїзді знято було питання про видання

журналів і книжок й навчання по школах українською мовою, а також про безперечну потребу вживання рідної мови на агрономічних лекціях, читаннях і курсах. Варто згадати про виступ на зїзді москвофіла авантюриста „професора“ О. Гецева в обороні галицьких „руських“ та в осудженне „язвы сепаратизма“, що „разъѣдаєть“ їх. Се було так до-речи, що голова зїзду зразу-ж припинив самозванного „вченого“, а члени зїзду—Українці послали телеграму депутатам—Українцям австрійського парламенту і галицького сойму з проханням вияснити справжню ролю „професора“, що промовляв від імени „всього рускаго населенія Галиціи. Буковини и Вост. Венгрии“. Відповідь одержано на адресу голови зїзду від народньої канцелярії у Львові: „П. Онуфрій Гецев, одставний учитель польської гімназії в Коломиї, в Галичині, який тепера виступив на сільсько-господарському зїзді в Києві і промовляв там іменем усього галицько-українського народу в Австрії, підмінюючи назву народа на „руській“, не мав ніякого мандату промовляти іменем цілого українського народа, мешкаючого в австрійській державі, так як він може репрезентувати тільки невеличкий гурток галицьких москвофілів, піддержуваних російськими панславистичними. кругами. Гурток людей, до яких належить п. Онуфрій Гецев, відносить ся непримиримо вороже до розвою українського народа в межах австрійської держави і на ділі в Галичині помагає його денаціоналізації. Сю нашу заяву просимо подати до відома учасників зїзду“. „Страждання“ свої й галицьких „руських“ демонстрував ще п. Гецев на зїзді пасішників та на відкриттю пам'ятники Столипінови, а потім десь зник по сей день.

На зїзді епідеміологів одним з лікарів виголошено реферат про потребу росповсюдження користних відомостей серед української людности рідною мовою, на що учасники зїзду гаряче пристали.

8—12 серпня у Винниці відбув ся агрономічний зїзд, на якому до читаних докладів було додано агрономами такі уваги: 1) бажано, щоб агрономи та спеціалісти на читаннях, бесїдах, курсах і т. д. вживали місцевої мови людности; 2) бажано по земських школах давати учням, коли вони кінчають вчитте, книжечки по сільському господарству, а між ними й українською мовою писані; 3) бажано, щоб земство давало популярні брошури, метелики, листки по сільському господарству і друкувало їх також і українською мовою; 4) бажано, щоб в „Извѣстіяхъ Волинскаго Губернскаго Земства“ друкувались статті й українською мовою. Всі ці дезідерати було ухвалено. („Рада“, № 198). Як і треба було сподіватись, знаючи подільські суворі роспорядки, таке вільнодумство не минуло ся земству. Як пишуть „Раді“ (№ 221), подільський губернатор запитав губернську земську управу, з якої причини на винницькім кооперативнім зїзді, що скликано по проханню управи,

розмови й дебати провадили ся українською мовою. Поліцейського чиновника, що пильнував на зїзді, посаджено на гавитвахту за те, що не спиняв промовців. Справникови висловлено сувору догану. Інструктора що перший заговорив українською мовою, хотять скинути з посади. (Головою винницького зїзду був граф Гейден).

Се зветь ся „принять надлежачія мѣры къ пресѣченію зловредной пропаганды“. Тай як же инакше? Трохи не поруч метушать ся коло нової губернії—Холмської, галасують, дзвонять в усї дзвони, щоб переконати запеклих скептиків у велико-руськїм походженню холмщаків, а тут маєте: зібрались, немов у власній господі, і давай чесати не державною мовою! На цугундер, звичайно, щоб у-друге не кортіло.

Взагалі всі оті кооператори, лікарі, агрономи страшенно непевний елемент. Не встиг, напр, подільський губернатор упоратись з призвідниками крамольних заходів на зїзді у Винниці, як у Дубні (на Волини) участковий агроном С. Трапезніков відмовив ся їхати з селянами на київську виставу, посилаючи ся на те, що він Великорос і з його пояснень на виставі селяне нічого не второпають: на його думку, агрономам-проводирям неодмінно доведеть ся вести пояснення українською мовою, бо селяне не розуміють російської мови („Рада“, № 219). Чи прогнано того агронома з посади, чи ні, про тее ще звісток не було.

Коли від адміністраційних поглядів на прѣяви національної свідомости на зїздах обернемо ся знов до поглядів на те саме російських лібералів, то великої ріжниці не побачимо, хіба тільки в тім, що в руках адміністрації для запобігання лихови мають ся скорпіони, а ліберали озброєні самою піною з рота, якою й обливають сторінки своїх газет, конкуруючи в завзяттю з „Кієвлянинами“ та „Земщинами“. Федералістичні, напр., бажання наших „южан“ страшенно роздратували співробітника полтавської поступової газети, п. Ярошевича, і він, залевнивши нас у своїм спочуттю де-яким нашим змаганням (лібералови инакше неможна!), накинув ся на наших „южан“ за їхні „крайности“, за противенство дуже користному для краю централізму кооперативному і за неслухнянство. Останнє—головне: де-ж так—дозволяють собі „смѣть свое сужденіе имѣть“! Пан Ярошевич пояснює виступи „южан“ не чим більш, як „чисто південною енергією й експансивністю“. Розумнішого пояснення глибокодушний публіцист не міг підобрати і тим виявив, крім лицемірного обличчя запеклого централіста не тільки в кооперації, ще й своє ліберальне убожество. Не далеко втік від полтавської поступової газети й петербургський радикальний орган „Соврем. Слово“. Сей так навить про Савенковський сепаратистичний „жупель“ заговорив.

„На зїзді в особі малоросійських депутатів були представники кооперативного сепаратизму. Були моменти, коли здавало ся, що

боротьба між сепаратистами-малоросами і централістами-москвичами набере гострих форм і розколить зїзд. Але кінець зїзду показав, що коли є охота офірувати особистими й груповими інтересами громадським, то завше можна знайти вихід із супротивних течій“ (С. Сл. № 2007).

Виходить, що коли „южане“ не були переможцями на зїзді цілком, то тільки тому, що завчасу схаменулись, відкинули свій сепаратизм і переконались у великій користі централізму. Правдиво, що й сказати! „Рада“ цілком слушно підкреслює звичку радикальної преси завше плутати термінологію, коли справа торкнеться українства. Не завчать ніяк наші приятелі такого трудного слова, як Україна, Українці й т. д. й усе збивають ся на малоросів, як тая дружина відомого карпенківського Мартина Борулі: „ростиратор“. Я навів приклади з двох газет: місцевої, так мовити, що має наше житє й рух завше перед очима, й столичної, як представника крайнього лібералізму в осередку російського політичного життя. Що-ж до інших, а особливо правих органів, то багато про їхні базікання з приводу виявлення українського руху на зїздах не варт і казати. Заздалегідь завше можна вгадати, що ляпне про нас кожний з них.

Як бачили ми вже, тільки на кооперативнім зїзді Українці („южане“) спромоглись зачепити питання, що мають все-ж таки хоч натяк на загально-державне значінне, хоча, правда, в такій досить вузькій сфері, як кооперація. Що-ж до інших зїздів, то маніфестацію українства обмежено було виключно проголошенням бажання полегчити людности українській росповсюдження практичних знань через дозвіл вживати рідну мову. Се-б-то вимоги українства зменшено до крайнього мінімуму. Звичайно, такі куці вимоги завше без жадних діскусій ухвалювались навіть Росіянами — учасниками зїздів, бо хто-ж матиме щось супроти такої нешкодливої річі? Хіба тільки ті, що взагалі йдуть супроти задоволення народніх потреб, все одно, хто-б про них не зняв голосу. І російським лібералам—се теж не є вже таємницею—страшенно не хотїло ся-б, щоб українські домагання не сягнули по-за задоволення потреб домашнього вжитку. Ся тенденція, як шило з мішка, витикаєть ся в них завше і в пресї, і на думських дебатах, і на зїздах, подібних до кооперативного. Се вже зазначилось виразно й досить давно, але певна частина нашої преси ніяк не хоче сього зрозумїти, покладаючи, що тєе все походить не з певного складу думок ліберала, не хоче зрозумїти, що ліберал російський инакше й не може мислити, що се річ природна, і домагатись перекопати його в протилежнім—все одно, що решетом воду носити. Мимоволі пригадують ся слова нашої небїжчиці—поетеси:

„Лагідність голубина, погляд ясний,
Патріція спокій—не личить нам:
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповідь читать своїм панам“?

Отже намагають ся, читають тії проповіді, хвилюють ся й завдають собі смутку, коли хтось з ліберального російського табору та випадково покаже свої протиукраїнські пазурі, поясняють се непорозумінням, недостатним знайомством з природою українського руху й т. д., й т. д. За те скільки радощів і втіхи, коли хтось із Росіян, та ще з тих, що служать на державній службі, скаже щось прихильне до українства! Обмірковується кожна фраза, кожне окреме слово, надається їм трохи не провіденціального значіння, вигукується про великі наслідки, що матиме промова чи слова пана N для української справи, бо се-ж уже й вороги наші переконали ся в нашім праві на національно-культурне (тільки! крий, Боже, над се!) жите. Погмоняють, погмоняють та й затихнуть і знов спозирають на здоровенно жилавий кулак Держи-морди, що виразним memento стирчить перед самісеньким носом української простодушности. А відважний прихильник наш дивись—за сей час уже з п. Струве або й з самим Савенком накладає. Типовою фігурою з таких є проф. Погодін і відношенне до нього є також надзвичайно типовим для тих кругів українства, що дивлять ся на свою мету як на манну, котру Господь пошле їм з неба через слово пророків, подібних до п. Погодіна, й таких, як він. А як же,—наставляйте кишеню!..

5-го вересня в „Раді“ з'явив ся „Законопроект про українську мову і товариства“ члена (по імені) Державної Думи, еп. Никона (з Красноярска). Єпископ і ті, що колись підпишуть у Думі сей законопроект, визнають за питанням „про українську школу і культуру“ вагу надзвичайну; вони певні, що у величезній масі української людности нема ні „мазепинства“, ні тієї прикрої автономії, ні відділення; для них є річею ненормальною суворо карати через якихось там кількох злочинців—„мазепинців“ „весь прекрасний український народ, одбіраючи од нього мову і рідну культуру“ заради „бюрократичних і цілком мертвих ідеалів русифікації“. І от „нижепідписані члени Думи, не будши ні соціалдемократами, ні констит-демократами“, пропонують Державній Думі:

1) дозволити вести навчання в українських початкових школах всіх відомств (принаймні перші два роки вчення) рідною українською мовою;

2) призначати вчителями в сі школи переважно Українців і осіб, що знають місцеву мову;

3) завести навчання в українських початкових школах української мови та історії України, поруч з мовою російською й російською історією;

4) не переслідувати, вишукуючи провини й прогріхів, товариств „Про-

світа“, як інституцій виключно просвітних, що займають ся ширенням знання, дозволених брошур і книжок, українською рідною мовою писаних; закриті сих товариств надалі можна буде робити тільки по постанові відповідного законного суду, а не шляхом адміністративного розсуду,—часто цілком самовільно.

Мені цілком зрозуміле вітання „сміливого й одвертого“ еп. Никона де-якими російськими ліберальними органами: вчитайтесь у наведені пункти законопроекту, і ви побачите, що далі культури домашнього вжитку бунтівнича правда єпископа не пішла. Школу нам дозволяє він тільки початкову, та й то не всю („принаймні перші два роки“); культуру—тільки у вигляді брошур та книжок рідною мовою.. А коли до цього та додати меншиковську, що очевидно дуже припала до серця смиреному владиці, пропозицію—„мазепинський рух треба оповістити державно-злочинним і нищити його всіми засобами“, а „ватажків цього руху треба виловлювати і вигонити з Росії назавше“,—то всі оті п. п. Погодіви з К^о можуть бути цілком задоволені з проекту, можуть спати спокійно навіть тоді, коли він пройде в Думі (чого, звичайно, сподіватись було б по меншій мірі наївним). Але для мене дивно, хоч час-би вже й звикнути до цього, чому з проекту єпископа радіють де-які з наших земляків. Чи не того, що особа високого чину та ще й духовного, крім того—Великорос, та ще й чорносотенець промовив крихотку правди про нас. Але яка ціна сій крихотці, коли взяти на увагу потреби українства в усім їх обсягу? А коли не забувати про наведений єпископом „афоризм“ з Меньшикова, те власне й крихітки тієї не лишається, бо що таке „мазепинський рух“, за який єпископ разом з нововременським христородавцем лагодить ся ловити й вигонити нас із Росії (се-б-то і з нашої також хати)? Се ж нашу працю, нашу кривавицю, наші святі завдання охрестили так п. п. Савенки. То заради-ж чого ми бемо чолом химерному архиєреєви? Заради того, що своїм законопроектом він, дбаючи про „єдину Росію“, яку „справедливе відношення до прекрасного племені поведе не до руїни й безсилля, а до сили й зросту“, дарує нам два роки в школі та просвітну діяльність „Просвіт“ (книжки й брошури ми й тепера маємо), а за решту наших вимог радить ловити нас, як вовків, і викидати з власної хати?.. Хтось з приводу єпископового законопроекту писав, що, коли, мовляв, про мову й школу почули ми від таких людей, як еп. Никон, то зовсім недалеко той час, коли пекучі чергові потреби українського народу буде задоволено, хоча-б се стало ся силою самих педагогічних та льогічних аргументів. Власне трохи заплутано, бо не розбереш, чи через єпископів Никонів, чи через тії аргументи се станеть ся, але, на мою думку, навіть задоволення чергових потреб, коли й станеть ся, то ні через те, ні через дру-

ге, а через щось зовсім инше, і доказом сьому недавній, ухвалений навіть Державною Радою законопроект про рідну мову в приватних школах і фактичне „раз'ясненіє“ його міністром Касо.

Чудовою ілюстрацією того, як саме „недалеко“ той час, коли чергові потреби наші буде задоволено, є звістка в ч. 198 газети „Рада“: „В Новочеркаську наказом військового атамана області закрито українське т-во „Просвіта“ за те, що вчасно (по статуту) не було скликано загальних зборів“. Звичайно, таке недодержання статуту було тільки зачіпкою, а причина вся полягала в шкодливій діяльності „Просвіти“. Доречі в тім же числі „Ради“ наведено й тую діяльність: вона, бачте, „виявлялась в упорядкуванню Шевченківських вечірок і народніх вистав у Новочеркаську та його околицях“; крім того т-во мало невеличку книгозбірню. Прочитаєш отак-о подібну до сієї звістку, та й здивуєш ся людському оптимізму: закинеши в сибірські хащі й нетри і призначений начальством на забуттє єпископ, щоб звернути на себе увагу, дозволив собі викинути ексцентричність (інакше не можу назвати його вчинку), а в нас у тую ж мить забалакали про те, що „недалеко той час, коли зовсім“... і т. д. Зупиняюсь довше на сїм наївнім ворожінню тому, що воно шкодливе, бо присипляє, а не будить думку читача. Як що й далі так само балакатиметь ся, то боюсь, що доведеть ся констатувати розвій нашого руху приказкою: „ворожила, поки не вложила“. На мою думку, коли хто правдиво й висловив українські симпатії й погляди тих, що „в'яжуть и разрѣшають“, дак се сумський (на Харківщині) інспектор народніх шкіл, п. Архангельський. Він подав до повітових земських зборів доклад, в якому дамагав ся, щоб учителі не вживали в школі української мови, бо вона „только отдаляетъ дѣтей отъ цѣли выучить ся скорѣе русскому языку“. А коли такий погляд існує в начальства (а що се так, то хто сперечатиметь ся?), то де-ж підстави гатить у тулумбаси з приводу непевного таки законопроекту ексцентричного архирея!.. Ми ще не маємо навіть того, що хоче нам подарувати з ласки єп. Никон, а он „Запорожець“ бє на гвалт у „Новомъ Времени“ (ч. з 30-го серпня):

„Між народніми вчителями український рух має дуже багато палких прихильників і фанатичних пропагандистів. Учебне відомство проспало се зявище. Правда, попечитель шкільної округи, П. А. Зілов, пильно був узяв ся за боротьбу з мазепинством у школі. Але проти нього впливові мазепинці, що мають великі звязки в Петербузі, рушили завзятим походом; п. Зілов подав ся з посади, а після того боротьба з мазепинством в школі зовсім припинилася“.

Оттакі ми дужі! То де вже тут щось іще нам дозволяти, хоча-б і

зважаючи на високу особу й чин єпископа! Навпаки—треба на хвіст наступити, а то чого доброго мазепинця того наплодить ся, що й меншиковський рецепт не допоможе. І виходить знову ж таки, що куди не поверни, а не до „задоволення наших чергових потреб“ хидить ся, і всякий оптимізм з сього приводу доводить ся з пальця висмоктувати. Ні, коли вже чимсь тішитись і на щось покладатись то тільки на себе, на свою енергію й рішучість, а в Росіян—на свіжі, нові хвилі піднесених останніх настроїв, які, колихнувши болото обивательщини, не лишать ся без піддержки й нашими широкими масами трудящого люду й геть проженуть і нашу українську маніловщину.

Тепера по традиції—кілька вірадных звіщ. Сїрі занадто, незначні вони, але на безрибі, кажуть і рак риба.

„Скільки часу тому,—подає цікаву звістку „Рада“ (№ 201),—полтавському т-ву „Баян“ було заборонено проводити загальні збори українською мовою. Мотив заборони був той, що в статуті т-ва не сказано, що т-во має право вести загальні збори українською мовою“.

Але на сю заборону „воспослѣдовала“ постанова полтавського губ. правління за № 181:

„З наказу Його Імператорської Величності губернське правління слухали: скаргу на полтавського поліцеймейстера в справі заборони читати доклади українською мовою на засіданнях т-ва „Баян“.

Наказали: зважаючи на те, що приватні товариства, одкриті на підставі тимчасових правил про товариства і спілки, неможна прирівнювати до городських і земських інституцій, які виконують функції загально-державного характеру і в яких через се вживає не російської мови—обовязкове, губернське правління вважає, що немає ніяких підстав забороняти українську мову на загальних зборах членів приватних товариств, а тому постановляє: наказати полтавському поліцеймейстерови надалі не забороняти вживання української мови на засіданнях т-ва „Баян“, про що для виконання і оповіщення правління названого товариства послати поліцеймейстерови наказ. 18 липня 1913 р. („Рада“, № 207).

Наводжу постанову полтавського губернського правління цілком, як офіційальне ствердження права вживати українську мову в приватних інституціях.

Колись у пресі згадувало ся про те, як п. Савенко, подорожуючи Дніпром, завітав на могилу Кобзаря України, розписав ся українською мовою в книзі для подорожуючих і пролив сльозу над недбальством „мазепинців“ що до зручної дороги з берега на тую могилу. Забув

що сам цькував т-во, яке мало скластись для впорядкування сходів на могилу і взагалі для удержання великого пам'ятника в пристойнім вигляді. А вигляд той, як не раз уже зазначувало ся, досить сумний. Тепера, як повідомляє „Рада“ (№ 204), на могилу звернуло свою увагу золотовошське земство (Полтавщина), вирядило туди спеціальну комісію із земців і технічного персоналу, яка докладно обдивилась, що саме треба зробити. Є навіть чутка, що на впорядкування могили асігновано земством 500 карб. Замість теперешніх дерев'яних східців маєть ся зробити цементові.

Зазначили ся останніми часами деякі успіхи й поширення в будівництві українського стилю. Так, напр., лубенське повітове земство буде в Лубнях великий стильовий український будинок, куди буде переведено лікарню. Проект сього будинку належить архітекторови О. Д. Дяченкови. Лохвицька повітова земська управа замовила у Д. Сластьонови проекти шкільних будинків у українському стилю; проектів виготовано вісім і по них управа має будувати нову серію (98) народніх шкіл. По проектах д. Сластьона будуєть ся власні помешкання для сільськогосподарського т-ва в м. Великих-Сорочинцях (Полтавщина) і для кредитового т-ва в с. Хомутці (там же такі).

З тяжким жалем і сумом мушу закінчити свою хроніку жалобними фактами. Не встигли замовкнути ще плачі й туга над свіжою могилою славетної поетеси нашої, Лесі Українки, як телеграф приніс звістку про смерть відомого українського громадського діяча, вченого, бібліографа, етнографа й популяризатора Михайла Комарова. Упокоїв ся в Одесі 6-го серпня на 70-му році життя. В кінці червня в Петербурзі помер архітектор-художник Микола Щербина-Крамаренко, близький до столичної української колонії.—9-го серпня поховано старого українського громадянина, директора александрівської комерційної школи, Ю. Цвітковського, що й до останнього часу приймав близьку участь у українськім житю Москви.

IGNOTUS.

Галицька криза.

На весні цього року наступив був момент, в яким, здавало ся, що українська політика, зглядно її носителі вийдуть з того зачарованого колеса, в котре самохіть своїм поведенням попали. До цього часу, як відомо, вони крутили ся, наче пошехонці між трьома соснами, між двома справами: справою університету і справою виборчої реформи. Воно, правда, що не так вони блукали, як радше їх водили польські політики на спілку з австрійським правительством. Тільки ж можна сумнівати ся, чи ся власне обставина може бути для них яким небудь оправданнем; можна би спитати, через що власне вони давали так себе водити. Та такі питання з різних боків ставлено вже не раз, вказувано теж не раз, що польська тактика морочення повторяєть ся з нудною монотонністю в способах — та дарма: відповіді на те ніхто не добив ся. Як би там одначе не було, тільки ж, як сказано, настав момент, котрий, здавало ся, принайменне нашим послам, виведе їх зі справи виборчої реформи, хоч з далеко не світлим успіхом для національної справи.

В саму справу виборчої реформи на с'ім місци входить не будемо. В одній з книжок Л.-Н. Вістника (XI) за попередній рік вона була докладно розглянена, а в часі польсько-українських переговорів в місяцях лютім — цвітни до скільки небудь важних змін — принайменше в засадах — в проєкті виборчої реформи і в звязку з нею в кравім статуті не прийшло.

Не зважаючи на урочисті ухвали т. зв. народного зїзду і партійної управи національно демократичної партії, якими заборонено соймовому українському клубови робити дальші уступки Полякам — особливо що до будучого проценту українських мандатів — клубови все таки дуже не багато вдало ся виторгувати від польської сторони. Вийшло так, що український клуб, котрий станув і стояв весь час на становищі головного промотора виборчої реформи й через те навіть не допускав до нарад в соймі над иншими справами — в часі найгорячіших дебат над реформою навіть не здобув ся на який небудь свій власний проєкт.

Таким чином полишавши ініціятиву ставлення різних проєктів Полякам самохіть ставав на ґрунті вироблених Поляками „засад“ виборчої реформи. Полишавши польській більшости сю основну роботу наш клуб мимоволі зайняв таке становище, що, мовляв, робіть яку хочете реформу, щоби тільки в ній для нас знайшло ся відповідне місце.

ЛНВістник 1913 кн. X.

12

Се була розуміть ся дуже важна принципіяльна і тактична помилка з боку нашої репрезентації, що ослабляла незвичайно її становище. Адже Поляки так і укладали „засади“ своїх проєктів, щоби на їх підставі українські домагання виходили як найменш оправданими.

Такий проєкт в головних парисах польська соймова більшість предложила 24 лютого с. р. — проєкт, який в головнім мало чим ріжнив ся від попередніх і тим самим, розуміть ся, далеко не вдоволяв зведені до мінімум домагання українських політичних організацій і українського клубу. Тимчасом український клуб і тут обмежив ся до ставлення поправок до сього проєкту в дусі своїх домагань, полишаючи польській соймовій більшості ломати собі голову над знайденнем ріжних „формул“, котрі не нарушували б польських „засад“ і одночасно сяк так заспокоювали український клуб. Тим способом 17 марта таку комбінацію видумано, яка вповні заховувала польську „невинність“ а українській суспільности приносила капітал. Що правда капітал сей був дуже мізерний. Процент українських мандатів з сакраментальної цифри 26.4 проц. піднесено до 27.2 проц. (62 українських посольських місць на 228 загального числа мандатів). Поза тим 2 місця в краєвім виділі на 7 усіх і право вибору тих членів краєвого виділу, як також пропорціональну скількість членів до управи інституцій обсяганих соймом — ну і головне, на що особливо натискав наш клуб: „забезпеченне“ вибору признаної скількості послів на підставі національного катастру. Ось менше більше все, що виторгував український клуб, при чім про 30 проц. українських мандатів ніхто не говорить, так неначе остаточна рішуча ухвала „Народнього зїзду“ нашого клубу не обовязувала. Так само і попиту не було про українську національну курію в соймі по за правом вибору членів до краєвого виділу і про право veta тієї курії проти постанов шкідливих для українського народу в Галичині.

Незважаючи на се, що серед української суспільности не знайшла ся ані одна група, котра станула би в обороні отсього польсько-українського компромісу — українська опозиція проти проєкту виборчої реформи з днем 17 марта перестала існувати. Зате проти того компромісу підпіраного в додатку намісником Бобжинським підняла ся грізна опозиція двох впливових польських партій: східно-галицької польської шляхти і народових демократів (т. зв. вшехполяків), до яких приступили, хоч з інших мотивів, і москвофіли.

І в тім то моменті на політичнім горизонті Галичини показало ся одвноке в своїм роді явище. Польсько-українська соймова більшість обєдвана на підставі компромісового проєкту виборчої реформи громилла польську і москвофільську опозицію, обєднану спільною боротьбою проти згаданого проєкту. За соймовими репрезентаціями пішли і пресові орга-

ни дотичних таборів. Перший раз, можна сказати, виходило на зверх, що в Галичині не стоять на проти себе два непримиримі національні табори але табори уґрунтовані на інших не національних інтересах. Тим самим, розумієть ся, показано можливість істновання польського політичного принципу про „єдність краю“ — принципу, котрого досі українська суспільність ніяк не признавала.

Такий переворот в укладі дотеперішніх відносин наступив хоч і доволі раптовно, то все таки якось сам собою і не звернув на себе належної уваги, як щось зовсім нове, не викликав дискусії про те, на скільки він являєть ся оправданим. Так було принайменше серед української суспільности збитої остаточно з пантелику і дезорієнтованої дотеперішньою політикою своєї репрезентації.

Та як тут українська суспільність могла поставити ся критично до „компромісового“ проєкту реформи, коли провідники українського клубу, як члени комісії виборчої реформи в часі спеціальної дебати над деталями реформи маючи зовсім проєкт перед очима затратили правильний погляд на вагу і значінне сього проєкту. Перед інтерв'юером польських газет один з провідників клубу зарекомендував компромісовий проєкт виборчої реформи епохальним фактом в українсько-польських відносинах в Галичині. На думку сього посла, по прийнятю згаданого проєкту не тільки що змінить ся радикально тактика української репрезентації в соймі але і політика цілого українського народу в відносинах до Поляків.

Для пояснення такої зміни сей посол дальше заризікував твердження, що опозиція одного народу супроти другого на довший протяг часу просто не мыслима! Тактика Українців в будучности, шан. послови представляла ся так. Націоналдемократична партія, як найбільша і найзасібніша різнородними інституціями стане правительственною, а що в людей не буває без опозиції — то ролю такої обійме партія радикальна. Думка, що в соймі, котрий вийде з нової реформи, Українці можуть хопити ся коли небудь обструкційної тактики видала ся згаданому політикови абсурдом, якого не можна допустити, як що буде вибрано з українського боку „62 мудрих людей“; Українці будуть рєбити національні здобутки „поза сферою польського стану посідання“. Наслідком такого стану річей на галицькім ґрунті буде скоро полагоджена справа українського університету а далі наступить зближенне парламентарних репрезентацій обидвох народів в Відни а далі...

Більш осторожно в висловах і не в таких плястичних картинах, хоч по сути так само висказав ся про компромісовий проєкт й його будуче значінне другий провідник українського соймового клубу. Ся заява зроблена знайчно пізнійше, коли наслідком опозиції польських про-

тивників компромісу певність в його переведенню була трохи захигана. Сій обставині мабуть треба приписати певну здержливість в похвалах проекту і навіть певні погрози в сторону опозиції. Та все таки і сей посол придавав компромісовому проекту мало що не епохальне значінне для українсько-польських відносин в Галичині. На його думку першим ділом українсько-польського збратання на підставі нової реформи мало бути... „стерте і знищенне“ з лиця землі москвофільської партії в Галичині. Щож тикаєть ся доконечних умов згідного життя обидвох народів — то такі умови „містять ся в ідеї, заключеній в теперішнім проекті виборчої реформи“.

Ми навмисне трохи довше задержали ся при тих енуціяціях, висказаних в часі найгорячіших дебат над проектом реформи людьми в нашій політиці дуже міродайними, через що їх заяви мають нівофіціяльний характер. Отже сі заяви незвичайно характеристичні, як показчик розуміння справи провідниками українського влюбу і політичного настрою, серед якого укладано проект реформи. Яким чином в ідеї компромісового проекту виборчої реформи могли містити ся доконечні умови згідного життя українського народу з Поляками, коли під тим житєм розуміти свобідний незалежний від Поляків розвій і рівноправність? Адже в згаданім проекті не було ні одної постанови, котра би принципіально в чім небудь зміняла дотеперішній національно-політичний уклад на користь українського народу в Галичині. Раз всі можливі обекти соймового законодавства підпадали під компетенцію цілого сойму, то де могла бути ся область національних здобутків по за сферою польського „стану посідання?“ Хіба не було нею число 62 „мудрих людей“, котре не становило навіть третини соймового складу, котре тим самим не могло перепинити ухвал польської більшости, особливо коли виключити з гори „абсурдну“ обструкційну тактику. Навіть постанова про вибір українських членів краєвого виділи і відпоручників до краєвих інституцій не гарантувала нічого більше, як тільки своїх мужів довіря, котрі остаточно в своїй діяльності все були б майоризовані 5 польськими членами виділу і польським маршалом. Отже навіть отсей кусочок „автономії“ не йшов дальше по за самий голий факт вибору, котрий мериторично нічого ще не рішав. По старому лишав ся на дальше і дотеперішній стан повітової автономії, бо ж відси-ланне сеї справи до розгляду в будучности нічого ще не рішало в користь українського суспільства. Нарешті справа національного катастру теж не могла показувати ніяких перспектив на національні українські здобутки серед української людности латинського обряду, замикаючи її кріпкими правними границями в польським таборі. Одно слово, компромісовий проект виборчої реформи не тільки що не розширював а навпаки

в інтересах забезпечення признаних мандатів звужував — принайменше правний — стан українського володіння.

Всі ті уваги того рода, що насувають ся самохіть кожному сяк так обзнайомленому з засадами компромісового проєкту, так що їх ніяково навіть повторяти. Через те таке розхвалювання того проєкту і будовання на нім таких світлих надій можна пояснити хіба такою обставиною: що або наші політики говорили се щиро під впливом співу польських сирен, яким в даний момент за всяку ціну треба було витворити ілюзію польсько-української згоди, або згодивши ся раз на такий проєкт вони з черги собі хотіли заспокоїти заїлу польську опозицію, малюючи їй такі принадні іділії в будучности. А вже напевно найважнішою причиною такого розхвалювання і форсування проєкту реформи провідниками української соймової репрезентації було бажання стати вже раз перед своєю суспільністю з якимсь „реальним“ здобутком по кількох літах безплідної політики.

В перших днях цвітня ухвалення реформи виглядало ділом певним, тим більше, що головний її патрон намісник Бобжинський притягнув сюди два мотиви, які мали промовляти за ухваленням такої реформи: з одного боку, мовляв, інтереси австрійської монархії вимагають, щоби в такому великім пограничнім краю наступила національна згода, з другого боку се впливає у трудяшій польській історії, себто з польсько-українських „уній“. Очевидно такі різнородні аргументи були пераровані ad usum двох різних таборів: українського і польського.

Та не зважаючи на се все і тим разом ціла справа скінчила ся нічим— до ухвалення виборчої реформи не дійшло. Діждавши ся догідного моменту польські єпископи прийшли з помічю польським опозиційним партіям і 17 цвітня випустили рішучу заяву звернену проти компромісового проєкту. Першим результатом тієї заяви було розбиття польської більшости, сяк так склеєної, в котрій і так де які елементи підпирали компромісовий проєкт з перекованням але без запалу, інші знова без переконання і без запалу.

Від польської більшости т. зв. блоку, що підпирав польсько-український компроміс, відскочили передовсім краківські консерватисти, наслідком чого більшість перестала існувати а се потягнуло за собою уладок компромісового проєкту.

Виходом з нової ситуації могло бути тільки розв'язання сойму і росписання нових виборів, себто перенесення боротьби за виборчу реформу на ширший ґрунт—в народні маси. Такої розв'язки зажадали від центрального правительства і українські послы і польські блокові партії, котрі маючи за собою намісника Бобжинського сподівали вийти з виборів побідно. Польські опозиційні партії, які повалили компроміс,

з принципіальних мотивів—мовляв, порушення краюї автономії—заявили ся проти розв'язання сойму, але маючи за собою клерикальні елементи з біскупами на чолі і підготованих надзвичайно інтензивною агітацією своїх виборців теж не бояли ся виборів і остаточно не дуже опирали ся розв'язанню сойму. Наслідком того правительство цісарською постановою з 14 мая галицький сойм розв'язало, але одночасно з тим намісник Бобжинський покинув свій уряд а його місце зайняв бувший міністр скарбу Коритовський а се значно зменшувало шанси на побіду партій прихильних компромісовому виборчому проекту.

Тут треба піднести одну обставину, яка в сій цілій крізі повинна була на себе звернути особливу увагу. Сею обставиною було становище польського єпископату, який не тільки що спричинив упадок компромісового проекту але опісля брав дуже активну участь в виборах через підвладне собі духовенство, до котрого видав „пастирський лист“ дуже остро звернений проти згаданого проекту а тим самим і партій, що за него стояли. Насуваєть ся питання, яким чином такі високо офіціяльні фігури, як єпископи могли провалити польсько український компроміс, котрий мав бути заключений в інтересі монархії, а головний патрон компромісу намісник Бобжинський був змушений уступити? Виходить, що або польсько український компроміс—принайменше в тій формі—був для державних інтересів байдужий, або ті „інтереси“ в данім моменті на тільки змінили ся, що компроміс перестав для них бути доконче потрібним. В усякім разі, того рода аргументами хтось когось обманював.

Надходили вибори, які очевидно мали відбутися під кличем виборчої реформи. Питанням було тільки, якої реформи, бож попередній проект з вини Поляків перестав існувати.

Зібраний на нараду в сій справі Ширший Народний Комітет 31 мая сю найважнішу справу поминув майже мовчки. Серед цілого ряду резолюцій ухвалених сим зїздом, поза звичайним одобренням дотеперішньої діяльності соймового клубу і обуренням на адресу тих польських партій, що розбили компроміс, тільки одна резолюція відносила ся до проекту виборчої реформи. Та й тут по легкій критиці компромісового проекту на його похвалу сказано тільки те, що він „був замітним поступом в напрямі демократизації краю та національної рівноправности“ (!). Одначе Народний Комітет дальше засад того проекту не відважився піти в виборчу кампанію, щоби ще більше не роздразнити і опозиційні польські партії і не відстрашити тих, що на такий проект згодили ся. Очевидно таке незвичайно помірковане становище не заспокоїло одних і не приєднало для спільної виборчої акції других польських партій, і з них жадна не пішла Українцям в підмогу против інших, за те се значно причинило ся до того холоду і певної апатії серед української суспільности, які були в часі виборчої кампанії.

Одно, що дійсно зроблено для забезпечення сякого такого успіху, се був блок українських партій (націонал-демократичної і радикальної) ну і приречення правительства, що вибори відбудуть ся вповні легально.

Девь 30 червня, в котрім відбули ся вибори з селянської курії, привіс мимо всего українському таборони великі користи, особливо в порівнянню з попередніми катастрофальними виборами в 1908 р. Українська людність вибрала в тім дни 32 послів (рахуючи сюди і одного москвофіла, що вийшов при помочи українських голосів). Таким чином число мандатів від української людности уобільшило ся за одним разом о 10 з цілого числа посольських місць, націонал-демократичній партії припало 24 (вчисляючи сюди бувшого москвофіла старої марки д-ра Короля), радикалам 6, дальше 1 безпартійний і 1 москвофіл. Таким чином український клуб разом з 3 вірілістами і без одного москвофіла числить тепер 34 членів.

Не так світло представляють ся вибори коли б їх брати як результат дотеперішнього нашого розвою і політичної організації і коли мати при тім на увазі значну, принайменше не видану досі, коректність краєвої адміністрації.

Перше, що кидаеть ся в очи, се страта двох дотепер посіданих вже українських мандатів (мостиський і леський повіти), дальше не здохуто деяких чисто українських округів, як напр. городенський і долиньський повіт (де при тій нагоді упав бувший давнійше голова українського клубу Романчук). Велике занепокоєння мусить викликати значний процент—(38 проц.) голосів, що в східній Галичині унали на польських кандидатів. Нарешті й те, що на загал послів до галицького сойму Україні здобули все ж таки тільки 21.7 проц. посольських місць.

Та все таки, коли Україні, що заявили себе прихильниками компромісу, вийшли побідно з виборчої кампанії, то аналогічні польські партії опинили ся в значній меншости супроти партій, які про компромісовий проект не хотіли чути. Таким способом вибори, що мали бути центральною подією в галицькій кризі, її остаточним розв'язаннем, de facto ним не стали.

І власне з сею хвилею український клуб опинив ся в найбільше, делікатно кажучи, клопотливім положенню. Польські партії, що укладали і прийняли компромісовий проект виборчої реформи, зараз по виборах заявили, що своє місце і свою ролю в українсько-польським порозумінню уступають теперішній більшости і згодять ся на всякий проект, котрий забезпечить їх партійні інтереси. Теперішня знов більшість, яка в своїм часі сама провадила компромісовий проект із за нібито великих уступок пороблених в нїм на користь Українців а зі шкодою для поль-

ського стану посідання, розумієть ся не могла тепер тим більше з ним виступати. Одинокими оборонцями сього проєкту лишили ся українські політики, хоч не були його авторами а тільки від біди на нього згодили ся.

Найліпшим виходом з тої прикрої ситуації показало ся новому українському клубови ославлене „вижидаюче становище“, яке він і зайняв на своїм зібранню 10 липня і на яким він і стояв до останніх днів.

Тільки в пресі від часу до часу зачали появляти ся ватаки, що завдяки результатам виборів слід би поставити інші, висші домагання з українського боку. Колиж Поляки не спішили ся з навазаннем нових переговорів в справі виборчої реформи, преса знова заговорила про справу університету, котра завсїди виступає тоді, коли спочиває виборча реформа. А нарешті в останнім часі в пресі піднято кампанію за поділом Галичини. Все те одначе роблено так неконсеквентно, без органічного звязку тих справ, як точок якоїсь одноцільної політичної програми, що виглядало тільки на погрози, щоби змусити польську соймову більшість до нових переговорів. Такий характер має очевидно і „формальна“, як її називають, українська обструкція в теперішній парламентарній сесії, щоби знова зробити натиск на Поляків через правительство.

В тім часі партії польської соймової більшости т. зв. клуб центра (подоляки) і народові демократи виступили з своїми проєктами виборчої реформи, в яких значно обмежують навіть ті мінімальні „уступки“ в користь Українців, що були в проєкті 17 марта. Отже понижують число українських мандатів знова на 26 проц., признають 2 членів краевого виділу на загальне число 8 але без права вибору тих двох членів самими Українцями а цілим соймом дорогою пропорціональности. Що до способу вибору послів, то клуб центра пропонує 2 і 3 мандатові округи — отже пропорціональність, натомість народові демократи стоять за одномандатові округи, причім Українці як національна меншість були би виділені в окремих катастер — отже національний катастер односторонний. Є одначе деякі познаки, що народові демократи готові зголити ся на пропорціональність.

Що правда, то на основі таких проєктів між Українцями і Поляками ні до яких переговорів не дійшло, але зате се нарешті змусило український клуб вийти з свого „вижидаючого становища“. І ось на засіданню 25 жовтня український соймовий клуб „стоячи при основах загального, рівного, тайного і безпосереднього виборчого права“ згодив ся остаточно на куріяльно-виборчу соймову реформу під умовою, що в компромісовім попереднім проєкті будуть переведені такі зміни: 1) Процент українських мандатів буде вносити $33\frac{1}{3}$. 2) Пропорціональна си-

стема буде усунена. 3) Буде усунена п'юральність виборчого права. 4) Велика земельна власність одержить число мандатів відповідно до своєї податкової сили. 5) Буде усунена курія середньої земельної посілости. 6) Українська репрезентація буде мати трьох членів крайового виділу на всіх вісім. 7) Українська репрезентація буде творити національну курію з правом veto. 8) З компромісового проєкту буде усунена справа повітових рад і справа сполуки двірських обшарів з громадами, бо се не належить до виборчої реформи. Отсі поправки до компромісового проєкту, коли б їх дійсно переведено, безперечно могли б користно вплинути на дальший розвій українського народу в Галичині в напрямі рівноправности з Поляками. Особливо важні з того погляду точки 1 і 7, а передовсім ся остання про національну курію з правом veto. Інша річ, на скільки вони дійсно серіозно трактовані з боку самого українського клубу, бо розглянувши дотеперішню тактику наших послів в справі виборчої реформи, в справі університету, які звичайно виступають на переміну — можна побоювати ся, щоби сі домагання не були тільки тактичними погрозами, з якими досі на жаль противники не числили ся.

Бібліографія.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Том. СХV. (1913, кн. 3), ст. 24^а.

Роспочинають книжку „Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свигригайла і Жигимонта Кестутовича“ д-ра Богдана Барвінського (ст. 5—22)—кілька дрібніших статейок і документів до повної прогалини історії литовського періоду. Далі маємо „Сліди великоруських літературних творів про ф'юлорентійську унію та урядового акту московського правительства в „Історії ф'юлорентійського собору“ 1598 року—пара критичних зіставлень з ученої спадщини покійного Богдана Бучинського (див. ст. 23—28). Федір Срібний дає нарешті докінчення своїх „Студій над організацією львівської Ставропігії“ (ст. 29—76). Автор обговорює „Матеріальні відносини братчиків“. Вага студій д. Срібного в масі свіжого матеріалу. Др. Ярослав Гординський дає нарис історії „Віденської гр. к. духовної семінарії в р.р.—1852—1855“ (ст. 77—130), написаний на підставі кореспонденції А. Шанковського, що був катехитом (законовчителем) у сій семінарії. Др. Ів. Франко проводить далі свою „Азбучну війну в Галичині 1859 р.“ (ст. 131—153).

В „Miscellanea“ треба відмітити причинки до тексту „Кобзаря“ Шевченка, які отсе вдруге подає д. О. Новицький (див. „Ще до тексту „Кобзаря“, ст. 166—177). В „Науковій хроніці“ обговорив проф. М. Грушевський „Останні томи“ Архива Юго-Западної Росії“ (ст. 177—182). Далі слідує бібліографія, де обговорено 20 праць з

історії, літератури, бібліографії й суспільнознавства. Більші рецензії: д-ра Б. Барвінського на книгу проф. М. Любавського „Очерк истории Литовско-Русского государства“, моя на И. Павловського „Краткій біографическій словарь ученых и писателей Полтавской губ.“ з численними доповненнями до словаря, головню українських письменників, М. Федюшки на В. Эрн, „Г. С. Сковорода“ і М. Возняка на „Bibliografia słowiaoznawstwa Polskiego“ Е. Коłodziejczyка і „Літературні начерки д-ра В. Щурата. До речі д. Возняк на „Начерки“ потратив багато праці на виказанне, „що він більше й ліпше знає“, але всякому видко, що д-р Щуратови й не ходило напр. про вичерпанне цілої літератури про польський антисемітизм, або всеї маси польської літературно-наукової продукції перед і в часах М. Шашкевича. Для сього хіба б треба було писати том студій, а не безпретенціональні „Начерки“, завдання котрих лише показати „кудю йти“. А се завдання на мій погляд д-р. Щурат сповнив як найкраще.

Вол. Дорошенко.

В. Винниченко. *Федько-Халамидник.* Видавництво „Дзвін“. Київ. 1913. Стор. 32. Ціна 10 коп.

Невеличке, на 32 стор., оповідання, —але яке воно характеристичне для творчости В. Винниченка: і по моментах з дитячого життя, що звертають на себе увагу автора, і по тих контрастах та сопоставленнях, комбінувати які чудовим майстром є наш талановитий белетрист, і навіть по зовнішніх прикметах твору—по стилю й мові. Пригадую, —коли оповідання „Федько-Халамидник“ зявило ся вперше на сторінках газети, то де-хто підкреслював його надуманність і тенденційність, зазначаючи, що головного персонажа оповідання наділено автором всіми гарними здібностями героя: відвагою, честністю, великодушністю, а в той час панську дитину й її батьків—здібностями, цілком протилежними. Не маю тут розводити ся докладніше про творчий процес взагалі й на підставі певних міркувань доводити, оскільки манера писання Винниченка містить у собі елемент навмисности („предвѣтости“), а замість того, пропоную кожному, кого цікавить се, перечитати самому оповідання і під впливом першого враження що завше буває найбільш безпосереднім, сказати, —чим саме погрішив автор у психології своїх героїв. На мою думку, відповідь може бути тільки одна: Винниченко в сім оповіданню виявив себе прекрасним, глибоким психологом, як і завше, не тільки окремих осіб, але й юрби (сцени на березі річки). А коли так, то само собою відпаде обвинувачення белетриста в тенденційнім освітленню характерів. Що-ж до того, що в коло спостережень його попала й панська родина, то—таким є жите. Не за чуба прицупив автор у своє оповідання і сих своїх героїв, а так воно буває в житю. Хто вивен, що герої ті такі, а не инакші?..

Я навмисне зупинив ся довше на сім питанню, бо дивлюсь на нову книжечку Винниченка не тільки, як на звичайне собі оповіданнячко до читання. Проняте наскрізь великою симпатією до найкращих прикмет людини—героїзму, честности, великодушности до саможертви, оповідання „Федько-халамидник“ має велике виховуюче значіння не тільки для дітей. А особливо в наші часи жевріння, кволости, занедбанности й оплювання цінностей, властивих вдачі героїчній. Винниченків Федько—

не страхопуд, не брехун, не донощик, навіть перед грізним батьківським ремінем, не провокатор, не користливий, а навпаки — влада у високій мірі шляхетна й суцільна. І се не збірний тип, напханий всякими добродійствами, з яким часто здибаємося, особливо в дитячих оповіданнях, і якому чула душа маленького читача несвідомо для себе ніколи не йме віри, а приймає його, як суху, мертву схему, синтетичну формулу. Ні, перед нами фігура, повна життя, надзвичайно правдива психологічно, змальована артистичним пензлем. Все се буде відчуте не тільки малим читачем, а коли буде відчуте, то не лишиться без певних наслідків. От чому я щиро рекомендую сю невеличку книжку до уваги і малих і дорослих любителів гарного читання.

С. Черкасенко.

Іван Верхратський: „Наша правопись“. Львів. 1913 ст. 57.

Автор брошури від давна займаєть ся студіями над нашою мовою і за весь час своєї наукової діяльності випустив не одну працю по термінології та діалектології українській. Нашу народню мову він знає і з особливою пильністю слідить за тим, аби вона була чиста у наших письменників. Тому його „язикові замітки“ в „Руслані“ — річ, до якої публіка привикла. Чи слухає їх і бере собі до серця? Здаєть ся, не дуже. Особливо в останні часи у нас розвело ся за багато „знавців“ мови і не можливо, аби хтось оден був авторитетом. Тим труднійше бути авторитетом Верхратському, який любить найбільше вести полеміку за поодинокі слова і зводити кампанії за дрібниці, — а крім того свою мову „зіндивідуалізував“ такою масою провінціалізмів, язикових новотворів та нещасливо укованих слів, що не можливо його читати без певного рода гумористики. Жаль, бо пропадає через те багато слухних його язикових уваг та поправок.

Сим разом вмішав ся, а властиво докінчив Верхратський голосну недавно правописну полеміку, до якої дав привід своїми замітками в „Ділі“ доцент Томашівський. В полеміці забирали голос ще др Степан Смаль-Стоцький та Василь Сімович, а договорили ся всі до того, що накінець говорили в „Ділі“ на підставі § 19-го! Зовсім слушно називає Верхратський в своїй брошурі ту правописну „війну“ смішною. Вона тим більше смішна, що кождий Українець, який уміє читати і писати, хотів би завести тільки свою правопись і душити горло кождого, хто пише инакше. — „Правопись річ змінна і така, про котру шкода дуже паленіти“ — говорить Верхратський. Далі: „Жадна правопись на світі не єсть виключно логічна, нераз правописні правила становить призвичаєнне, уживанне, — а воно побиває іноді всякі логічні згляди“. Правопись зовсім малу ролю грає там, де йде о твори генія: Шевченко все Шевченком, хоч перейшов вже всякі правописи, і від їх ріжнородности шкоди великої нема. В результаті кождий мусить згодити ся з думкою Верхратського: „Щоби правопись для всіх Русинів (в Галичині, Буковині, на Угорщині і на Україні) була одна, єсть річею нами дуже бажаною. Але, по крайній мірі тепер, — єсть се просто неможливо. Обставини, серед яких доводить ся нам коротати жизнь, не пригожі і так ріжнородні, ще однастайність в правописи не може утвердити ся. Єсли Галичина і Буковина, хоч і дуже в плачевних обставинах, єще як-так згодні, — то

вже Україна проживає в таких відношеннях, що і задати тут якої одностайности з нами на тепер відлучує ся".—Додати ще: сварлива патура регуляторів нашої правописи, які хіба тоді притихнуть, як прийде який указ про одностайність правописи. *М. Євшан.*

Маврикій Метерлінк: *Синьобородий і Аріяна або даремний визвіл.* Драма в 3 діях. Перевід з французького. („Жіноча бібліотека“ ч. 2). Львів 1913 ст. 65 80.

Майже половину книжки займає передне слово Наталії з Озаркевичів Кобринської. Передмова мало звязана з самим твором Метерлінка і тому сказав-бим, що вона не конче тут на своїм місці, т. є.—вона була би на місці, як-би драму Метерлінка можна толкувати собі з чисто жіночого становища і навізувати її до жіночої справи. Звичайно—всяке толкування символів може мати рацію, о скільки воно опираєть ся на фактах. Але не всяке мусить бути правильне. На всякий случай буде більше правильне ширше толкування, а не те, яке опираєть ся на доктрині, кличах партійних і т. и. В данім випадку уважаю тенденційним толкуванням символу Аріяни і Синьобородого. коли пані Кобринська говорить, що се „докази теперішних психологічно-суспільних відносин між мущиною а жінкою“. Чому тільки між мущиною а жінкою? Чому Аріяна має бути тільки представницею сучасної жінки, яка стремить до визволення і супроти такого ката як Синьобородий, стає сміло і відважно не лиш у власній обороні, а й в обороні своїх поневолених сестер, що завмирили в неволі? Чому? Чи справа відносин жінки і мущини виповняє весь обсяг тих питань, які турбують сучасну людину, і чи лиш ся справа вимагає скорого вяснення? То одно. А друге: чи вичерпаний вже весь зміст твору Метерлінка, коли власне з того боку до нього підходить і так його толкувати? Думаю, що ні! І пані Кобринська була далеко близша до правильного толкування драми, коли писала: „Аріяна символ визволення і свободи, того божества в чоловіці, всеобнимаючої могутньої сили; вона найвища абстракція, відкриває рубчик того вічно існуючого, з яким звязана кожда людська одиниця. Деспотизм і сервілізм противні її призначенню“.—Се правда, загально, але не разить ніякою доктриною і не звужує рам ані змісту твору. Драма Метерлінка собі одна справа—а жіноча еманципація друга справа і ліпше їх не мішати разом. Тому вважаю, що передмова пані Кобринської не відповідає драмі і могла вийти, як окремий твір, як розважанне про становище жінки в різних часах і в різних народів та про її стремління до визволення.

Стільки що до переднього слова. Що до самої драми,—то очевидно, можна тільки радіти, що в українській літературі єсть ще одна драма Метерлінка, так мало відомого у нас письменника, голосного хіба і страшного для деяких літературних інвалідів як приклад „модернізму“ „декадентизму“.

М. Євшан.

В. Щербаківський.—*Українське мистецтво. I. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві.* Львів—Київ, 1913.

Українська культура в порівнянню з західно-європейськими безперечно є менше розвинена, в неоднім вона їм не дорівнує. При пояснюванню причини сего можемо часто стрінути ся з думками, головно наших

цирих приятелів-сусідів, що українська нація не здібна до витворення висшої цивілізації, не всілі докинути чогось нового до загально-європейської. Хто так говорить, сей не бере під увагу обставин, серед яких ми проживаємо вже сотки літ. Тяжка рука положена на національне жите відвічними ворогами українства, мусіла припинити кожний інтензивнійший наш розвиток. Не достача здібностей була причиною низшости нашої культури в порівнянню з західними, а неможність свобідно її плекати. Що справді ми в інших обставинах могли би дати світови щось великого і оригінального, доказом сього наша народня культура, культура нашого простолюдина. Вона в порівнянню до культури низших верств інших народів безперечно значнійша, більше від них розвинена. Возьмім під увагу в першій мірі народне мистецтво. Сміло можна сказати, що йому в сім напрямі не дорівнює творчість ні одного із європейських народів. Наша народня маса проявляє такі величезні артистичні здібности з ваги котрих може й ми самі не здаємо собі ясно справи. Значінне їх зрозуміємо щойно тоді, як возьмемо під увагу, що вони саме творять основу для великих національних геніїв, котрі могли би стати в ряді і світових велетнів. Генії не родять ся на невідповіднім ґрунті, вони не є чимсь відірваним від окруження, вони лише дають вислів душі його самого. Нарід, котрий не має сам в собі артизму, не видасть великих артистів. Наша народня штука вказує, що українська нація—се нація наділена великим творчим таланом в сім напрямі. Коли ми доси без огляду на се не заняли відповідного місця серед всесвітньої штуки, то се є впливом не з недостачі у нас потрібних на се даних, а виключно нашого невідрадного положення.

Народня штука повинна тому бути для нас дорогоцінним скарбом, якого треба берегти всіма зусиллями. Наша штука може лише бути убагородненнем народньої штуки. Не копіюваннем західно-європейських взорів ми здобудемо собі відповідне становище в світі, а сотвореннем окремої й оригінальної національної культури. Підставу до сього може нам дати виключно в народня культура й тому ми легковажити одної великої її галузи—народньої штуки не можемо. Ми повинні її плекати, досліджувати, бо се є нашим національним інтересом. На жаль сього інтересу наше громадянство довго не розуміло і тому такі появи як отсей альбом д. В. Щербаківського витати треба з незвичайною радістю, бо вони звертають увагу широких кругів суспільности на народню штуку. Хоч з наукової точки погляду можна би дещо закинути сьому виданню, як не дуже то систематичне уложенне, нерівномірне узглядненне всіх частин нашої землі при збиранню матеріялів, то все таки сей альбом мусимо цінити і опублікованне вважати не аби як важним явищем в нашім видавничім руху.

Тепер виданий альбом є першим випуском задуманої публікації про українське мистецтво. Тут поки що говорить ся лише про деревляне будівництво і різьбу на дереві. Прегарні знимки в числі 177 дають вже досить повний погляд на творчість нашого народа в сім напрямі. Вони кладуть нам перед очі приміри цілком оригінальної архітектури, ні звідки не запозиченої, яка нігде не находить собі рівної, архітектури справді чудової. Легкість форми, їх симетричність, одноцільність, стрункість, се все надає українському народньому будівництву п'ятно правдивої штуки.

Воно не бавить видця якимись дрібничковими прикрасами, лише захоплює ціловидом, монументальністю. Подібно самі прикраси в дереві дають найлучше свідоцтво штудії нашого простолюдина. Вказують вони на велике його замишування до орнаментики, нею заосмотрював він не лише предмети люксусу але й щоденного вжитку. А сей орнамент вже не примітивний, він значно видосконалений, різнородний. Він черпає навіть із скарбниці загально-європейскої, тут находимо мотив готyku чи ренесансу відповідно примінені до нашого стилю.—Так архітектура як і різьба на дереві творять одну велику, гармонійну цілість, замкнену в собі, яка кожного знавця і любителя штуки мусить як найсильніше захопити. Погляд на неї подає альбом д. Щербаківського дуже добре, і для популяризування прекрасної нашої народньої артистичної творчости може положити великі заслуги—збудить любов до неї, коли наглядно покаже, що справді є що любити, збереже для будуччини призначені на знищення деякі пам'ятники нашої штуки, а в кінці дасть артистам спромогу користувати ся народньою творчістю.

Волод. Гребеняк.

Лев Юркевич. *Кляси й суспільство.* Київ. 1913. Ціна 20 коп.

В той час, коли популяризація потрібних і широким масам народу відомостей з різних сфер знання і наук проводить ся в нас що-раз все інтензивнійш, робітнича наука в популярній літературі є якоюсь пасербицею, негідною пильнійшої уваги. І се тоді, коли в змаганнях до кращого життя робітництво завше стоїть в перших лавах, а наближенне людства до певної мети одбуваєть ся, немов по програмі, по залізним законам політично-економічної логіки, в головній мірі розгаданої й зазначеної вченими ідеологами робітництва. Вважати такий стан річей за нормальний і нешкодливий ні в яким разі неможна. Не кажу вже про те, що се робить наш національний рух якимсь одноким у його висновках, але брак робітничої популярної літератури вже тепера вносить у розумінне й міркуванне широкого читача велику плутанину й неясність, яка повстає з невідповідности самого руху й його трактування нашою пресою. Вже немалою хобою нашої преси є те, що брак робітничої літератури позбавляє нас можливости знаходити істину, яка, мовляв, повстає тільки в змаганню між собою різних думок.

Книжка, назву якої виписано в початку цієї замітки, розглядає роль кляси в економічнім, політично-громадськім і національнім житю, відповідно чому й поділяеть ся на три частини. В першій автор знайомить малосвідомого читача з тим, що таке суспільна кляса взагалі, її походження, ознаки й поділ. Другу частину книжки присвячено ролі кляси в суспільно-політичнім житю, змаганням буржуазної кляси, „жовтих“ спілок і робітництва. Третю й найцікавійшу читачеві-Українцеві автор присвятив выясненню ролі буржуазії й робітництва в національних рухах взагалі і в українському зокрема. „Свідоме себе робітництво,—робить висновок із своїх міркувань д. Л. Юркевич,—приєднуєть ся до нього (до національного руху), як кляса, випрацьовує свою нову клясову національну культуру і має єдиний і чистий намір перемогти національний утиск та помирити нації. І тут немає чого йому ховатись із своїми

клясовими інтересами—навпаки, його обов'язком є найзавзятіше дбати про повсякчасне виявлення та підкреслення їх в протиположності до теорії про „національний еґоїзм“, за допомогою котрих буржуазна наука хоче збільшити пановання її класу над своїм народом, а коли можна, то і над чужими, що є джерелом вічних національних конфліктів і боротьби за капіталістичних порядків“. Все, сказане взагалі про роль робітництва в національних рухах, розпросторюється, звичайно, й на робітництво українське та його роль в українській рухові.

Книжку написано гарною мовою, із знанням предмета, про який трактується. Місцями помітна де-яка роскиданність у викладі, але се ані трохи не зменшує цікавості й придатності книжки для популяризування робітничої науки в масі широкого читача. Тому—„Кляси й суспільство“ можна тільки рекомендувати в згаданих цілях.

С. Черкасенко

Нові книжки.

М. Драгоманів: *Про українських козаків, Татар та Турків*. В-во товариства „Просвіта“. Львів 1913 ст. 56—8°.

Країна дугей і цвітів. (Про Японію і Японців). Після Ернеста фон-Гессе-Вартеб. В-во т-ва „Просвіта“. Львів 1913 ст. 48—8°.

„Руська письменність“. IX, 2: *Твори Степана Руданського*. Том другий ст. 456—8°. Львів 1913. Накладом т-ва „Просвіта“ II, 2: *Твори Григорія Квітки Оснобяненки*. Том другий 2-е видання. Львів 1913 ст. 552—8°. Накладом т-ва „Просвіта“.

Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці за шкільний рік 1912—13. У Львові 1913 ст. 39+38—8°.

Адам Сміт: *Про багатство народів*. Переклав др. О. Михалевич. Львів 1913 ст. 176. Ціна 60 сот

Мелетій Кічура: *„Гетри passati“*. Строби. Коломия 1913. Накладом автора ст. 156—8°.

Сергій Сфремов: *Співець боротьби і контрастів*. Спроба літературної характеристики Івана Франка. Видавництво „Вік“. Київ 1913 ст. 208. ціна 75.

П. Понятенко: *Націоналізм в освітленню законів спадковості*. (Біологічно соціологічна розправа). Видавництво „Зоря“ № 13. Київ 1913 ст. 128, ціна 75 коп.

В. Винниченко: *Федько-Халамидник*. Видавництво „Дзвін“ Київ 1913 ст. 32, ціна 10 коп.

Провінціал: *I. Газетна помилка*. Жарт в 1 дії. II *Аматори жарт в 1 дії*. Вид. „Наш театр“. Київ 1913 ст. 40, ціна 30 к.

Гр. Коваленко-Коломацький: *Спогади про М. В. Лисенка* з портретами й автографом. Бібліотека „*Мистриваної України*“ ч. 4. Львів 1913 ст. 19 ц.?

Гр. Чупринка: *Лицар-Сам* поема в 2-ох част. Видавн. „*Житє і мистецтво*“. Київ 1913 ціна 15 коп.

Ан. Товкачевський: *Г. С. Сковорода*. Видавн. „*Житє і мистецтво*“ Київ 1913. ціна 75 коп.

Влагодворительныя общества города Кіева на кіевской все-россійской выставкѣ. Подъ Редакц. *Ив. Ив. Федорченка*. Кіевъ 1913. ст. 79 ц.?

Від редакції.

Редакція Літературно - Наукового Вістника—поставила признати книжку за лютий 1914 року для пошани столітнього ювілею Шевченка. Тих шан. громадян, які хотіли б взяти участь в сій книжці своїми писаннями звязаними з памятею Шевченка — чи белетристичними творами, чи розвідками, чи цікавішими матеріялами, редакція просить сповістити її про свою участь, (з поданням теми), а самі рукописи надіслати до 1/XI.

Редакція.
